

**Чернігівський державний педагогічний університет
імені Т.Г.Шевченка**

**Кафедра українознавства
і політології**

**Вища школа:
проблеми, пошуки, тенденції**

**Матеріали
науково-методичного
семінару**

Випуск четвертий

**Чернігів
2003**

ББК 63.3 (4 Укр) 5
М-99

**Вища школа:
проблеми, пошуки, тенденції**

Матеріали науково-методичного семінару

- Чернігів, Чернігівський державний
педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка.
- 2003. - 162 с.

Друкується за постановою вченої ради
Чернігівського державного педагогічного
університету імені Т.Г.Шевченка

Керівник науково-методичного семінару: **М.М.Острянко**,
кандидат історичних наук, доцент

Рецензенти: **М.К.Бойко**, доктор історичних наук, професор
В.Й.Борисенко, доктор історичних наук, професор

Відповідальний редактор та упорядник: **В.М.Половець**,
завідувач кафедри українознавства і політології,
доктор історичних наук, професор

Матеріали подаються в авторській редакції

ISBN 966-533-173-9

ББК 63.3 (4 укр) 5
М-99

© Автори статей, 2003
© В.М. Половець, 2003

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА.....	5
----------------	---

ЧАСТИНА I

МЕТОДИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

<i>Половець В.М.</i> Гуманізація і гуманітаризація освіти.....	6
<i>Зайченко І.В.</i> Реабілітаційна педагогіка.....	17
<i>Острянко М.М.</i> Семінарські заняття як активна форма навчального процесу.....	22
<i>Молочко В.К., Молочко Н.О.</i> Соціальна структурованість українського суспільства: стан та перспективи розвитку в курсі «Політологія» (за матеріалами послань президента України Верховній Раді - червень 2002 р.).....	29
<i>Коваленко М.О.</i> Изучение ключевых проблем и современных тенденций русско-украинских отношений в курсе «Политология».....	37
<i>Редько О.Ф.</i> Проблема «Суспільство і освіта: динаміка взаємодії» у курсі «Соціологія»	48
<i>Федоренко В.М.</i> Концепція демократичного «центру» і «периферії» у сучасному суспільстві в курсі «Соціологія».....	54
<i>Богадирьов І.Г.</i> Правовий нігілізм як антипод формування громадянського суспільства в курсі «Правознавство».....	60
<i>Супрун Т.В.</i> До питання про діаспору в курсі «Українознавство».....	67
<i>Євстратов В.О.</i> Картографічні посібники в процесі вивчення історичних дисциплін.....	77
<i>Тимова Т.І.</i> Суспільство і освіта: динаміка взаємодії. Огляд літератури з проблем педагогіки та психології.....	83

ЧАСТИНА II
НАУКОВІ РОЗВІДКИ

Пиріг П.В. Гетьман Іван Виговський і Чернігівщина.....	86
Молочко Н.О. Партійна система сучасної України у сфері суспільних відносин.....	95
Демченко Т.П., Капітова С.С. І.Шраг про М.Костомарова.....	108
Акименко І.М. Джерела з історії Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря (XVII-XVIII ст.).....	114
Голець В.В. Споживча кооперація Північного Лівобережжя України в період непу.....	125
Мисюра О.О. Феномен Олександра Кониського (1836-1900).....	138
Казновецька О.В. Потенціал толерантності як універсальної моральної цінності.....	147
Мармиш І.В. Ніжинський Благовіщенський монастир: історія та культура (XVII-XVIII ст.).....	152
Субботіна І.В. Динаміка чисельності населення УРСР в 50-х - 80-х рр. XX ст.....	156

ПЕРЕДМОВА

Четвертий випуск матеріалів науково-методичного семінару «Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції», започаткованого на кафедрі українознавства і політології у 1998-1999 навчальному році, включає доповіді викладачів, підготовлені на основі вивчення джерел, переважна більшість яких уперше запроваджується до наукового обігу. Автори висвітлюють проблеми, обговорені під час роботи постійно діючого семінару.

Об'єктивне відтворення історичного процесу, що ґрунтується на багатій джерельній базі, прагнення заглибитися у внутрішню сутність історичних подій і явищ з метою глибокого вивчення політичних і соціально-економічних проблем, а також поєднання науково-дослідницької з навчально-методичною тематикою привертають увагу до семінару та доповідей на ньому викладачів з інших кафедр університету, які своєю участю значно розширюють коло обговорених питань і дають можливість, як це вже робилося і в попередніх випусках, всю тематику доповідей поділяти на дві частини: методичні дослідження і наукові розвідки.

Діяльність науково-методичного семінару з кожним роком все більше сприяє удосконаленню форм і змісту роботи кафедри як загальної, базової, соціогуманітарної структури університету з реєстром чітко виражених учбових дисциплін, підготовці навчальних програм, методичних порад і планів семінарських занять, а також своєчасному вирішенні кадрової проблеми.

В.М. Половець, завідувач
кафедри українознавства і політології.

ЧАСТИНА I

МЕТОДИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

В.М.Половець,

професор

ГУМАНІЗАЦІЯ І ГУМАНІТАРИЗАЦІЯ ОСВІТИ

Гуманізація і гуманітаризація освіти, як і новація (інновація), історіософія предмету, пов'язані з етапом вrostання нашого суспільства в західну цивілізаційну систему освіти. Це складний процес переосмислення кожним власного бачення проблеми освіти з урахуванням пізнавального досвіду західних теоретиків і практиків. В Україні зароджується нове значення ролі й місця гуманітарної сфери у розвитку суспільства. Воно визначається як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками необхідності педагогізації країни.

Людство вступило в третє тисячоліття з новими планами і надіями, глобальними проблемами і невирішеними завданнями минулого. ХХІ століття – постіндустріальна ера цивілізації, епоха організаційних та інформаційних технологій, нового ставлення до людини, її здоров'я і довкілля. Людина стає основою концептуального розвитку суспільства. Новому періоду розвитку людства повинна відповідати нова філософія освіти, нові моделі, форми і засоби виховної роботи.

Головне завдання освіти тепер полягає в тому, щоб виховувати особистість не лише знаннями про існуючий світ і його закони, а й формувати ціннісне ставлення до навколишнього середовища, озброювати методологією творчого сприйняття довкілля. При цьому критерієм успіху стають не колективні інтереси, а якість життя конкретної особи.

Проблеми **гуманізації** («олюднення») і **гуманітаризації** (переорієнтація на людину, подолання бездуховності, технократизму) освіти-складові від поняття «гуманізм» (лат. – людський, людяний), тобто визнання цінності людини як особистості, в т.ч. й права на вільний розвиток і прояв своїх здібностей /1/.

Ідеї гуманізації освіти останні три десятиріччя поширювалися в усьому світі. Розвивалися і визначалися загальні тенденції гуманізації навчальних предметів, до навчальних курсів залучалися елементи історії філософії, теорії пізнання, методології науки, розкриття її соціального й

культурного значення і побудови навчального процесу відповідно до теорії пізнання. Вітчизняна педагогіка обговорює проблеми гуманізації і гуманітаризації уже біля 15 років. В історії української школи відношення до гуманних і гуманістичних начал було різним, але традиційна система навчання передбачала виконання певних вимог і нормативів, впливаючи на особистість через колектив, недооцінювала її свободу як важливу умову самовираження у навчанні і творчості.

У сучасній українській системі освіти створюються умови для докорінної зміни ситуації. Закон України «Про освіту» проголосив гуманізацію та гуманітаризацію як один з основних чинників розбудови освіти. Він вимагає «олюднення» не лише атмосфери шкільного і вузівського життя, а й процесів навчання та виховання, що потребує істотних змін як характеру відносин викладача й студента, організації навчально-виховного процесу, так і змісту навчання й виховання.

Гуманізація розглядається у вузькому і в широкому значенні. **У вузькому** – це прояв нового педагогічного мислення, пов'язаного з поверненням освіти гуманістичного смислу (орієнтації на розвиток особистості) і боротьбі з перетворенням її в утилітарне навчання конкретного аспекту професійних знань і умінь.

У широкому – це складне системне (інтегративне) утворення, основним завданням якого є створення усіх умов для розкриття здібностей особистості, задоволення її потреб в інтелектуальному, духовному, моральному й фізичному розвитку. При такому визначенні **гуманізація складається** з наступних компонентів освіти: **гуманітаризації; фундаменталізації; діяльнісного спрямування; національного характеру** /2/.

Гуманітаризація – визначається як формування в людині особливого, власне людського ставлення до навколишнього світу й до самої себе, до своєї діяльності. Вона вимагає зміни орієнтирів у визначенні освітніх ідеалів – відмову від технократичних підходів і переорієнтацію на формування духовного світу особистості, утвердження духовних цінностей як першооснови при визначенні мети й змісту освіти.

Більшість науковців гуманітаризацію схильні розглядати як перерозподіл навчального часу на користь гуманітарного циклу за рахунок інших предметів. Окремі з них додають до цього необхідність значного збільшення обсягу знань з традиційно гуманітарних наук. Популярними стають пропозиції про запровадження у навчальних закладах цілого ряду нових гуманітарних предметів та людинознавчих курсів. Така тенденція стане черговим перекосом у загальній освіті і не приведе до істотних якісних змін. Великий обсяг гуманітарних знань нерідко поєднується з низькою загальною культурою і бездуховністю.

Отож, у контексті зазначеного постає проблема духовності, до розв'язання якої поступово наближається освіта України. Це поняття, у міру його складності, вводиться в навчально-виховний процес і передовсім у процес виховання. Тим часом у сучасних педагогічних колективах все частіше проблему духовності розглядають як релігійність, моральність чи естетичне пізнання світу, залишаючи науку на узбіччі виховного процесу. Відбувається протиставлення релігійності й духовності, що у світському розумінні не на користь першої. Духовність ототожнюється з культурою, творчою діяльністю людини, а тому відмежовується від теологічного розуміння духовності і стає на позиції наукового, загальнокультурного визначення.

Разом з тим у проблемі виховання духовності спостерігається посилення антинаукових тенденцій і чергового спалаху інтересу до містичного при байдужому ставленні держави до стану природничих і технічних наук. У навчальних закладах астрономія витісняється астрологією, знання – інформацією, розуміння – запам'ятовуванням окремих фактів, мистецтво – шоу-бізнесом. Все це є не що інше, як симптоми бездуховності. А як назвати такі явища, коли окремі українські вчені кинулися у черговий раз спростовувати теорію відносності Енштейна та квантову механіку? /3/.

Належить підкреслити, що гуманітаризація освіти розглядає гуманітарну, природничу й технічну освіту не як антиподи, а як дві складові єдиного цілого. Мова йде про пошуки шляхів поліпшення однієї і другої освіти в їх єдності, тобто існує проблема не двох культур, а культури і безкультур'я. Курс на гуманітаризацію освіти має привести до зближення природничо-наукового й гуманітарного знання – обох гілок людської культури, які останнім часом небезпечно розійшлися /4/.

Тривалий час в українській педагогічній науці критикувалося не чітке розведення понять «гуманізація» і «гуманітаризація», пропонувалося навіть відмовитися від останнього, обмежившись таким звичним для всіх першим поняттям. Наголошувалося також на необхідності розглядати «гуманітаризацію» як засіб «гуманізації». У запалі критики забували навіть про те, що буває гуманітарна допомога, існують гуманітарні науки.

Нагадаємо, що про необхідність гуманітаризації суспільства й освіти уперше заговорили в середині ХХ ст. після гуманістичного маніфесту Б.Рассела, О.Хакслі та ін., в якому застерігалосся від виключно раціоналістичного й технократичного погляду на світ, в якому особистість залежить від сліпих сил природи. У кінці 60-х рр. Чарльз Сноу показав у своїй знаменитій лекції «Дві культури», що ворожнеча гуманітарної й технократичної культур може призвести до загибелі людської цивілізації, якщо не вжити радикальних заходів для

гуманітаризації освітньої системи. Після цієї лекції принцип гуманітаризації набув громадянства в усьому світі.

У зарубіжній педагогіці склалося чітке уявлення про суть принципу гуманітаризації, його зміст, мету й завдання. «Гуманітаризація освіти потребує від суспільства й педагогів позбутися соціальної сліпоти й переконатися, що функція освіти – прилучення молоді до загальнолюдських і національних цінностей, що освіта – спосіб розвитку особистості, а не накачування її інформацією», – зазначає дослідник цієї проблеми С.Гончаренко /5/.

Гуманітаризація освіти перебдачає підвищення статусу гуманітарних наук у навчанні й гуманітарно-орієнтованого вивчення всіх без винятку навчальних предметів – історії, філософії, фізики, математики, хімії й основ сучасного виробництва, а ці питання не входять до компетенції гуманістів.

Важливим аспектом гуманізації освіти є її **фундаменталізація**. Це поняття означає поглиблення теоретичного, загальноосвітнього і загальнокультурного змісту освіти. Найважливішою складовою частиною фундаменталізації освіти має стати методологізація її змісту. Це єдиний конструктивний шлях подолання суперечності між невпинно зростаючим обсягом наукових знань та інформації і обмеженим часом навчання. При цьому враховуються всі рівні методології: філософський, загальнонауковий, конкретнауковий. Така послідовність дозволить перейти від вивчення вузькоспеціалізованих (гуманітарних і природничих) до розгляду методологічно виважених знань, які сприяють формуванню цілісної картини світу, подоланню технократизму і підвищенню рівня духовної культури /6/.

Радикальний перегляд змістового наповнення і методичних підходів до вивчення гуманітарних і соціально-економічних дисциплін – важлива складова фундаменталізації освіти. Орієнтація на мету, прийоми й методи соціально-функціонального маніпулювання змістом і цінностями культури підпорядкувала собі вивчення гуманітарних предметів, позбавивши їх власне гуманітарного змісту.

Фундаменталізація освіти вимагає, щоб рідна мова, історія, література, образотворче мистецтво, музика відрізнялися за формами й методами навчання від природничо-наукових дисциплін. Тут не повинно бути догматичного заучування, вербалізації знань, формальних навичок, претензій на «абсолютну істину» чи істину в останній інстанції. Разом з тим фундаменталізація освіти наголошує на необхідності викладання у підручниках і навчальних посібниках повнішого змісту філософських і етичних концепцій. Нерідко в сучасних гуманітарних і соціально-економічних навчальних курсах світова філософська й загальнокультурна спадщина перетворюється на катехізіс,

розрахований на широку аудиторію без мети і рівня навчання. Соціогуманітарний цикл навчальних предметів має націлювати на формування соціальної картини світу, такої, що сприяла би адаптації до сучасного суспільства.

Засвоєння цих ідей – передумова для формування у студентів уміння аналізувати різні типи суспільства, встановлювати їх особливості. Фундаменталізація освіти пов'язана також з вивченням предметів природничо-наукового профілю. Вона передбачає здобуття системних знань про природу та природничо-наукове обґрунтування світу. Процес навчання дає можливість показати внесок природничих наук у розвиток філософії, теорії пізнання, світогляду, мови й культури.

Особливе значення природничих наук зумовлене в фундаменталізації освіти тим, що вони формують особливий тип критично-раціонального мислення. Це надзвичайно важливо для світоглядної орієнтації сучасної людини, бо привчає до нестандартних рішень. Обмеження критичного мислення веде до сплесків у суспільстві містики, міфологічної свідомості, масових психозів. У таких умовах особистість попадає під вплив антисуспільних, злочинних сил, які нерідко сама й породжує. Відповідна атмосфера в суспільстві формує особливий тип мислення і сприятливий ґрунт для втрати духовності, тоталітаризму, дегуманізації суспільства. Як відомо з минулого, загибель цивілізації починалася саме з деінтелектуалізації, з втрати духовності, дегуманізації суспільства.

Така постановка питання вимагає відпрацювання державного стандарту формування загального уявлення про природничі науки і знання про природу як необхідний елемент культури кожної людини. Фундаменталізація освіти передбачає звернення до людини як об'єкта наукового пізнання. До оцінки визначеного аспекту питання необхідно доповнити, що людину рідко розглядають як частину природи, на чому наполягали відомі представники природничих наук П.Флоренський, Д.Менделєєв, В.Вернадський, К.Ціолковський та ін. Саме уявлення про себе як частину природи формує почуття особистої відповідальності за майбутнє, за своє існування на Землі, вимагає розумного і розважливого ставлення до свого власного життя і здібностей.

Як частині природи, людині потрібно знати закони природи, що дасть їй можливість тверезо відноситися до інформації про телепатію (передавання думок на відстані) і телекінез (здатність людини впливати на предмети на відстані за допомогою думок), парапсихологію (можливість передачі і прийняття інформації на відстані без органів чуття) тощо. Зазначені та інші загадкові явища, пов'язані з психікою людини й резервами людського організму, чекають ще на своїх дослідників.

Гуманітаризація ставить за мету сприяти формуванню

інтелігентності, надавати переваги загальнолюдським цінностям, в основі яких – ідеали добра, справедливості, служіння народові /7/.

Сходження людини до природи – тернистий шлях. Незважаючи на те, що вона сама є частиною природи, вона не лише тіло, але й дух. Примирити, узгодити взаємодію цих начал у людській сутності – чи не найголовніше завдання освіти. Вона повинна відкрити шлях до єдності людини й світу, шлях людини до самої себе, до глибинної її сутності.

Як зазначає Л.Мазур, дослідник проблеми національної освіти й гуманізації, парадокс освітньої ситуації у межах цивілізаційного руху полягає у тому, що всі зусилля людей спрямовані назовні, на те, щоб навчити людину будь-якими методами стверджуватися у природі. Як наслідок, всі хочуть підкоряти, але ніхто не хоче підкорятися, всі хочуть правити, але ніхто не хоче виконувати, всі хочуть судити, але ніхто не хоче радити /8/.

Водночас людина стає тим, ким вона хоче бути, лише завдяки усвідомленню того, ким вона може бути. Освіта має при цьому виокремити лише ті найглибші, найпотаємніші куточки душі, які допоможуть людині віднайти її призначення. Тут немає нічого містичного й потойбічного. Як наслідок внутрішнього просвітлення і морального самовдосконалення, рівень організації свідомості примушує людину прийматися почуттям відповідальності перед суспільством.

Діяльнісне спрямування як складова гуманізації. Воно пов'язане з олюдненням освіти і, в першу чергу, природничо-математичного знання з відображенням у ньому як елементів соціальної історії науки, так і видатних творців наукового знання, впливом їх відкриттів на розвиток цивілізації, на розв'язання гуманітарних проблем. Знання законів природи і її розвитку стимулює дослідницький інтерес, змістом якого стає історія науки, боротьба концепцій, особистостей і інтелектів, опис дослідницьких методів та принципів наукового пізнання. Постає питання про взаємовідносини освіти і науки.

Визначаючи напрямок подальшого розгляду проблеми, зазначимо, що освітня система в цілому не завжди запрограмована на відтворення науковців за допомогою освіти. Фрідріх Ніцше попереджував про неможливість ототожнення цих понять: «Таким чином, друзі мої, не сплутайте цієї освіти, цієї легконогої, примхливої богині з тією корисною служницею, яка інколи називає також себе «освітою», але на ділі є лише інтелектуальною прислужницею і порадицею у справах житейських нужд, здобуванні засобів забезпечення потреб. А будь-яке виховання, яке ставить кінцевою метою свого поприща посаду або хлібний заробіток не є вихованням, спрямованим на освіту, як ми її розуміємо, а лише навчанням, що вказує, яким шляхом можна врятувати і зберегти свого суб'єкта у боротьбі за існування» /9/.

Освіта не пропонує людині засобів формування мотиваційної сфери особистості, хоча сама вона формує плани наступної діяльності і структуру поведінки її. Саме тому у педагогіці головним виступають не спроби підганяти особистість під штучно сконструйовану модель поведінки (навіть ідеальної), а зняття зовнішніх обмежень на прийняття рішень /10/.

Національний характер гуманізації. Він проявляється в тому, що кожна людина завжди має цілком певну національність і особливості менталітету (сукупності психологічних, інтелектуальних, ідеологічних, релігійних, естетичних та інших особливостей мислення народу, соціальної групи, індивіду, що проявляються в культурі, мові, поведінці тощо). Особливості інтелекту, характеру і звичок людини свідчать, що освіта завжди національна /11/. Національна освіта й національна школа передають молодому поколінню нагромадження його попередників: історичну пам'ять, моральні устої, духовні цінності, традиції, обряди, культуру в цілому. Все це виховує імунітет проти духовного зубожіння, національного нівелювання, зумовлює історичний розвиток нації.

Національна школа передає молодому поколінню культуру народу, його традиції, фольклор, національний епос, музику й образотворче мистецтво, художні промисли й ремесла, етнопедагогіку й народну медицину, історію, філософію й релігію – все, що входить до змісту освіти, програм і підручників національної школи. Національна освіта – це все багатство вироблених людських знань. Національна школа – це особливості й те спільне, що історично становить культуру народів, їх цінність та історичну унікальність. У національній освіті виділяються проблеми, які свідчать про взаємозбагачення народів, їх культуру, взаємодопомогу та співробітництво.

Сьогодні ведеться багато розмов про спільні українсько-російські підручники, в т.ч. й по історії. Це пояснюється тим, що у Європі уже є загальноєвропейські підручники, побудовані на спільній культурологічній основі, в яких дається оцінка не блискучим перемогам одних народів над іншими, а їхньому внеску в загальноєвропейську культуру, науку, освіту.

Широка гуманітаризована освіта може повністю розкрити ту істину, що кожний народ має свої позитиви, чим він завдячує іншим народам, всьому людству, частинкою якого є /12/. Гуманітаризована освіта розкриває ту дійсність, що люди різних національностей можуть не лише знати одну й ту ж саму істину, визнавати одну й ту ж саму справедливість, а й поєднувати свої зусилля для здійснення спільної мети. Нині стоїть питання про національну ідею. Такою ідеєю, на думку освітян, може бути ідея абсолютного пріоритету знань, їх абсолютної цінності в житті окремої людини і всього суспільства. У цивілізованому

суспільстві така ідея стала нормою повсякденного життя. США, Японія, більшість європейських країн вважають національною ідеєю проголошення цілеспрямованої політики підвищення якості освіти в країні. Це розглядається як певна ідеологія суспільства. Здається, така національна ідея, пов'язана з освітою, для нас би не була зайвою. Вона би сприяла зайняттю ліпшого місця в світовому розподілі праці, конкурентоспроможності на світовому ринку праці, загальному економічному й культурному піднесенню.

Національний характер гуманізації пов'язаний з соціальним і національним вихованням. Численні соціологічні та педагогічні дослідження, проведені Академією педагогічних наук України, свідчать про розгубленість молоді, втрату нею суспільних ідеалів, песимістичне сприйняття життя, відчуженість від дорослих і сім'ї. Зросла кількість самогубств серед підлітків. У нашому суспільстві молодь не має умов для трудової діяльності, особливо підлітків. Причиною такого становища є різке розшарування та поляризація ще не сформованої суспільної формації, що особливо позначається на молодшому поколінні. Результати опитування показали: лише 25 % батьків можуть надати дітям відповідні умови для роботи та відпочинку вдома. Понад 90 % старшокласників не зайняті після уроків ні виробничою працею, ні заняттям за інтересом, проводять своє дозвілля на неблагоустроєних, погано освітлених вулицях та подвір'ях. Потребу в спілкуванні з товаришами відчувають 75 %, з дорослими – 25 % опитаних, а 73 % старшокласників не беруть участі в гуртковій роботі, не захоплюються спортом тощо. Вільний час 16 % опитаних проводять у позашкільних установах, 53 % - вдома, понад 31 % - у дворі /13/.

Звернемося ще до одних показників. Більшість старшокласників (80-90 %) вважає, що школа не допомагає розвитку і реалізації їхніх здібностей, не дає їм реальних орієнтирів для життєвого самовизначення, а 30 % учнів підкреслюють конфліктність у взаємовідносинах з учителями, відзначають грубість та жорстокість учителів, 35 % батьків говорять про байдужість педагогів до своєї роботи. Разом з тим 80 % старшокласників формують інтереси до майбутньої професії та увлечення про життєві цінності в сім'ї і лише 5 % - під впливом школи /14/.

За обставин, що склалися в останні роки в Україні, зростає кількість неблагополучних сімей. Діти, з одного боку, стають свідками злиденного матеріального й морального існування своїх батьків, а з другого, батьки справляють негативний вплив на дітей своєю поведінкою (облік у міліції, наркоманія, алкоголізм, використання дітей в злочинних намірах, сім'ї з одним із батьків тощо), що негативно позначається на суспільстві, збільшує кількість дітей вулиці.

Брак системи соціального виховання, недооцінка виховної ролі кожного соціального інституту у формуванні особистості порушує цілісність самого поняття, зміст і форму соціального виховання. Часткове чи повне неврахування його складових не дає змоги досягти гармонії між особистістю та суспільством, її правами і обов'язками.

В умовах будівництва незалежної України ведуться активні пошуки мети виховної роботи національної школи. Без визначення такої мети і самого поняття виховної роботи неможливо з'ясувати національний характер гуманізації. Більшість науковців розглядають виховання як цілеспрямовану передачу, освоєння й творче використання нинішнім поколінням досвіду попередніх, продовження культурно-історичних традицій, творення людиною даної епохи і введення її у сферу загально-людських цінностей.

Наука доводить, що виховання – глибоко національне за своєю сутністю, змістом і характером. Німецький теоретик педагогіки і послідовник І.Песталоцці Адольф Дистервег підкреслював, що кожна нація має свої особливості, зумовлені природою й історією, свій національний дух. Вона живе одним національним життям, що зумовлюється розвитком національного духу, національною самостійністю і свободою /15/.

Про особливості національного виховання неодноразово писав і К.Ушинський, наголошуючи, що незважаючи на схожість педагогічних форм усіх європейських народів, у кожного з них своя національна система виховання, своя мета, свої особливі засоби досягнення цієї мети /16/.

Почуття своєї народності разом з історичною традицією стало джерелом українського національного відродження. Історичні джерела засвідчують, що головною ознакою національної школи було навчання рідною мовою. Ідея національного відродження українців стала визначальною у створенні школи, яка мала замінити існуючу і відповідати не лише зростаючим потребам практичного життя, але й національним інтересам українців.

Прогресивні українські діячі, до яких належать Т.Шевченко, І.Франко, Л.Українка, О.Духнович, М.Драгоманов, В.Антонович, П.Куліш, К.Ушинський підкреслювали, що школа і виховання мають бути народними, ґрунтуватися на культурі народу, на власних національних основах /17/. Вони зазначали, що пріоритетом у діяльності школи визначалося національне виховання, а рідна мова – найважливішим його засобом. Національне виховання мало на меті плекати національний характер, утверджувати національні засади, розвивати розум і волю учнів /18/.

Національний характер виховання забезпечується прилученням

дітей з раннього віку через мову й культуру до духовного життя українців, вихованням у сім'ї і школі на народних традиціях, народній мудрості, ментальності, взаємній толерантності й пошані.

Головною метою національного виховання стає набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнаціональних взаємин, формування у молоді особистісних рис громадян своєї держави, розвинутої духовності, фізичної досконалості, моральної художньо-естетичної, правової, трудової та екологічної культури /19/.

Отож, поділяючи думку провідних педагогів та прогресивних українських діячів про національне виховання і його мету, зазначимо, що національне виховання, як складова національного характеру гуманізації, має бути утвердженням у свідомості нації, народу етнічної, культурної, мовної єдності, своєї вагомості і національної неповторності.

Таким чином, психолого-педагогічні завдання, які мають вирішуватися в умовах гуманізації та гуманітаризації освіти, що сприяють розвитку особистості, полягають у тому, щоб виховувати духовні ціннісні ставлення та орієнтацію; створювати умови для піднесення емоційних станів та почуттів; розвивати безкорисливе піклування про благо інших і готовність жертвувати для них своїми інтересами; виховувати здатність на співпереживання; формувати уявлення про ціннісне ставлення до людини і цінність людського життя; виховувати екологічну культуру; навчати естетичному ставленню, здатності помічати, спостерігати і позитивно оцінювати та створювати відповідне оточення. Принципи гуманізації й гуманітаризації виступають як незалежні методологічні принципи розбудови освітніх систем зі своєю метою, завданнями й засобами. Саме так вони й розглядаються у світі. Принцип гуманітаризації освіти вимагає не «пишатися суспільним устроєм», суверенітетом і своєю приналежністю до українського народу, а, як зазначає провідний дослідник визначеної проблеми С.Гончаренко, «орати, сіяти, будувати» /20/. При цьому не слід забувати про особливості і наслідки «сіяння розумного, доброго, вічного» в умовах примітивної критики минулого його політизацією та ідеологізацією.

Джерела та література

1. Столяренко О. Гуманізація і гуманітаризація освіти // Рідна школа. – 2002. - № 3. – С. 20.
2. Гончаренко С., Мальований Ю. Гуманізація і гуманітаризація освіти // Шлях освіти. – 2002. - № 3. – С. 3.
3. Там само. – С. 4.
4. Там само. – С. 5.

5. Гончаренко С. І все-таки гуманізація! // Педагогіка і психологія. – 1995. - № 1. – С. 5.
6. Там само. – С. 6.
7. Столяренко О. Вказана праця. – С. 20.
8. Мазур Л. Наукова картина світу стосовно національної освіти і гуманізації соціуму // Мандрівець. – 2000. - № 1-2.
9. Там само. – С. 8.
10. Ницше Ф. О будущности наших образовательных учреждений // Ницше Ф. Философия в трагическую эпоху. – М., 1994. – С. 156.
11. Мазур Л. Вказана праця. – С. 14.
12. Гончаренко С., Мальований Ю. Вказана праця. – С. 7.
13. Там само.
14. Василенко І.В. Організація системи соціального виховання учнів // Педагогіка і психологія. – 1996. - № 2. – С. 97.
15. Там само. – С. 96.
16. Дистервег А. Три заметки о педагогике и стремлении учителей // Избр. пед. соч. – М., 1956. – С. 235.
17. Ушинський К. Про народність у громадському вихованні // Вибр. пед. тв. – Т. 1. – К., 1983. – С. 47.
18. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. – К., 1970. – Т. 2. – С. 214.
19. Грінченко Б. Перед широким світом. – К., 1967. – С. 170.
20. Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття). – К., 1994. – С. 15.
21. Гончаренко С. І все-таки гуманізація! // Педагогіка і психологія. – 1995. - № 1. – С. 7.

РЕАБІЛІТАЦІЙНА ПЕДАГОГІКА

Актуальність проблеми. Вже минуле ХХ століття висунуло гострі питання про надійність людини, її здібності та готовність адаптуватися в житті в умовах зростаючої складності світу, високого динамізму всіх соціальних процесів, непередбачуваності глобальних змін і перманентно виникаючих катастрофічних ситуацій у різних регіонах планети, з одного боку, а з іншого — всебічно активізує завдання збереження людської особистості, її цілісності, суверенності.

Кризова ситуація в суспільстві, соціальна напруга, руйнування духовних і моральних цінностей спричинила глибокі зрушення у світосприйманні, орієнтації молоді у сфері культури освіти, професійного самовизнання. Особливо згубними є розгубленість, втрата ідеалів, неоптимістичне сприйняття життя, відчуження від суспільства. Серйозний дефіцит позитивного впливу на молоде покоління призводить до того, що у молоді і підлітків домінуючими почуттями стали тривога, соціальна пасивність, страх. У науковий обіг введено навіть поняття “діти ризику”, що не прикрашає будь-якої держави, у тому числі й України.

Тому висувається невідкладне завдання допомоги конкретній дитині у кризовій ситуації, подоланні екзистенційного вакууму, пошуку сенсу життя, ефективної адаптації до нових соціально-економічних і політичних умов.

Важливого значення набувають питання соціальної, економічної, світоглядної адаптації особистості у сучасному мінливому суспільному середовищі, ті психологічні та педагогічні чинники, що стимулюють чи гальмують цей процес. А саме ці завдання й покликана аналізувати і практично вирішувати реабілітаційна педагогіка.

Стан наукової розробки проблеми. Поняття “реабілітаційна педагогіка” не можна знайти поки що в жодній енциклопедії, педагогічному чи психологічному словнику (воно виникло в останньому десятилітті). Натомість у них переважають рудименти підходів до хворої дитини як “дефективної”. Ця обставина актуалізує необхідність теоретичних і експериментальних досліджень проблем реабілітаційної педагогіки, що найповніше відповідає соціальному замовленню суспільства, спрямованого на пошук ефективного відновлення психічного, духовного здоров'я дітей, які мають різні проблеми в особистому розвитку.

Окремі теоретичні і практичні аспекти реабілітаційної педагогіки викладені в наукових розвідках Віт.І.Бондаря, І.Г.Єрмакова, Г.М.Несен, В.В.Нечипоренко, В.І.Покася, Л.В.Сохань та інших. Однак, поки що це лише розвідки.

Мета статті – певною мірою розкрити причини виникнення і сутність реабілітаційної педагогіки як галузі педагогічної науки, об'єкт, предмет, мету, завдання, зміст, методи і засоби реабілітаційної педагогіки, а також значенням її для становлення дитини як суб'єкта життя.

Що обумовлює необхідність розробки теоретичних основ реабілітаційної педагогіки, реалізації її ідей у реальній педагогічній практиці?

І.Г.Єрмаков виділяє чотири групи таких умов.

По-перше, це поглиблення кризового стану всіх сфер життя українського суспільства. Драматизм полягає у тому, що він має системний характер і значною мірою позначається на психіці молодого покоління. Криза перехідного до капіталістичних відносин періоду витягує в екстремальні умови існування дедалі ширші верстви населення. Типовим є стан непевності значної частини населення, у тому числі й молоді щодо перспектив власного життя, свого місця в стихії суспільних відносин.

По-друге, втрата інтересу різних державних і громадських інститутів до проблем дитинства, відсутність довір'я до дітей, виведення їх за межі соціально значущих справ. Діти, підлітки, молодь не залучені до сфери діяльності в суспільстві, що приводить до деформації підлітково-юнацької самосвідомості, виникненню інфантилізму, егоїзму, духовної спустошеності тощо.

По-третє, погіршення соціальної ситуації, збільшення кількості дітей, що живуть у винятково важких соціальних умовах. Серед загальної кількості населення в Україні 12 млн. дітей і молоді віком до 18 років. Серед них: діти-сироти і діти, які залишилися без піклування батьків, з неповних сімей – понад 300 тисяч, діти з проблемами психічного та фізичного розвитку – 160 тисяч, діти з малозабезпечених сімей – 3,4 млн. чоловік. Серйозної уваги потребують діти-сироти, діти, які залишилися без піклування батьків, діти-інваліди, діти з психофізичними вадами; хворі і діти з девіантною поведінкою. В Україні неухильно зростає кількість дітей вулиці, які знаходяться в екстремальних умовах. Ось чому реабілітаційна педагогіка повинна дати відповідь на гостре питання: як допомогти дітям у кризових ситуаціях? Як полегшити життя знедоленій дитині?

По-четверте, різке погіршення здоров'я підростаючого покоління. Особливо згубні наслідки чорнобильської катастрофи, яка, здається, набирає перманентного характеру [2. –Ч. 1, 53 – 57].

Погіршення екологічного стану в Україні обумовило загострення загальнонаціональної проблеми: забезпечення умов для фізичного виживання підростаючого покоління.

В останні роки простежується зростання складних системних захворювань, частий перехід захворювань у хронічні, різке збільшення кількості дітей, що мають генетичні аномалії внутрішніх органів. Невпинно зростає кількість дітей з психоневрологічними захворюваннями, хворобами нервової системи й органів чуття. Постійними є випадки порушення імунної і бронхо-легеневої системи, органів травлення. Значну складову становлять захворювання серцево-судинної та кровоносної системи. Все це вимагає нетрадиційних підходів до впровадження в навчально-виховний процес лікувальної, терапевтичної педагогіки, постійного аналізу навчання й виховання з точки зору психофізичної вартості, а також дослідження комплексних програм реабілітаційної педагогіки, питань відновлення фізичного, психічного, морального, духовного здоров'я дітей і молоді.

Таким чином, **реабілітаційна педагогіка** – це система педагогічних, медико-психологічних, соціальних та інших заходів, спрямованих на відновлення, корекцію або компенсацію порушень психо-фізіологічних функцій, станів особистісного й соціального статусу хворих дітей, дітей інвалідів, а також тих, хто переніс хворобу, отримав психічну травму внаслідок різкої зміни соціальних обставин, умов життя.

Об'єктом реабілітаційної педагогіки є формування і розвиток дитини, життя якої обтяжене хворобою або іншими несприятливими соціально-психологічними умовами.

Предметом реабілітаційної педагогіки є вирішення соціальної, психолого-педагогічної, медичної проблематики, пов'язаної з вихованням і розвитком дитини, життя якої обтяжене вищевідзначеними умовами.

Найважливішими **завданнями реабілітаційної педагогіки** є розробка ефективних методів педагогічної терапії і корекції, компенсації, ігротерапії, спрямованих на відновлення фізичного, психічного, морального та духовного здоров'я дитини.

Реабілітаційна педагогіка передбачає відновлення частково втрачених або послаблених властивостей і функцій організму, особистості дитини, окремих її аспектів з метою максимально повного розвитку її індивідуальних можливостей і активно-перетворювальної адаптації до навколишнього світу.

Вона здійснюється шляхом цілеспрямованого застосування психолого-педагогічних засобів і прийомів з використанням прикладних медичних знань і процедур.

В основі реабілітаційної педагогіки міститься уявлення про хворобу як руйнівний процес в організмі, що характеризується не лише поганим фізичним самопочуттям хворої дитини, а й змінами її особистості, зрушенням в емоційній сфері. Відновлення здоров'я передбачає подолання наслідків переживань, небажаних установок, невпевненості у своїх силах, тривоги про можливість погіршення стану і рецидиву хвороби.

Місія школи для хворої дитини має бути спрямована на надання їй допомоги вести повноцінне життя в умовах, що забезпечують її гідність, сприяють почуттю впевненості в собі і поліпшують її активну участь у житті суспільства. Важливими складовими соціальної політики держави є: забезпечення ефективного доступу до послуг у галузі освіти, професійної підготовки, медичного обслуговування, відновлення здоров'я, підготовки до трудової діяльності та доступу до засобів відпочинку, залучення дитини до соціального життя, її культурний і духовний розвиток. Не менш актуальним завданням є захист дитини від усіх форм фізичного та психічного насильства.

Важливим завданням школи для хворої дитини має бути утвердження особистісно зорієнтованого навчання, що передбачає відновлення фізичного та психічного здоров'я, розвиток і саморозвиток особистості учня як суб'єкта педагогічно-реабілітаційного процесу, який надає кожному учневі, спираючись на його психофізичні можливості, здібності та інтереси, можливість реалізувати себе в різних сферах творчої та соціально-адаптивної діяльності. Тож засвоєння прийомів реабілітаційної педагогіки — потреба кожного вчителя і вихователя школи, дитячого садка, школи-інтернату тощо.

Завданням нової школи є фізичне, психічне і моральне здоров'я учнів, організація навчально-виховного процесу в такий спосіб, щоб максимально знизити навантаження дітей, але не на шкоду ґрунтовності їхньої підготовки, уникнути неврозів, забезпечити своєчасну діагностику і корекцію, систематичну медико-психологічну допомогу. Така школа оперативно реагує на стрімкі зміни, що відбуваються в суспільстві, пом'якшуючи для дитини негативні наслідки катаклізмів, що виникають у повсякденному житті.

Саме такий підхід відображений у Національній державній програмі "Діти України", місія якої – домогтися максимального забезпечення права кожної дитини народитися здоровою, вижити і мати умови для всебічного розвитку, бути надійно соціально і психологічно захищеною.

Пріоритетними завданнями у реалізації програми є: створення сприятливих умов для фізичного, соціального та духовного розвитку дітей, забезпечення їх правового та соціального захисту;

становлення особистості, громадянина, здатного до повноцінної життєдіяльності в усіх сферах виробництва, науки, освіти;

профілактика захворюваності та забезпечення дітей найбільш досконалими видами медичної допомоги, засобами лікування і відновлення здоров'я;

створення умов для ліквідації недоїдання дітьми, а також запобігання хворобам, пов'язаним з неповноцінним харчуванням;

здійснення заходів щодо профілактики злочинності, наркоманії, алкоголізму і паління серед дітей;

реалізація наукових розробок, спрямованих на вирішення актуальних потреб дитинства;

удосконалення системи інформації населення щодо здорового розвитку дитини [1, 70 – 71].

На даному етапі розвитку теорії і практики реабілітаційної педагогіки потребують подальшого теоретичного і практичного вирішення проблеми забезпечення єдності педагогічної, фізичної, медичної, соціальної реабілітації; педагогізації медичної реабілітації; розробки змісту та технологічного забезпечення індивідуальної траєкторії розвитку й саморозвитку особистості; оволодіння педагогами досконалими діагностичними, терапевтичними, корекційними методами.

Певний досвід роботи у плані реалізації ідей реабілітаційної педагогіки в Україні мають ряд гімназій, ліцеїв, спеціальних шкіл, Український коледж імені В.О.Сухомлинського (м. Київ), Хортицький навчально-реабілітаційний багатопрофільний центр (м. Запоріжжя). Проте педагогічними колективами цих і інших навчальних закладів робляться лише перші кроки до осягнення складних теоретичних і практичних аспектів реалізації ідей реабілітаційної педагогіки.

Джерела та література

1. Дитинство в Україні: права, гарантії, захист (збірник документів). – Ч. 1. – К., 1998.

2. Реабілітаційна педагогіка на рубежі XXI століття: Нпук.-метод. зб. У 2-х ч.: – Ч. 1 / Ред рада: В.М.Доній (голова), Г.М.Насен (заст. голови), І.Г.Єрмаков (наук. ред.) та ін. – К.: ІЗМН, 1998. – 320 с.

СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ ЯК АКТИВНА ФОРМА НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Серед гуманітарних вузівських дисциплін провідне місце в навчальних планах закономірно займає політологія. Для цього є вагомі обставини. У суспільстві зростає зацікавленість до політики і політичного життя і разом з тим відчувається дефіцит наукових знань про політику, її місце і роль у суспільному житті. Все більше і більше учасників політичного процесу переконуються, що без відповідних знань, умінь і навичок критично і об'єктивно аналізувати дії влади не може бути ефективної політичної діяльності. Вирішувати ці завдання найбільш доступно для вищих закладів освіти всіх рівнів акредитації, а особливо для педагогічних вузів, які готують фахівців для роботи у найбільш масових закладах освіти – школах. Сучасний педагогічний вуз має міцний науково-педагогічний потенціал, забезпечує підготовку, підвищення кваліфікації, післядипломну і заочну форми навчання. Вузи вивчають попит на творчих людей різного профілю, які потрібні в сучасних умовах складних ринкових відносин, демократизації суспільства, функціонування і реформування інститутів державної влади.

Студенти вищих закладів освіти опановують знаннями, які потрібні будуть їм у практичній роботі. А звідси, зміст і методика проведення занять має враховувати і тісно поєднувати як теорію, так практику політичного життя. Талант викладача, його любов до свого предмету та інтуїція необхідні, але вони забезпечують успіх тільки у сполученні зі знаннями і майстерним застосуванням науково розроблених прийомів і методів навчання та виховання, мистецтвом лектора, керівника семінару, його логікою, авторитетом і науковою аргументацією. Навчання – процес безперервний, індивідуальний, суцільно особистий. Тому і вчать студенти по-різному. Краще вчиться той студент, який уміє працювати самостійно, володіє методикою опрацювання підручників, навчальних посібників, методичних розробок окремих тем, монографічної літератури, довідників, словників, газетних і журнальних матеріалів.

Найбільше проявляються здібності студентів на семінарських заняттях. Зверніть увагу. У відповідності з навчальним планом, деканати на вивчення політології виділяють 72 години. Майже 42 години семінарських занять і 30 годин лекційних. Головний акцент у вивченні політології робиться на підвищення наукового статусу не тільки вузівської

лекції. Так, лекція у вузі є важливим джерелом пізнання, вона є основою наступної роботи студентів при вивченні певної теми. У лекції робляться акценти, орієнтації, які допомагають студентам при підготовці до семінарських занять. Серед цих орієнтацій визначаються наукові проблеми, завдання пізнавального характеру, домашні завдання по виготовленню таблиць, діаграм, схем і т.д. Іншими словами, підготовка до семінару розпочинається на лекції. Аудиторна робота послідовно має готувати студентів до свідомого розуміння проблем соціально-політичної тематики. Так, вивчаючи тему «Політичний процес» з метою пізнання властивостей і можливостей суб'єктів політики, ролі свідомості у житті суспільства доцільно поставити по ходу лекції запитання: Яка структура політичного процесу?; Як класифікуються політичні процеси?; Які форми політичної участі Вам відомі? із завданням детально розібратися до семінарського заняття. Різного роду завдання приносять користь на семінарі тільки тоді, коли викладачу поталанило замкнути лекційно-семінарський навчальний курс і пробудити думку до пізнання, активно включити студентів в інтелектуально-пошуковий процес. Давно говорять і пишуть про активні методи навчання, але у практиці навчального процесу, особливо семінарських занять, приживаються вони чомусь дуже важко. Зрозуміло, що активні методи навчання покликані розбудити студента, залучити його до роботи, запалити інтерес до пізнання. Семінарські заняття відіграють важливу роль і особливо у практичному застосуванні набутих знань. Більше того, на семінарських заняттях, крім чисто теоретичних і практичних, вирішуються і педагогічні завдання.

По-перше, мова йде про розвиток творчого професійного мислення, що особливо важливо для студентів – майбутніх педагогів.

По-друге, на семінарі є можливість і необхідність активізувати пізнавальну мотивацію студентів, шляхом залучення їх до використання творів теоретиків політичної думки минулого і сучасного, виокремлення і обговорення наукових концепцій.

По-третє, обговорюючи гострі проблемні питання, студент пізнає принципи і уміння вести дискусію, відстоювати свою і спростовувати точку зору протилежної сторони.

Підготовка до семінарських занять має вестись постійно, особливо у наш час, коли школа мало приділяє уваги організації самостійної роботи і студенти першого курсу практично не обізнані з методикою підготовки до семінарських занять. Таку підготовчу роботу мають здійснити викладачі гуманітарних дисциплін першого курсу. На II-IV курсах можна вирішувати більш складні завдання, враховуючи вже набутий теоретичний і методичний рівні підготовки студентів, уміння їх працювати з літературою, особливо студентів п'ятого курсу.

За своїм змістом і формою проведення семінарські заняття можна поділити на декілька типів:

1. Заняття, які своїм змістом послідовно систематизують тематику курсу політології.

2. Семінари, які передбачають поглиблене вивчення окремих тем, найбільш важливих або найбільш складних.

3. Семінарські заняття, які своїм змістом охоплюють значну частину проблем теоретико-пізнавального спрямування.

4. Заняття, які передбачають зацікавлене вивчення окремих праць, монографічної літератури, документів.

Який тип семінару вибирати, звичайно – це справа викладача, але головне, щоб семінари не були зведені до одного типу. Обов'язково потрібно враховувати склад групи, її теоретичний і методичний рівень підготовки, зацікавленість і активність. Не можна кожне семінарське заняття проводити по шаблону «питання – відповідь». Таке заняття втратить своє призначення активної форми навчального процесу.

У нашій практиці і кафедр політології інших вузів найбільш поширеною формою семінарських занять є:

1. Розгорнута бесіда за участю студентів групи по раніше визначеному і підготовленому плану.

2. Семінар з окремої проблеми і підготовлених рефератів з послідовним їх обговоренням.

3. Цілком реферативний семінар на визначену тему з їх обговоренням і через опонування.

4. Семінар-конференція, присвячений великій проблемно визначеній темі із залученням представників адміністрації і громадських організацій.

5. Семінар-круглий стіл, до змісту якого входять чітко окреслені питання загальної політологічної проблематики.

Вказані форми не вичерпують весь нагромаджений викладачами політології арсенал урізноманітнення методів залучення студентів до обговорення семінарських проблем. В останні роки у навчальному процесі стали використовуватись нетрадиційні форми навчання і серед них різні ігрові форми, тренінги, діалоги, дискусії, розбір ситуації, експерименти, тести і т. інше.

В ході семінарських занять реалізується принцип спільної дії, колективно здійснюється процес мислення. Тому семінарське заняття змістовне тоді, коли проводиться не тільки за планом, наперед відомим студентам, але й за визначеними окремо проблемними ситуаціями, запитаннями для повторення, тематикою рефератів, основною, додатковою і виділеною монографічною літературою, окремими термінами і поняттями, які характерні для теми, що вивчається. Відомо

всім, що дріб'язкових питань не має жодна тема, але кожна має свої особливості, складнощі, переваги, як при вивченні, підготовці, так і при обговоренні. В процесі обговорення, наприклад, теми «Політичні режими», важливо скласти вірне уявлення про політичне життя суспільства, розібратись у змісті основних понять і термінів, характерних для даної теми: політичний режим, принципи демократії, політичний плюралізм, демократичні процедури, диктатура, тоталітарний, авторитарний, демократичний політичні режими. Вибір форми занять залежить від рівня підготовки групи, теми, особистої зацікавленості викладача. Найбільш поширеною, відпрацьованою і традиційно організованою формою проведення занять є групова. За такої форми інтелектуальна активність студентів не завжди проявляється. Часто вони відмовляються виступати, пасивно відносяться до участі в дискусії, не проявляють ініціативи. Але не можна повністю у пасивності звинувачувати тільки студентів. Мабуть, сама форма організації семінару ставить студентів у таку позицію. Необхідно шукати адекватну, більш розкуту активну форму. Однією з таких форм є семінарське заняття за схемою «круглого столу». Учасників такого семінару може об'єднати одна загальна проблема, наприклад, «Роль громадян у демократичному політичному процесі».

Визначається, навколо яких проблем може вестись дискусія. А їх можна визначити дуже багато. Серед них і модель громадянина демократичного суспільства, проблема інтересу до політики і політичної обізнаності та компетентності громадянина, міри його активності в залежності від життєвого рівня. Можна розглянути проблеми: громадянин як виборець, як член політичної організації, проблема абсентеїзму і в цілому концепцію здатності громадян впливати на політичний процес. Визначена проблема для обговорення може включати і такі питання, як політична культура та легітимація влади, ставлення громадян до основних моральних і політичних цінностей.

На такому семінарі студент має можливість на інтелектуальну активність, приймати участь у колективному виробленні висновків, може використати для аргументації не тільки матеріали підручника, як часто буває, а монографічну літературу, періодичну пресу, думки окремих визначних науковців і політологів. Продовження такої форми семінару на іншу тему може здійснюватись за типом семінару-дискусії. Особливої відмінності від попередньої форми в цілому не буде. На такий семінар виносяться найбільш актуальні, складні проблемні питання. На семінарі-дискусії студент має навчитися коротко і аргументовано виражати свої думки як в доповіді, так і у виступі, активно відстоювати свою точку зору, аргументовано заперечувати чи спростовувати іншу позицію.

В умовах дискусії важливо привчити студентів культурі

спілкування, активній участі в обговоренні питань, винесених на семінарське заняття. До прояву активності ми відносимо різні форми реагування: запитання на в'яснення, розуміння ситуації, різні форми роздумів. Іншими словами, активність пов'язана перш за все з процесом розширення рамок розуміння того чи іншого питання, теоретичного чи практичного розвитку проблеми. Для активізації роботи семінару можна в групі виділити із студентів тимчасового керівника, опонента, аналітика і т. ін. Керівник відповідно слідкує за дотриманням регламенту, коректності ведення дискусії, порядку надання слова. Опонент здійснює критичний аналіз доповіді, доповнює її, намагається знайти помилки чи не розкриті місця, оцінює в цілому доповідь, вказує на недоречності, якщо вони мають місце. Аналітик намагається проаналізувати глибину змісту окремих виступів, їх теоретико-доказову базу, логічну структуру доказів, заперечень і т. ін. Якихось стандартів і закономірностей в організації і проведенні такої форми семінару немає. Все залежить від складу групи, її підготовки, зацікавленості, а також підготовки викладача, його досвіду і уміння вести дискусію. Він визначає, з якої теми буде проводитись семінар-дискусія, які питання необхідно виділити як головні, проблемні. Справа викладача - привернути увагу студентів до тих чи інших джерел, документів і літератури, підібрати доповідачів, тих, що будуть виступати, аналізувати. Організовано в коло дискусії буде залучено близько половини студентів. Викладач підводить підсумок дискусії. Для порівняння визначимо одну із тем навчального курсу: «Політична влада». Окреслимо питання для обговорення. 1. Влада як явище суспільного життя, її структурний зміст, джерела та реалізація. 2. Функції, легітимність, авторитет і методи здійснення влади. 3. Типи, види і принципи розподілу влади.

Зверніть увагу, що кожне із цих питань може бути предметом дискусії тому, що влада виступає як теоретичне поняття і як практична реальність. Від її стану, структурного змісту, кадрового забезпечення, методів здійснення залежить життя членів суспільства. До аналізу залучаються виключно поняття влада, державна влада, суб'єкти і об'єкт влади. Окремо для дискусії передбачена така авторська проблема: «Влада людини над людиною, якої б форми вона не набувала, є пригнобленням» (П.Прудон). Це визначення коментує один із студентів, який спеціально готується, використовуючи різні літературні джерела і приклади сучасного практичного життя. Для поглиблення змісту дискусії, ми свідомо включаємо реферат «Особливості політичної влади в Україні», який дає можливість використати теоретичні положення у поєднанні з практикою сьогодення. Це викликає поживлення при обговоренні, виводить учасників дискусії на рівень розуміння ролі і значення влади і її практичної діяльності.

У процесі обговорення зосереджуємо увагу на тому, що виконавча влада – це цілісний комплекс державних установ, які здійснюють владно-політичні та владно-адміністративні функції на центральному та місцевому рівнях. Державний орган чи установа – це складова частина державного апарату, що утворюється у встановленому порядку і наділена державно-владними повноваженнями, необхідними для здійснення функцій державної влади. Здається, необхідно підкреслити одну закономірність, що всі три гілки державної влади є самостійними по відношенню одна до одної. Від ефективності роботи всіх гілок влади залежать успіхи у здійсненні державної політики, що охоплює практично усі сфери суспільного життя – економіку, науку, освіту, культуру, охорону здоров'я, соціальну сферу, національну безпеку і громадський порядок, оборону і зовнішні відносини.

Переліком цих форм ми не вичерпуємо проблему організації і проведення семінарських занять. Деякі викладачі застосовують з окремих тем виключно доповідну форму занять. Вся тема семінару розкривається заслуховуванням і обговоренням окремих доповідей чи рефератів. Наприклад, по темі: «Політична думка України XI-XVIII ст.» можна визначити такі доповіді:

Політична думка України в період панування Речі Посполитої (кінець XVI – початок XVII ст.);

- Б.Хмельницький – державний діяч, полководець, дипломат;
- Києво-Могилянська академія як центр українського відродження;

- Конституція П.Орлика як втілення української державницької ідеї;
- Духовно-моральний підхід до політики у поглядах Г.Сковороди.

Ставлення до такої форми занять не однозначне. Мотивація дуже проста. Студенти, знаючи наперед доповідачів, не готуються до визначених питань семінару і окремі доповіді не завжди на високому рівні і цікаво доповідають, і тому слухають їх не уважно. Але це навчальний процес, який має і цілий ряд недоліків, які через творчі пошуки удосконалення можна позбутися. Потрібно шукати, адже доповідь на семінарі має декілька і позитивних моментів. Підготовка доповіді, пошук літератури, складання плану, відпрацювання окремих формулювань – це творча робота. Доповідь поглиблює, конкретизує знання студентів, активізує і стимулює зацікавленість до змісту певної теми. Доповідна форма семінару корисна для всієї студентської групи, але не потрібно нею зловживати, перетворювати у постійний метод проведення семінару.

Таким чином, семінар по формі і змісту – це творча робота викладача і студентів. Викладач планує і проводить семінар, відповідає за його зміст, методичну спрямованість і змістовну зорієнтованість.

Творчість студента на семінарі складається з багатьох важливих елементів. Він має чути, що говорить викладач, вловлювати логічний зв'язок між змістом теми і виступами студентів, виокремлювати найбільш важливі для себе положення, визначати питання, з яких є можливість доповнити, розширити розуміння проблеми. Досвід показує, що урізноманітнення форм і методів проведення занять є дійовим засобом активізації самостійної роботи студентів, поглибленої зацікавленості у вивченні предмету, підвищенні рівня знань, перетворення семінарів у активну форму навчального процесу.

Джерела та література

Вергасов В.М. Об организационной функции лекции // Проблемы высшей школы. – К., 1992. – С. 19-21.

Гурьев А. Формы активного семинара // Alma mater. – 1991. - № 9. – С. 35-38.

Головнева И.В., Лобанева В.В. Роль личности преподавателя в реализации активных методов обучения в вузе // Ученые записки Харьковского гуманитарного института «Народная украинская академия». – Харьков. 1997. – Т. III. – С. 115-119.

Журавська Л. Концептуальні умови управління самостійною роботою студентів у вищих закладах освіти // Освіта і управління. – 1999. – Т. 3., № 2. – С. 105-115.

Ільчук Л.І. Аргументація в лекції / Нові технології навчання. – К., 2000. – Вип. 27. – С. 62-65.

Козлова Г.М. Про комплекси методів активного навчання // Проблеми вищої школи. – К., 1993. – Вип. 78. – С. 48-55.

Методы обучения в высшей школе // Педагогика и психология высшей школы. – Ростов-на-Дону, 1998. – С. 50-54.

Методи навчання у вищій школі // Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України. – К., 1998. – С. 439-449.

Нехамкин А., Лябах Б. Один из путей активизации самостоятельной работы студентов // Alma mater. – 1996. - № 3. – С. 36.

Палеха Ю.І. Самооцінка знань студентом та прищеплення йому навиків самостійної роботи // Палеха Ю.І. Основи психології і педагогіки. – К., 1999. – С. 146-149.

Семінарські заняття у вищій школі // Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України. – К., 1998. – С. 470-476.

В.К.Молочко,
доцент
Н.О.Молочко,
старший викладач

**Соціальна структурованість українського суспільства:
стан та перспективи розвитку в курсі «Політологія» (за
матеріалами послань Президента України Верховній Раді –
червень 2002 року)**

Постановка даного питання у вищенаведеному формулюванні обумовлена наступними обставинами. Як відомо, українське суспільство перебуває на марші з минулого соціально-економічного стану, який іменувався соціалістичним, у майбутнє, де мають утвердитися ринкові відносини. Вказаний перехід супроводжується корінними змінами у соціальній структурі суспільства. Розпадаються, зникають одні верстви, такі, наприклад, як робітничий клас у розумінні радянського часу, колгоспне селянство... У той же час народжуються нові соціальні верстви: приватний підприємець, власник, фермер тощо. Все це обумовлює формування нової структури українського суспільства. Зрозуміло, що такі процеси аж ніяк не можуть лишитися поза увагою науковців, соціологів, політологів, практичних політиків, державних діячів.

Питання стану та трансформації українського суспільства займають чільне місце чи не у всіх виступах Президента України Леоніда Кучми, багатьох президентських указах. Але чи не вперше у такому широкому і глибинному плані, наскільки це було можливо, дана проблема поставлена Президентом України у його щорічному Посланні до Верховної Ради (червень 2002 р.). Причому певні положення, тлумачення, висновки та пропозиції, що містилися у згаданому документі, являли собою відображення поглядів широкого кола українських дослідницьких, наукових центрів, органів статистики. Таким чином, вони ґрунтуються на солідній науково-теоретичній основі. Причому, варто зауважити, згадана проблема розглядається у двох документах, представлених Президентом Верховній Раді: як в офіційному, конституційному Посланні, так і в Посланні, що стосується європейського вибору України, де викладені концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки.

У згаданих президентських посланнях щодо нашої теми чітко виокремлюються наступні моменти:

– характеристика соціального розшарування, стратифікації сучасного українського суспільства;

– проблема середнього класу, сучасного його стану, місця та ролі у політичному, державному житті;

– визначення заходів, здійснення яких має сприяти кількісному та якісному зростанню середнього класу, його питомої ваги в українському суспільстві.

У Посланні за ознаками стратифікації визначено чотири групи населення:

- бідні, а в середовищі бідних – злиденні;
- потенційно середньодоходні або протосередні;
- середньодоходні;
- заможні.

До бідних відносились особи, сукупні витрати яких у розрахунку на умовно дорослого становили менше 172 грн. на місяць. Таких було 27.8 % населення України. Злиденні – витрати яких не перевищували 137 грн. на місяць. Такі становили 12.7 % населення у 2001 році.

Певною новизною при аналізі стратифікації суспільства явилось введення понять «потенційно середньодоходні» або «протосередні» верстви населення. До цієї категорії відносяться ті, чиї витрати становили від 172 до 335 грн. на умовно дорослого на місяць і які у майбутньому можуть перейти або до середнього класу, або до бідних. У 2001 році вони становили 48.4 відсотки населення України.

Середньодоходні – особи, рівень витрат яких у розрахунку на умовно дорослого був у межах від 335 до 643 грн. на місяць. Цей прошарок населення розглядався як соціальна база майбутнього середнього класу. У 2001 р. він становив 20.8 % населення.

До категорії заможних були віднесені особи, рівень витрат яких перевищував 643 грн. на місяць; їх у 2001 р. було лише 3 % усього населення України.

У президентських посланнях чільне місце посіли питання, що стосуються стану та подальшого формування середнього класу у сучасному українському суспільстві. Увага до цієї проблеми, саме проблеми (!), як наголошував Президент, викликана тим, що саме середній клас, потужний і численний, є основою соціальної стабільності в сучасному світі, головною складовою громадянського суспільства. У більшості країн з розвинутою економікою він охоплює понад 60 % населення. Він відіграє вагомий роль у формуванні бюджету, у визначенні споживчої поведінки населення та інвестиційної політики, завдяки домінуванню в громадянських і політичних організаціях визначає поведінку електорату, через участь у виборчому процесі виконує функції носія демократії та політичних свобод.

Торкаючись проблеми взаємовідносин окремих ланок у ланцюгу:

середній клас – політичні партії – влада, Леонід Кучма наголошував, що саме середній клас у розвинених демократичних країнах становить соціальну основу переважної більшості скільки-небудь впливових політичних партій. Саме завдяки інституціям громадянського суспільства, серед яких найвпливовішими є політичні партії, представники середнього класу забезпечують здійснення й захист своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. Президент висловив думку, що держава повинна всебічно сприяти тому, щоб політичні партії та громадські організації представляли інтереси середнього класу і тим самим забезпечували його провідну роль у різних сферах суспільного життя – економіці, політиці, культурі. Сформульована мета: влада, політичні партії, інститути громадянського суспільства мають сприяти реальному і безпосередньому залученню представників середнього класу до активної участі в управлінні державними справами.

У зв'язку з вищесказаним зазначимо, що немало партій визначили свою орієнтацію саме на середній клас. Причому партії різних ідеологічних спрямувань. Зокрема, Соціалістична партія України (Олександр Мороз) у новій редакції Програми проголосила, що вона, поряд з інтересами робітників найманої праці, відображає також інтереси «нового середнього класу», до якого входять висококваліфіковані спеціалісти, професіонали виробництва та управління, зайняті у сфері нових знань.

Про свої наміри через соціально-економічну політику сприяти формуванню середнього класу вустами Валерія Пустовойтенка заявила Народно-демократична партія, яка ставить за мету зробити цей клас соціальною опорою партії. Про подібні наміри заявила партія «Батьківщина» (Юлія Тимошенко).

Привернемо увагу до складнощів ситуації, у якій виявляються подібні партії. Вони орієнтуються на клас, який на сьогодні ще не сформувався, а діяти і створювати власний імідж доводиться у реальному сьогоднішньому. Тож постає питання: на кого і на що орієнтуватися у поточному часовому просторі?

Щодо визначення поняття «середній клас». Поскілки це питання не є суто предметом нашої уваги у даній публікації, обмежимося короткою констатацією положень, які є у Посланні Президента. Тут вказується, що узагальнення наявних у світовій літературі визначень середнього класу дає підстави кваліфікувати його як соціальне угруповання, якому можуть бути притаманні наступні характеристики:

– визначений рівень доходів; володіння нерухомістю; наявність власної справи; висока освіта і професійна кваліфікація;

- задоволення своїм статусом;
- помірний політичний консерватизм, зацікавленість у підтримці соціальної стабільності;

- суб'єктивна ідентифікація себе із середнім класом.

З урахуванням українських реалій належність до середнього класу в сучасній Україні визначається за такими ознаками:

- власність, передусім на нерухомість – житло, землю, засоби виробництва;

- середні доходи;

- професійно-освітня підготовка;

- соціальний статус;

- ідентифікація себе як представника середнього класу.

Відповідно до загальноприйнятого у закордонній соціологічній літературі підходу, розрізняють три основні класи сучасного індустріального суспільства: вищий, середній і робочий. В останній час все частіше виділяють і четвертий клас – нижчий. Нижчий клас складається з тих, хто потребує соціальної допомоги за майновим статусом, а також інвалідів та декласованих індивідів. В Англії, наприклад, прийнята класифікація поділу за характером трудової діяльності, відповідно з якою до середнього класу відносяться особи, для яких характерна високопрофесійна діяльність; ті, хто займається кваліфікованою нефізичною працею, а також особи, що виконують тимчасові (сезонні) роботи, перебувають у стадії вибору професії.

І ще: цікавий погляд із-за кордону на середній клас, який, начебто, формується у бувших республіках Радянського Союзу. У квітні 1998 року відома німецька газета «Ді цайт» вмістила великий матеріал під назвою «Новий середній клас в Росії». Публікація розпочинається словами: «У Росії народився Іван – нормальний споживач. Він їздить на «Фієсті» і проводить відпустку на Адріатиці. Через вісімдесят років опісля Жовтневої революції знову відбуваються революційні зміни: складається буржуазний середній клас». Такі західні параметри щодо середнього класу варто мати на увазі при нашій подальшій розмові про характеристику суто українського середнього класу.

У західній соціології, як правило, застосовують два критерії визначення класу – суб'єктивний та об'єктивний. Суб'єктивний базується на засадах «самоідентифікації», тобто впливає з думки самих членів суспільства стосовно того, до якого соціального прошарку (клас, страта) вони належать. Це своєрідне самозарахування індивіда до того або іншого класу. Об'єктивний критерій, що використовується соціологами, базується на ознаках, що не залежать від думки індивіда. Таких ознак по суті дві: характер діяльності (праці) та величина доходів.

У серпні 2002 р. соціологічною службою центру Разумкова було проведено опитування, в результаті якого з'ясувалося, що до середнього класу віднесли себе 45.6 % респондентів, до нижчого – 47.1; до вищого – 1.1; не змогли визначитись – 6.2 % опитаних. Зазначимо, що відсоток самозарахованих до середнього класу – вагомий. Особливо, якщо взяти до уваги, що середній клас у Польщі складає 39 % населення, у Чехії – 36, в Угорщині – 35, в Естонії – 23 %.

Серед респондентів, що віднесли себе до середнього класу:

* за статтю –

– чоловіків	– 49.3 %
– жінок	– 50.7 %

* за віком –

– молодь (18-24 роки)	– 20.5 %
– найбільш активного працездатного віку (25-49 років)	– 57.1 %
– старше 50 років	– 22.4 %

* за освітою –

– середня загальна або середня спеціальна освіта	– 65.7 %
– вища освіта	– 20.4 %
– незакінчена вища	– 7.4 %
– молодші спеціалісти та бакалаври	– 1.3 %

* за соціальним статусом –

– спеціалісти	– 19.8 %
– кваліфіковані робітники	– 14.7 %
– пенсіонери	– 13.5 %
– учні та студенти	– 8.5 %
– службовці	– 7.8 %
– підприємці	– 4.7 %
– керівники різного рівня	– 3.3 %
– фермери та арендатори	– 0.1 %

При розгляді соціальних складових середнього класу з'ясовуються цікаві моменти. Опитування, подібні вищезгаданому, тим же центром Разумкова проводилися і в 2000 році. Тоді серед тих, хто вважав себе «середнім», було:

– непрацюючих	– 11 %
– домогосподарок	– 7.8 %
– некваліфіковані робітники	– 4.6 %
– офіційно зареєстровані безробітні	– 3.1 %

Скажемо: корисна інформація для роздумів та аналізу. Хоча саме вона, така інформація, мабуть, відкриває можливості для пояснення

деяких далеко недрогорядних характеристик «середньокласників», які проявилися при опитуванні у серпні 2002 року. Маємо на увазі наступне.

Тільки 26.7 % представників середнього класу задоволені своїм соціальним статусом (а це – одна з основних ознак належності до дійсно середнього класу); 64.7 – не задоволені; 8.6 % – не визначилися. Отже, середній клас – це клас незадоволених?

За даними соціологічного опитування (грудень 2000 р.) у кожного п'ятого (22 %) українського «середньокласника» не було квартири, майже у 70 % - автомашини, у 20 % - пральної машини, 36.5 % - проживали у будинках без центрального опалення, 23 % - у помешканнях без холодної води, 58.5 – без теплої. У 40.4 % тих, хто «самозарахував» себе до середнього класу, не було телефону, у 8.6 % - холодильника, у 5.3 % - телевізора...

Президент України Леонід Кучма у Посланні до Верховної Ради (2002 рік) доречно поставив питання про реальне і безпосереднє включення представників середнього класу в опрацювання і здійснення стратегії соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку, його активної участі в управлінні державними справами через інститути громадянського суспільства, політичні партії. Але з позицій та реалій сьогодення – це поки-що, на жаль, добрі наміри, бажане майбутнє. Висловлені побажання вимагають прояву певної громадсько-політичної активності самого середнього класу.

За даними соціологічних опитувань громадська діяльність та політика як необхідна потреба у «середньокласників» займає останнє місце. Їх важливість відзначали лише третина опитаних: громадської діяльності – 33.1 %, політики – 30.6 %. Це – визнання потреби як такої. А рівень реальної участі середнього класу у громадській діяльності дорівнює 6 (шести) відсоткам.

У 57.6 % представників середнього класу, що не займаються громадською діяльністю, нема в цьому потреби; у 28.5 – нема можливості. Більшість (62.3) з числа тих, хто не має можливості (але, мабуть, хотів би) брати участь у справах суспільства, пояснюють таку неможливість відсутністю часу.

Щодо державницько-політичних орієнтацій, то самозаявлений середній клас поки-що не є тим класом, який може служити опорою влади, бо існуюча влада, як вважають «середняки», це – не їх влада, вони не є господарями влади. Тільки 9.4 % представників середнього класу відчують себе господарями своєї держави; переважна більшість – 82.9 – такими себе не відчують.

Ставлення до владних структур представників середнього класу відображено у наступному:

	Підтримую діяльність (%)	Не підтримую діяльність (%)
Президента України	8.7	43.8
Верховної Ради України	4.9	42.2
Уряду України	7.4	35.2
Особу Л.Кучми як Президента	7.4	50.1

Отже, Президент України робить цілком логічний і закономірний висновок, що в Україні процес формування середнього класу, який відповідав би за майновим статусом та за рівнем особистих доходів критеріям розвинених країн, перебуває поки що на початковому етапі. Він визначив як справу великої політичної, економічної та соціальної ваги – зміцнення позицій середнього класу, питому вагу якого треба довести впродовж десятиріччя не менш як до 45-50 % від загальної кількості населення. Це має здійснитися за рахунок збільшення стійкого прошарку власників нерухомого майна, земельних ділянок і акцій, прискореного розвитку малого та середнього бізнесу, фермерських господарств, захисту інтелектуальної власності. Такі процеси мають суттєво змінити, удосконалити, покращити соціальну структуру українського суспільства.

Щодо майнового стану та рівня доходів, то Президент України висловив думку, що згідно із світовими стандартами, середня заробітна плата має бути вищою за прожитковий мінімум у 2-3 рази, тобто мала б становити уже у 2001 році 623-934 грн. Але в реальності вартість робочої сили в Україні надто низька порівняно з розвиненими країнами світу. З розрахунку за годину робочого часу вона становить усього \$0.43, у той час як у Німеччині – \$25, у Японії та США – \$16, Франції – \$15.5, Південній Кореї – \$7,5.

До цього дозволимо собі висловити репліку: рівень оплати праці ми розглядаємо не тільки як певну гарантію матеріального благополуччя та можливостей формування середнього класу, але й як фактор упередження демографічної кризи української нації. Відомі показники загального скорочення населення в Україні впродовж останніх років, його народжуваності, особливо на селі. У період 1996-2000 років у 25,3 тис. сіл кількість померлих перевищувала кількість народжених. Протягом п'яти років у 3,1 тис. сіл (10.7 % від загальної кількості) зовсім не було новонароджених дітей, у 2,9 тис. (10,1 % від загальної кількості) не було дітей віком до 5 років. Одна з вагомих причин такої ситуації криється, безумовно, у низькому матеріальному стані суспільства, молодих сімей.

Зазначимо і те, що проблему зміцнення позицій середнього класу

Президент України розглядає з точки зору входження української держави у європейську спільноту та відповідні європейські інституції: Євросоюз тощо. Тому, зокрема у Посланні «Європейський вибір», він визначає певні стандарти середнього класу у європейському розумінні та сприйнятті. Леонід Кучма наголошує, що становлення середнього класу передбачає перехід до нової моделі споживання, тобто таких стандартів, які забезпечують гідний рівень життя і стимулюватимуть розвиток внутрішнього ринку, трудової та підприємницької активності населення. Це, зокрема, якісне житло, висока забезпеченість товарами тривалого користування, наявність автомобіля, доступність якісних медичних та побутових послуг, освіти тощо.

Таким чином, при вивченні курсу «Політологія» необхідно враховувати, що формування та зміцнення позицій середнього класу – це не тільки суто внутрішня проблема українського суспільства, але й вагомий фактор, який зміцнює позиції України як держави у світовому співтоваристві, робить її більш привабливою в думках і поглядах світової спільноти.

Джерела та література

Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році». – К., 2002.

Послання Президента України до Верховної Ради України «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки». – К., 2002.

Горшков М.К. Некоторые методологические аспекты анализа среднего класса в России // Социологические исследования. – 2000. - № 3. – С. 5-12.

Надель С.Н. Современный капитализм и средние слои. – М., Наука, 1978.

Петухов В.В. Политические ценности и поведение среднего класса. // Социологические исследования. – 2000. - № 3. – С. 23-33.

Шангина Л. Народ золотой середины – 3, или эскизы о главном // Зеркало недели. – 2000. – 30 декабря.

Шангина Л. Отложенная жизнь, или средний класс в украинском исполнении // Зеркало недели. – 2002. – 9-15 ноября.

Изучение ключевых проблем и современных тенденций русско-украинских отношений в курсе «Политология»

Основным политико-правовым документом, определяющим современные взаимоотношения между Украиной и Россией, является, как его назвали в свое время, Великий договор «О дружбе, сотрудничестве и партнерстве между Украиной и Российской Федерацией». Договор позволил, во-первых, развивать отношения двух государств на основе норм международного права, на принципиально новой основе подходить к решению межгосударственных проблем. Во-вторых, вступление в силу «Договора о дружбе, сотрудничестве и партнерстве между Украиной и Российской Федерацией» означает, что завершился этап неопределенности и взаимных претензий, который основывался на эмоциональных мотивах и исторических образах, которые иногда приводили к обострению отношений между нашими странами.

Этот договор имеет для Украины и для России принципиальное значение с точки зрения возможностей равноправного партнерства. Именно возможность равноправного партнерства является той стратегической линией, которую следует продолжать и строить наши отношения, наполнять новым смыслом во всех сферах политической и экономической жизни¹.

Выстроить эту политику невозможно, игнорируя очевидное и питая старые иллюзии. Украина сделала свой исторический выбор в момент кризиса России и вышла за пределы российского суперэтнуса.

Новые отношения с Украиной должны соответствовать новой фазе этногенеза России — этнической инерции. И потому не государственное единство с Украиной, а экономическое сотрудничество с Украиной и расширение политического влияния на нее нужно принять как генеральную линию российской политики.

Мы перед лицом исторического факта: в ближайшем (обозримом) будущем Украина может стать членом НАТО. Как это повлияет на геополитический расклад?

Прежде всего учитываем аксиому: Украина и Россия, их народы, имеющие общие корни, прожили многовековую, подчас драматическую, историю. И последние почти три с половиной столетия — в едином государстве, претерпевшем тяжелейшие войны, революции и глубокие социальные трансформации. Историческая Переяславская Рада

произошла, когда Украина вела многолетнюю изнурительную войну с Польшей, катастрофически нуждаясь в союзнике-спасителе. Только в таких условиях одно государство идет «под руку» другого. Но сегодня для Переяславской Рады нет ни объективных, ни субъективных предпосылок. Объективных — потому что сегодня для Украины нет внешней угрозы, настолько страшной, чтобы она пошла «под руку белого царя». Субъективных — потому что среди украинской элиты сложился практически полный консенсус: сегодня ее вполне устраивает положение независимой страны, и почти никто (пожалуй, даже коммунисты) не хотя объединяться «на самом деле».

Часто в качестве контраргумента выдвигается то, что большинство украинцев хочет объединения. По данным опросов последних лет, проводимых Институтом социологии НАН Украины, доля сторонников объединения составляет около трети. Большинство же — по данным недавнего опроса, почти 60%, — хотело бы, чтобы Украина и Россия были дружественными державами, чтобы между ними была открытая граница, но чтобы Украина оставалась независимой. Сторонники объединения на выборах голосуют преимущественно за коммунистов; партии, агитировавшие «за Россию, против коммунистов», на последних (2002 г.) выборах провалились. Идея объединения, по-видимому, еще долго будет популярной, но питают ее, главным образом, ностальгические воспоминания.

С другой стороны, возможно ли вхождение Украины в западное сообщество? Западный мир не очень-то жаждет принимать к себе страны намного богаче и благополучнее Украины. Сами украинские политики весьма охотно говорят о «вхождении в Европу», но говорят они об этом как об абстрактном явлении, которое случится, по расчетам не ранее десяти-двадцати лет. Единственное, что можно прогнозировать довольно точно, — что Европа получила бы сильнейшую головную боль, пытаясь интегрировать подобную страну. Хотя по своим ценностям украинцы, может быть, меньше отличаются от европейцев, чем турки или греки, но уж очень велико различие в уровне жизни.

Может показаться, что по всем этим причинам Украина сегодня «обречена» на независимость. Что же это такое: украинская независимость? Есть точка зрения, что Украина просто-напросто балансирует между НАТО и Россией, шантажируя каждую из сторон другой и пытаясь получить в этой ситуации максимум возможного? Да, в какой-то мере это так. Впрочем, не стоит забывать, что в таком положении находились многие другие, вполне уважаемые страны — взять хотя бы Канаду, балансировавшую между Великобританией и США в те годы, когда Великобритания еще числилась великой державой.

Украинская независимость остается пока что незавершенной

главным образом потому, что на Украине слаба элита, которая призвана мыслить национальными, но не националистическими категориями. Даже завзятые националисты, которым, вроде бы, полагалось бы мыслить так, — в действительности мыслят скорее в категории «как бы подальше отойти от России» — и не научились понимать, в чем же подлинные интересы украинского государства. Украинские государственные деятели стремятся на переговорах получить не столько какие-то реальные выгоды, сколько заверения в том, что «Европа рассматривает Украину как самостоятельное государство, а не буфер», что «Украина — европейская держава». И преимущественно получают именно такие, ни к чему не обязывающие заверения.

Для Украины сейчас даже не столько важна государственность, сколько важна национальная идея. Без идеи будет государство, но не будет нации. Это одна из важнейших украинских (впрочем, и русских) проблем. Не секрет, что не все украинцы ощущают себя гражданами страны. По одному из последних социологических опросов, таковых сейчас в Украине насчитывается не более 30%. Несколько лет назад эта цифра составляла 50–45%.

Украина — это страна, которая стремится сформировать полиэтническую политическую нацию и, безусловно, сейчас является государством, признанным во всем мире и к тому же, имеющим не очень плохие шансы на развитие. Украина уже начала выходить из затяжного десятилетнего экономического кризиса. Но опять же, никогда не следует забывать, что в Украине экономика далеко не самодостаточная, хотя и имеет самую энергоемкую промышленность в мире; наводнена предприятиями тяжелой промышленности (классическая «оборонка»): в Николаеве, Харькове и других городах находились большинство заводов Советского Союза по авиастроению, кораблестроению, танко- и ракетостроению. Фактически, от Украины зависела основная военная мощь СССР.

Поэтому сейчас, прекрасно отдавая себе отчет в реальных военнопроизводящих потенциалах Украины, Запад препятствует всякому сотрудничеству Украины в этих областях с любыми странами. Традиционно на Украине практически нет собственных энергоресурсов. И платить за мощности старого советского потенциала она не в состоянии. Отсюда вывод: одна украинская рука протянута на Запад, другая — на Северо-Восток, в Россию. В результате одна рука получает западные кредиты, другая обещает северо-восточному партнеру «реструктуризацию».

Но реально примкнуть Украина ни к кому не может, иначе это вызвало бы целую волну острейших кризисов. Поэтому иной политики, чем политика балансирования, вопреки всем декларациям о

«Европейском выборе», в Украины не может быть в принципе. Отсюда еще одна немаловажная деталь — чтобы упредить возможные и даже неизбежные толки про «поглощение» Россией Украины. Думается, что у России не хватит собственных ресурсов на возможное «поглощение» украинской территории с ее энергоемкостью и почти 48 млн. населением.

Украина должна сделать все, чтобы отношение к России как к врагу украинской государственности исчезло. Объективно украинцам следует осознать: Украина не может выступать на внешнеполитической арене как недружественное России государство. Социологические исследования показывают, что больше 60% украинских граждан не хотят слышать про присоединение к России, но активно поддерживают идею открытых границ, дружественных взаимоотношений обеих стран. Из внешнеполитических приоритетов — более 85% граждан Украины выбирают сближение с Россией (из них 55–56% ратуют за сохранение уровня паритета отношений двух независимых государств), 25% хотят сближения с Европой и только 2,5 % желают достижения во внешней политике приоритета отношений с США.

Идея присоединения Украины к Союзу России и Республики Беларусь не только непопулярна — она нереальна в принципе. Более того, сегодня любая идея присоединения Украины к какому бы то ни было евразийскому союзу будет обречена на калькирование и скатывание в область российско-белорусского «штампа», несмотря на то, что некоторые варианты (идея Союза Четырех: Россия, Украина, Беларусь, Казахстан) не кажутся такими уж утопичными.

В силу вышеперечисленных факторов «политики балансирования», Украина не может фактом подобного союза порвать с Западом. Однако Украина — в силу той же специфики — будет ориентироваться на Европу: сейчас только ленивый не говорит в Украине о «Европейском выборе». Судьба Украины в наступившем веке выглядит достаточно определенно: она имеет все шансы стать проектной площадкой места реальных встреч России и Запада, своеобразной осью Европа–Украина–Россия.

Но есть действительное поле для интеграции. Экономика. С тем, что народнохозяйственный комплекс Украины создан в годы, когда она входила в состав Российской империи и СССР, не будет спорить даже самый отъявленный борец за самостийность. К наследию «проклятого советского прошлого» и «кровавой индустриализации» можно относиться как угодно, но нельзя не признать одного: в короткие сроки удалось создать мощную промышленную базу. Причем в условиях планового ведения хозяйства большое внимание уделялось именно вопросам территориального размещения производительных сил и межрегиональной производственной кооперации. Соответственно, и промышленность на Украине создавалась/развивалась с учетом особенностей ее экономико-

географического положения. При этом основной упор делался на развитие тяжелой промышленности, а также пищевкусовой. Основными отраслями специализации Украины были отрасли ТЭК, добывающая и химическая промышленность, а также тяжелое и транспортное машиностроение. При этом один из основных акцентов делался на межрегиональную кооперацию — поскольку выделение Украины в самостоятельное государство советским политикам могло присниться лишь в страшном сне.

Наличие кооперативных связей в промышленности в сочетании с протяженной общей границей естественнейшим образом стали основой для создания совместной инфраструктуры. Россию и Украину связывает густейшая цепь авто- и железных дорог, трубопроводов, ЛЭП. Здесь велика и доля инфраструктурных объектов «экспортной» направленности — в первую очередь, в части транзита на Запад энергоносителей: нефтепровод «Дружба», газопровод «Уренгой–Помары–Ужгород». Даже международные железные и автомобильные дороги. Порты Одесса и Ильичевск для перевалки российских грузов по некоторым позициям куда удобней Новороссийска. Все это очень хорошо увязывается с концепцией трансъевропейских коридоров.

Вот ведь к чему приводит примат политики над экономикой.

При наличии столь развитой совместной и реально интегрированной инфраструктуры, значительная часть российских глобальных проектов направлена на то, чтобы обойти территорию Украины. Аналогия — строительство нефтепровода в обход Чечни.

Само геополитическое положение Украины, ее своеобразная цивилизационная принадлежность и к Западу, и к Востоку создают уникальную ситуацию, когда наша страна действительно может выполнить роль связующего звена, своеобразного моста между Западной Европой и Россией (и не только Россией). Однако использовать эту ситуацию в своих интересах Украина сможет лишь в том случае, если достигнет баланса своих политических отношений и с Западной Европой, и с Россией. Само собой разумеющимся является тот факт, что во всех своих внешнеполитических действиях и инициативах Украина должна исходить исключительно из своих национальных интересов. Впрочем, у нас часто и много говорят о национальных интересах Украины, хотя в действительности говорящие об этом зачастую пытаются выдать свои собственные или групповые интересы за интересы всей нации в целом.

Обеспечение роста материального благосостояния народа в качестве центральной задачи всей практической деятельности украинского и русского руководства и должно быть главным национальным интересом, сердцевинной национальной идеей, над изобретением которой ломают головы наши политики и ученые-обществоведы. Самые прекрасные идеи не воодушевлят народ, если он живет за чертой бедности и основной его

потребностью является физическое выживание.

Сегодня никто не сомневается, что магистральный путь развития Украины связан с европейской цивилизацией. Украина — европейская страна, и ее будущее — в семье равноправных европейских народов. Но при этом наивной иллюзией, которую опровергла сама жизнь, сегодня, спустя 10 лет после обретения Украиной независимости, видится стремление определенных политических сил реализовать, «европейский шанс» Украины ценой разрыва отношений с Россией. С упорством, достойным более рационального применения, ими раскручивается антироссийский маховик, превращая украинско-российские отношения в источник перманентной напряженности в украинском обществе.

При этом совершенно не учитывается, что сами европейские страны вовсе не заинтересованы в накоплении конфликтного потенциала в отношениях между Россией и Украиной. Наоборот, Европейский Союз рассматривает дружественные российско-украинские отношения как гарантию политического спокойствия и стабильности в граничащем с ним регионе. Следует отдать должное руководству Украины — оно заняло взвешенную позицию в своих отношениях с Западом и Востоком, осуществляя многовекторность внешней политики государства, а стратегической целью провозгласив интеграцию в европейское сообщество. Так был заявлен европейский выбор Украины, который неоднократно подтверждал Президент Украины в своих выступлениях.

Европейский выбор Украины — это стратегия, общая методология реформирования и развития страны. Европейский выбор означает тот факт, что Украина определила западноевропейские нормы и стандарты в качестве эталонных концептуальных критериев переустройства всех сфер своей общественной жизни. Собственно, иного выбора у Украины, да и у России, просто нет: сегодня западноевропейская модель развития является на нашем континенте наиболее прогрессивной, на деле показавшей свою высокую экономическую результативность и социальную эффективность. Российское общество, как и украинское, находится на этапе трансформации, и, бесспорно, по всем показателям своего развития значительно уступает западноевропейским странам. Поэтому нет ничего удивительного в том, что и Украина, и Россия пытаются в основных чертах наследовать именно те принципы организации общественной жизни, механизмы социально-экономического развития, которые успешно апробированы Западом.

Можно, конечно, вести бесконечные дискуссии об «особом, самобытном и неповторимом» пути Украины и России, о необходимости выработать «свою, национальную» модель развития, на чем, кстати говоря, некоторые политики и делают свой политический капитал. Но

будем объективны: пока никакой украинской или российской национальной модели развития не существует, и будет ли она вообще когда-либо сконструирована — вопрос открытый. По крайней мере за десять лет украинской независимости далее дискуссий и откровенных политических спекуляций вокруг этой проблемы дело не продвинулось, поскольку экономике вообще весьма трудно придать национальный колорит. Поэтому единственный путь, по которому может следовать Украина, опять-таки западноевропейский.

Естественно, что в средне-, а то и долгосрочной перспективе целью этого пути является полноправное членство Украины и России в Европейском Союзе. Но вступлением в ЕС должен завершиться современный этап их развития, именно завершиться, а вовсе не начаться, как считают некоторые горячие политические головы. И Западная Европа не устает терпеливо втолковывать нам: создавайте правовое государство, демократизируйте общество и власть, поднимайте свою экономику и жизненный уровень населения, расширяйте права своих граждан, и путь в Евросоюз вам будет открыт. Однако пока даже разговоры и намеки о реальном членстве Украины в ЕС, в общем-то, беспредметны, ибо одним из условий вступления является достижение европейского уровня социально-экономического развития, в то время как душевой ВВП в Украине сегодня составляет около \$750, а в странах ЕС он еще в 1997 г. достиг \$17 260. Таким образом, Украина просто не готова (и, объективно оценивая сегодняшнюю социально-экономическую ситуацию в стране, еще долго не будет готова) к равноправному членству в ЕС.

Таким образом, европейский выбор Украины, для многих олицетворяющий своего рода «великую украинскую мечту», не может служить препятствием на пути установления дружественных отношений с Россией, развития всесторонних, равноправных и взаимовыгодных украинско-российских связей. Иными словами, европейский выбор Украины не может быть альтернативой российско-украинскому сотрудничеству.

Другое дело, когда европейский выбор трактуется определенными политическими силами и в Украине, и на Западе как исключительно прозападная и антироссийская политическая ориентация Украины. Такая трактовка, по существу, означает подчинение Украины (причем не только ее внешней политики) конъюнктурным политическим задачам Запада, делает ее заложницей геополитических устремлений его наиболее агрессивных, реакционных кругов. При такой постановке вопроса на первый план отношений Украины с Европой выходят сугубо политические, и к тому же краткосрочно-тактические задачи и цели, отодвигая на второй план стратегические вопросы экономического сотрудничества. Не удивительно, что почти десятилетнее следование Украины в политическом кильватере Запада очень мало приблизило ее

к Европе экономически. Сказанное выше в равной степени справедливо и по отношению к возможной односторонней политической ориентации Украины на Россию, что сразу поставило бы украинское государство в оппозицию к Европе, сделало бы его зависимым от российской геополитики, исключило бы возможность не то что партнерства, но и самого диалога с Западом.

Таким образом, одновекторная, односторонняя ориентация Украины на Запад или Восток автоматически превращает наши страны в заложницы политических интересов ЕС, лишает их возможности внешнеполитического маневра и в конечном итоге самостоятельной внешней политики, ориентированной на удовлетворение национальных интересов.

Приходится признать, что пока в наших отношениях с Россией политические (а порой и идеологические) соображения преобладают над экономической целесообразностью (а часто — и здравым смыслом). Например, наше отношение к инвестициям. Определенная часть украинского общества с энтузиазмом воспринимает любые инвестиции с Запада (даже если они носят и откровенно спекулятивный характер), но с подозрительной враждебностью относится к российским капиталовложениям в украинскую экономику, рассматривая их как проявление «московской экономической оккупации». Хотя, с точки зрения современной политэкономии, национальное происхождение капитала не имеет равным счетом никакого значения для экономики страны, куда он инвестируется. Главное заключается в том, чтобы он работал на Украину, на его народ, исправно платил налоги, создавал новые рабочие места, внедрял современные технологии, способствовал продвижению украинской продукции на мировые рынки и самое главное не выходил в своих действиях за границы правового поля Украины. И если российский капитал готов действовать в Украине на таких условиях, то его приход в следует только приветствовать. К тому же россияне намного лучше, чем западные европейцы, понимают психологические особенности ведения бизнеса в Украине, лучше чувствуют специфику наших рыночных отношений.

Итак, тесная взаимосвязь России и Украины обосновывается как их геополитическим положением, так и общей историей, повлекшей за собой тесное переплетение этнических, языковых, экономических, а также множества других связей, что невозможно изменить единовременным политическим актом, пусть и таковым знаковым, как намерение Украины вступить в НАТО.

Действительно, Россия объективно является важнейшим стратегическим партнером Украины, прежде всего в основополагающем — экономическом — аспекте; на протяжении всех лет независимости

она прочно удерживает первое место в числе основных внешнеэкономических партнеров Украины: на нее приходится около 40% украинского внешнеторгового оборота. В свою очередь, геостратегическое положение Украины делает ее одним из наиболее важных внешнеполитических партнеров России. Проходящие через территорию республики жизненно важные транспортные магистрали связывают Россию с Западной Европой и миром, без которых она значительно затруднит себе торгово-экономические связи, а также присутствие и влияние в ряде стратегически важных регионов.

Обращаясь к вопросу об отношениях двух стран в экономической сфере, следует отметить падение интенсивности торгово-экономических связей. В последние годы Украина утратила не только роль ведущего торгового партнера России, но в 1998 году уступила уже третью позицию Беларуси. Кроме того, в связи с вышеобозначенной проблемой в отношениях Украины и «Газпрома» довольно четко проявилось стремление российских экспортеров создать альтернативные пути экспорта российских энергоносителей (и не только энергоносителей) в обход территории Украины. Снижение интереса российских экспортеров к сотрудничеству с Украиной обусловлено, прежде всего, экономической политикой Киева, пытавшегося использовать свое транзитное положение для развития двусторонних экономических отношений по модели «донор – реципиент».

Таким образом, изучая тему: «Ключевые проблемы и современные тенденции российско-украинских отношений», необходимо отметить, что в силу объективных причин Украина не может не развивать отношения с Россией, с которой ее связывает многовековая история. Несмотря на периодически возникающие между странами противоречия, Россия и Украина остаются основными стратегическими партнерами. Лидеры большинства политических партий Украины отмечают, что Украина и Россия обречены идти в Европу только вместе, помогая и поддерживая друг друга.

Источники и литература

1. *Амосов М.М.* Світ на порозі XXI століття // Вісник НАН України. — 1999. — № 10. — С. 3–14.
2. *Бжезинский З.* Геостратегия для Европы // Независимая газета. — 1997. — 24 октября.
3. *Богорош О., Гриньов Б.* Прогнозування міжнародного науково-технічного співробітництва України з країнами СНД і ЧЕС // Вісн. НАН України, 1998, № 9-10. — С. 55-67.
4. Великий договір України з Росією: історичний компроміс чи реальний шанс на стратегічне партнерство? Матеріали Круглого столу / Рада національної безпеки і оборони України, Національний інститут

українсько-російських відносин, Конгрес української інтелігенції. — К.: НІУРВ, 1999. — 88 с.

5. *Врублевский В., Мороз О. Саєнко Ю.* «Доктрина Кравчука». Начерк програми інтелектуалізації і формування модерної української нації. — К.: ІВЦ «Інтелект», 2001. — 84 с.

6. *Гавриш Олег.* Україна–Россія: десять лет спустя // Зеркало недели. — 2001. — 25августа–1 сентября.

7. Доктрина развития российской науки. — М.: ЦИСН Миннауки РФ и РАН, 1998. — 16 с.

8. *Евзеров Р.Я.* Украина: с Россией вместе или врозь? — М.: Весь мир, 2000. — 160 с.

9. Евразийский вестник — 2000. — №7.

10. Експортний потенціал України на російському векторі: стан і прогноз / За ред. Пирожкова С.І., Сухорукова А.І. — К.: НІУРВ, 1998. — 168 с.

11. *Єрохін С.А.* Структурна трансформація національної економіки (теоретико-методологічний аспект) / Наукова монографія. — К.: Світ знань, 2002. — 528 с.

12. Интервью А.Кинаха «Известиям». Киев. — 2002. — № 61. — 9 апреля.

13. *Комаров В.В.* Инвестиции и лизинг в СНГ. — М.: Финансы и статистика, 2001. — 424 с.

14. *Марчук Є.К.* Україна: нова парадигма поступу. — К.: Аваллон, 2001. — 216 с.

15. *Медведчук В.* Сотрудничество с Россией — необходимый компонент европейской интеграции Украины // Известия. — 2001. — 7 июня.

16. Меморандум. Аналіз та прогноз основних макроекономічних показників / Центр соціально-економічних досліджень CASE—Україна. — 2001. — №43/44.

17. Національна безпека і оборона. — 2002. — №3.

18. *Педос В.А.* Торговые партнеры Украины (информационно-аналитический справочник). — К.: Либра, 1998. — 416 с.

19. *Пирожков С.И., Губский Б.Х., Сухоруков А.И. и др.* Украина-Россия: проблемы экономического взаимодействия / Монография. — К., 2000. — 256 с.

20. Політика і час. — 1998. — №7.

21. *Портер Майкл Е.* Международная конкуренция. — М.: Международные отношения, 1993.

22. Проблеми та перспективи української реформації / Г.В.Щокін, Ред. М.Ф.Головатий. — К., 2001. — 248 с.

23. Прогнозування розвитку технологій в Україні // Матеріали слухань у Комітеті Верховної Ради України з питань науки та народної освіти за участю представників комітетів палати лордів та палати громад Парламенту Великобританії 17 грудня 1997 р. — К.: Патент, 1998. — 134 с.

24. Русский журнал. — 2001 (разные номера).
25. Сапрыкин В. Нормальные герои всегда идут в обход // Зеркало недели. — 2002. — №14. — 13 марта.
26. Соколенко С.И. Глобальные рынки XXI столетия. Перспективы Украины. — К.: Логос, 1998.
27. Статистичний зорічник України за 2000 рік / Держкомстат України. — К.: Техника, 2001.
28. Сухоруков Я.І., Шестопалов Г.Г. Економічний механізм реалізації експортного потенціалу України // Стратегическая панорама. — 2000. — №1–2.
29. Тимошина Т.М. Экономическая история России. — М.: Юстицинформ, 2002. — 416 с.
30. Транснациональные финансово-промышленные группы и межгосударственная экономическая интеграция / Ред. Е.В.Ленсков, В.А.Цветков. — М.: Экономика и жизнь, 1998. — 296 с.
31. Україна: інтелект нації на межі століть. Кол. монографія / Керівник авт. кол. Врублевський В.К. — К.: ІВЦ “Інтелект”, 2000. — 516 с.
32. Україна: уроки і перспективи ринкових реформ. — К.: Знання, 2000.
33. Урядовий кур’єр. — 2002. — 19 червня.
34. Чалий О.О. Україна–Росія: 1990-2000 рр.: Документи і матеріали. — К., 2001. — 776 с.
35. Шулико В. Пути, которые мы выбираем // Нефть России. — 1998. — № 5.
36. Экономика стран СНГ: 10 лет реформирования и интеграционного развития / В.А.Шульга и др. — М.: Финстатинформ, 2001. — 420 с.
37. Яновский Р.Г. Глобальные изменения и социальная безопасность. — М.: Academia, 1999. — 358 с.
38. Янукович В.Ф. Украинско-российские экономические отношения в региональном аспекте: тенденции, особенности развития // Стратегічна панорама. — 1999. — №3.
39. Яцків Я.С., Богорощ О.Т. Співпраця України з державами СНД у сфері науки і технологій. Прогноз експортоспроможності національного товару на ринку // Стратегічна панорама. — 2000. — №1–2.

**До вивчення проблеми: «Суспільство і освіта:
динаміка взаємодії» у курсі «Соціологія»**

Історія розвитку світової цивілізації дозволяє стверджувати, що найбільш пріоритетною цінністю, яка забезпечує соціальний прогрес суспільства, є освіта. Зауважимо при цьому, що освіта – явище багатозначне.

Насамперед – це визначальний компонент культури, що забезпечує спадкоємність та відтворення накопичених знань, досвіду, традицій. Освіту можна розглядати і як процес навчальної діяльності, і як результат цього процесу. Причому освіта – це не просто діяльність, а діяльність в особливий спосіб організована, з певною ієрархією ролей і нормативним регулюванням. Освіта – це і канал інформації в інформаційній системі.

Отже, освіта є складним соціальним феноменом, осмисленням якого займається багато наук. Соціологія зосереджує свою увагу на вивченні освіти як соціального інституту, механізмах її взаємодії з суспільством.

У даній статті спробуємо простежити динаміку взаємодії освіти з суспільством, усвідомити реальний процес становлення та розвитку суб'єктів суспільного життя під впливом освіти.

Освіта як суспільне явище завжди більш-менш повно відображає об'єктивну реальність, необхідність тісної взаємодії з суспільством, відповідності його завданням. Її формування, розвиток і функціонування є закономірним процесом, детермінованим всією системою суспільних відносин. Причому ця закономірність не діє автоматично. Вона реалізується через цілеспрямовану діяльність працівників системи освіти на всіх рівнях та в значній мірі залежить від засвоєння ними завдань, що стоять перед суспільством, і не тільки в сфері освіти.

Сутність ролі освіти як соціального інституту полягає передусім в її соціальних функціях, які в різних країнах і в різні періоди проявляються неоднаково. На її особливості впливають рівень розвитку, потреби суспільства. Кожний державний лад прагне підготувати віддану йому молодь, необхідні кадри для всіх сфер життя. У свій час французький просвітитель Гельвецій відмічав, що в кожній країні мистецтво формувати людей настільки зв'язане з формою правління, що якась значна зміна в суспільному вихованні навряд чи можлива без зміни в самому державному устрої. Природно, що кожний державний лад висуває перед

системою освіти свої вимоги.

Уже в первісному суспільстві освіта була складовою соціально-виробничих процесів. Не було тоді ні шкіл, ні вчителів. Передачею знань займалися всі члени суспільства, готуючи дітей до трудового процесу з 4-5 років. Коли діти дорослішали, вони проходили церемонію «ініціації» (посвячення в дорослі).

З поглибленням поділу праці, появою соціальної нерівності починається поступова інституалізація освіти. Перші ознаки освіти як соціального інституту з'являються уже в античному світі. Діти багатих батьків одержували освіту в школах. За певну плату їх навчали граматиці, філософії, музиці, красномовству, юриспруденції, медицині тощо. Діти з бідних родин навчались безпосередньо в процесі праці. За таких умов визначальну роль у навчанні дітей продовжувала відігравати сім'я.

В середні віки освіта набуває більш організованого характеру, але існує в межах соціального інституту релігії. Християнська церква в Європі запроваджує цілу систему спеціальних навчальних закладів для підготовки осіб духовного стану. У Парижі, Оксфорді та інших містах з'являються перші університети. Але освіта тоді була доступна лише невеликій частині населення (від 1 до 5 відсотків).

В індустріальному суспільстві XIX-XX ст. відбуваються докорінні зміни, зумовлені потребами науки, технічного прогресу, змінами в культурі і житті людей. Освіта стає більш доступною широким масам. Школа втрачає свій елітарний характер. Неповна, а потім і повна середня освіта стає необхідною умовою отримання професії в основних галузях промисловості. (Цей факт знайшов відображення і в ст. 53 нині діючої Конституції України). Докорінно змінюється і сутність освіти.

Якщо в доіндустріальний період її було орієнтовано головним чином на збереження і відтворення культури, досвіду і знань попередніх поколінь, то в індустріальному суспільстві освіта стає ключовим елементом суспільного прогресу, активним чинником культурних і соціальних змін. Приріст національного доходу тільки за рахунок капіталовкладень в освіту досягає 40-50 відсотків. Цифра досить-таки красномовна!

Сучасна освіта стає визначальним чинником у соціалізації особистості, формуванні її соціального статусу, досягненні життєвого успіху. Визнання цього факту є домінуючим серед мотивів отримання вищої освіти у сьгоднішніх студентів. Соціологічні дослідження, проведені у ряді вузів України, свідчать, що найчастіше серед мотивів отримання освіти зустрічаються такі: «освіта дає хоч якийсь шанс на благополучне майбутнє», «запас знань не завадить», «хоч би що там не було, треба отримати диплом, який колись знадобиться». Це ж підтверджують і дослідження, проведені нами на деяких факультетах

Чернігівського педуніверситету. Серед мотивів найчастіше зустрічаються такі: «одержати диплом і, працюючи, навчатись далі», «одержати вищу освіту і відкрити свою фірму», «одержати диплом як старт для другої вищої освіти, але більш престижної», «закінчити університет і знайти роботу, не пов'язану з учительською професією».

Звичайно, прикрим для нас є той факт, що більшість наших студентів не пов'язують свої професійні і життєві орієнтації з професією, набутою в педуніверситеті. Гірко читати в анкетах фрази типу: «відпрацюю за угодою три роки і влаштуюсь на іншу роботу». Дослідження показало, що тільки 17,5 відсотків студентів мають намір присвятити своє життя роботі в школі, оскільки втратили віру в можливість практичних дій влади щодо належної оцінки вчительської праці, підвищення її престижу тощо. Але не можна не звернути увагу на те, що навіть відсутність певних професійних перспектив, неprestижність на сьогодні диплома педагога не виключає «культу диплома взагалі». Молодь розуміє, що посилення конкуренції за умов безробіття ставить жорсткі умови щодо наявності вищої освіти для отримання більш-менш пристойного посадового статусу, а може й роботи взагалі. Адже всім відомо, що сьогодні оголошення про запрошення на роботу рясніють фразами: «Вища освіта обов'язкова».

Зауважимо, що на нинішньому етапі розвитку людської цивілізації як загальноосвітня підготовка, що складає базу для набуття спеціальних знань, розвитку здібностей та професійної адаптації, так і вища школа є визначальними чинниками у формуванні здатності особистості до успішного функціонування в складних умовах сучасного суспільства.

Розглянемо взаємодію освіти з соціальною структурою суспільства. В соціологічній науці існують різні погляди на цей процес. Прибічники концепції меритократії (влади найбільш обдарованих) вважають, що система освіти формує і визначає соціально-класову структуру суспільства. З функціоналістської точки зору, освіта – це раціональний спосіб розподілу людей відповідно до їх здібностей, коли найактивніші і найталановитіші займають вищі посади. А сама система освіти сприяє створенню рівних можливостей, оскільки в закладах освіти оцінюють людей за їх досягненнями, незважаючи на расу, стать, класову належність тощо. Отже, функціоналісти акцентують увагу на позитивному значенні взаємодії освіти з соціальною структурою. Прибічники ж конфліктологічної точки зору вважають цю взаємодію суспільно негативною, оскільки освіта приховує в собі небезпеку конфліктних ситуацій, сприяє пригнобленню груп, які перебувають у несприятливих умовах. Наприклад, у США, незважаючи на те, що негри сьогодні мають більше, ніж будь-коли можливостей одержати освіту, рівень

неписьменності серед них майже у 5 разів вищий, ніж серед білих (Див.: Смелзер М. Соціологія. – М., 1994. – С. 44).

Проблеми взаємодії освіти і соціальної структури суспільства з середини 50-х рр. XX століття стали предметом активних дискусій на міжнародних конгресах. Освіта розглядалась як один із найважливіших чинників соціального розвитку, що було методологічно пов'язано з концепціями «єдиного індустріального суспільства», «постіндустріального суспільства», «технотронної ери», «інформаційного суспільства» тощо.

Зарубіжні соціологи, досліджуючи проблеми взаємодії освіти і суспільства, досягли значних успіхів у вирішенні проблеми переходу від «валових» показників до критеріїв, що давали змогу оцінити якість освіти у вертикальному розрізі, діагностувати її реальний стан. Соціологи активніше стали вивчати різні типи освітніх систем: масове та елітарне навчання; державну і приватну освіту; централізоване і нецентралізоване навчання; технічну й загальну освіту.

Сучасна соціологія освіти у центр своїх досліджень поклала проблему кризи освіти, яка набула глобального (світового) масштабу, починаючи із середини XX ст. В 60-ті роки вийшла книга відомого вченого-економіста, директора Міжнародного інституту планування освіти Ф.Кумбса «Світова криза освіти». Згодом відбулися конференції на цю ж тему, вийшли книги і статті з такими багатозначними заголовками як «Криза в класних кімнатах», «Шкільні пустелі». Спираючись на величезний обсяг даних, світове наукове співтовариство було одностайне в постановці діагнозу: сучасна освіта перебуває в стані кризи.

Національні служби аналізу освіти в різних країнах констатували значний спад загальноосвітньої підготовки молоді, масовість функціональної неписьменності (тільки в США таких людей було 23 млн., в Англії - 6 млн.), зростання кількості дітей, що не відвідують школу, збільшення розриву в рівнях освіти між розвиненими і відсталими країнами. За даними ЮНЕСКО у 90-ті роки XX ст. число елементарно неписьменних у світі складало 963 млн. осіб (26,9 %). Із них в розвинених країнах – 4 відсотки, а в країнах відсталих – 35,1 відсотків. По індексу рівня освіти перше місце займала Канада (0,99 балів), останнє – Нігерія (0,13 бала), Україна – 50-е місце (0,87 балів).

Що стосується нашої держави, то такий стан викликає особливу прикрість, якщо згадати, що Київська Русь набула могутності і визнання не тоді, коли вела війни, а за часів Ярослава Мудрого – великого просвітителя. Відомо також, що в недалекі радянські часи успіх нашої космонавтики змусив американців звернути увагу на систему освіти Радянського Союзу, розуміючи зв'язок успіхів космонавтики саме з нею. Цікаво, що після повернення американської делегації з СРСР, її глава,

доповідаючи в Конгресі, сказав, що якщо США не вивчать і не впровадять кращу на той час радянську систему освіти, то всім американцям доведеться вивчати російську мову.

Загальносвітова криза освіти зумовила активні пошуки виходу з неї. В різних країнах світу розробляються національні і міжнародні програми типу: «Освіта майбутнього» (Франція), «Освіта американців. XXI ст.», «Нація в небезпеці» (США), «Модель освіти для XXI ст.» (Японія), в т.ч. і «Україна XXI ст. Державна національна програма «Освіта» та ін. В усіх цих програмах можна помітити спільні тенденції пошуку шляхів приведення своїх національних систем освіти у відповідність з вимогами часу. Основні з них: демократизація всієї системи навчання і виховання; підвищення фундаментальності освіти; гуманізація і гуманітаризація освіти; використання найновіших технологій навчання; інтеграція різних форм і систем освіти як на національному, так і на світовому рівнях.

Провідна ідея реформування освіти – розвиток її за принципом безперервності, що передбачає постійне поповнення та оновлення знань людини, її духовне вдосконалення від раннього дитинства до старості. Саме цього вимагають потреби сучасного суспільного розвитку. Виникнення ідеї безперервної освіти пов'язують з науково-технічним прогресом, який потребує широкоосвіченого працівника, спонукає до постійного оволодіння новими знаннями. На думку футурологів, наприклад, професійні вимоги до фахівців будуть змінюватись кожні 5-10 років (Див.: Соціологія молодёжи. Отв. ред. В.Лисовский. – С-Пб, 1996. – С. 153). Тому фахівець повинен мати готовність, здатність і можливість до перенавчання.

Сучасному працівникові необхідна також ґрунтовна гуманітарна підготовка – розвинуте логічне мислення, мовна культура тощо. Проте суть не тільки у вимогах науково-технічного прогресу. Безперервна освіта пов'язана з вирішенням складних соціальних проблем, зумовлених новим становищем людини у світі, який швидко змінюється. За цих умов освіта перетворюється на елемент повсякденного способу життя дедалі більшого числа людей. Освічена людина може перетворитися в неука, якщо не буде постійно поповнювати свої знання. Тому змінюється зараз і саме розуміння того, хто така освічена людина. Якщо в попередній парадигмі освіти це була «людина, яка багато знає», то в нинішній – це «індивід, що орієнтується на цінності освіти як провідного виду діяльності в структурі власного способу життя».

Виходячи із всього сказаного, підкреслимо, що взаємодія освіти і суспільства на сучасному етапі набуває нового змісту. XXI століття – це час переходу до високотехнологічного інформаційного суспільства, в якому якість людського потенціалу, рівень освіченості і культури всього населення набувають вирішального значення для економічного і

соціального поступу країни. Стрижнем освіти в Україні зараз, як підкреслюється в «Концепції загальної середньої школи», є «розвиваюча культуротворча домінанта, виховання відповідальності особистості, яка здатна до самоосвіти і саморозвитку, вміє критично мислити, опрацьовувати різноманітну інформацію, використовувати набуті знання і вміння для творчого розв'язання проблем, прагне змінити на краще своє життя і життя своєї країни».

Практичне здійснення цієї ідеї, на жаль, гальмується багатьма несприятливими чинниками. Освіту, як нам відомо, в Україні знецінено. Про це свідчить хоча б оплата праці. По суті, зникла її диференціація (донедавна професор отримував меншу зарплату, ніж державний службовець із середньою освітою). А в США, наприклад, навіть рядовий працівник із вищою освітою, отримує зарплату на 70 % вищу, ніж той, хто її не має.

Ускладнює ситуацію катастрофічне матеріальне і фінансове становище освітніх установ на фоні загальної соціальної кризи в державі; втрата інтелектуалів та зниження якості кадрового потенціалу викладацького корпусу, спричинене безперешкодною дією нецивілізованого і неконтрольованого ринку епохи «початкового нагромадження капіталу»; слабкість альтернативного сектора освіти як щодо організаційних форм, так і щодо якості належних освітніх стандартів.

Таким чином, вивчаючи визначену проблему в курсі «Соціологія», ми маємо виходити з того, що соціологія повинна і може внести свій вагомий внесок у дослідження освіти, її системного реформування згідно з найновішими досягненнями сучасної світової науки й адекватним урахуванням сучасних потреб українського суспільства.

Джерела та література

1. Державна національна програма «Освіта». Україна XXI ст. – К., 1994.
2. Концепція загальної середньої школи. – К., 2001.
3. Смелзер Н. Соціологія. – М., 1994.
4. Филиппов Ф.Р. Соціологія образования. – М., 1991.
5. Яковенко А. Вплив суспільних чинників на студентську молодь // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. - № 1.

КОНЦЕПЦІЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО «ЦЕНТРУ» І «ПЕРИФЕРІЇ» У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ В КУРСІ «СОЦІОЛОГІЯ»

Всесвітня історія направляєється із Сходу на Захід, так як Європа, є безумовно, кінець всесвітньої історії, а Азія її початок.

Г.В.Ф.Гегель¹

Розглядаючи історію як саморозвиток абсолютного духу, духу якого-небудь народу, його самосвідомість, Гегель вважав, що тільки «християнсько-германський світ» досяг кінцевої стадії в розвитку абсолютного духу. В «Філософії історії» він міркував так: поскільки принципом «європейського духу» є розум, який досяг такої ступені свого самоусвідомлення, що не допускає, щоб на його шляху ставали певні обмеження, то він прагне «у всьому знайти свою присутність», забезпечити свою свободу. Далі йде «Поділ історії» (так називається розділ у «Філософії історії»): «Світова історія є дисциплінування неприборканої природньої волі і злет її до загальності і до суб'єктивної свободи. Схід знав і знає тільки, що один вільний, грецький і римський світ знає, що деякі вільні, германський світ знає, що всі вільні. Отже, перша форма, яку ми бачимо у всесвітній історії, є деспотизм, друга – демократія і аристократія, третя – монархія»². Саме таке гегелівське філософське обґрунтування «переваг» європейського духу і породження ним політичних установ.

Великий німецький письменник ХХ століття Г.Гессе, який вникнув у глибини як європейської, так і східної духовності («Я знав, що в Європі, і в Азії існував потаємний, нечасовий світ духовних цінностей...»³), не один раз повставав проти претензій на європейську духовну винятковість. «...Мені була неприємна самовпевненість християнства, претензія на монопольне володіння істиною і богом, яка починається з Павла і проходить через всю християнську теологію», – писав він ще в 20-і роки⁴. «Шлях істини – це загальне надбання», – говорить древньокитайський афоризм. Зараз, коли на початку третього тисячоліття починає утверджуватися тенденція до загального визнання пріоритету універсальних цінностей, цінності демократії також не можуть залишатися власністю «європейського духу».

Загальновідомо, що історія демократії в сучасних умовах стала не такою вже і «чистою» науковою дисципліною, адже вона в більшій мірі, чим інші галузі суспільних наук, ідеологізована. Звертання до минулого демократії служить деяким вченим для виправдовування західного устрою як прямого спадкоємця античної демократії, коли демократичні ідеали минулого зображуються духовним джерелом західної правової і політичної ідеології. Всім іншим країнам і народам залишається лише «достигати» до західного рівня, звільняючись від традицій тоталітаризму і деспотизму.

Необхідно відмітити, що і на Заході певна частина вчених негативно відноситься до поділу народів на «історичні» і «неісторичні», виступаючи як проти вузького «європоцентризму», цієї, за висловом О.Шпенглера, птоlemeївської системи всесвіту в історії, так і проти концепцій «локальних цивілізацій». Світова історія єдина і неподільна. Такий методологічний підхід має важливе значення і для дослідження історичних форм демократії не тільки в давно досліджених ареалах, але і в регіонах, на які рідко звертаються погляди соціологів: в Океанії, Америці, Африці.

Неоціненну допомогу при цьому роблять матеріали в «знятому вигляді», які представляє сучасна археологія, етнографія, історія з їх дивно різноманітними джерелами, що недостатньо осмислені історико-правовою наукою і політичною теорією. Звернемося до деяких із них.

Народи Африки прийшли до культури металу самостійно, при цьому звершили стрибок у своєму розвитку, минуючи епоху енеоліту і бронзи⁵. Іншими словами, «периферія» може і не повторювати всіх ступенів більш розвинутого центру: «розвиток людської культури почався на Африканському континенті. Всю олдувайську епоху людина жила тільки там. В ашельський період люди зайняли весь Старий Світ, і в часи, що відповідають (за європейською шкалою) мустерській епосі, відбувається поділ ойкумени на дві зони розвитку культури: європейсько-близькосхідної і афро-азіатської. Остання краще всього представлена матеріалами Африки»⁶. Тенденція насаджування уявлень про відсутність у африканських народів власної історії, крім історії колонізації, продовжує існувати і сьогодні. Зрозуміло, що міграція народів і взаємовплив їх на культуру один одного – явище універсальне. І все ж ще в XIX столітті з легкої руки лінгвістів, особливо К.Мейнхофа, отримала розповсюдження теорія про цивілізаторську роль хамітських народів – коптів, берберів – у житті африканських народів: тільки, начебто, завдяки їм народи негроїдної раси створили держави, «прилучились» до нової

технології. В останні десятиліття вийшли десятки фундаментальних праць західних і вітчизняних африканістів, які показують глибоко самобутній характер політичних структур африканських народів, що склалися задовго до європейської колонізації⁷. Однак історична динаміка самобутнього розвитку африканських суспільств була порушена: місіонерство і колонізація зруйнували багато традиційних структур африканських народів.

«Світова історія – це наша історія. Європоцентризм не є більше нічим іншим, як анахронізмом, який потрібно зруйнувати і з яким потрібно боротися», – писав у вступі до «Історії Тропічної Африки» Ю.Дешан, відомий французький дослідник, додаючи: «Європоцентризм – плід неосвіченості, вікових звичок, розумового ледарства – надовго загальмував і перекутив вивчення історії Африки»⁸.

Не ставлячи собі за мету викласти все розмаїття типів і форм традиційної влади в Африці, яку порівнюють сьогодні деякі вчені з особливою лабораторією в області політичної науки, нагадаємо лише існування народних зборів в Судані ще в VI ст. до н.е., участь рабів в управлінні містами-державами йоруба, розвиток інститутів родової демократії у народів сучасної Нігерії або військової демократії у метабеле на Півдні Африки.

Давно назріла необхідність уточнення і навіть перегляду багатьох положень історії політичного розвитку цілих народів і регіонів, типологічних і конкретно-історичних особливостей їх політичних структур. Наприклад, традиційне протипоставлення античності і Стародавнього Сходу проводиться, як правило, за схемою «демократія – деспотія».

Важливо зазначити, що в післявоєнні роки західна політична наука захопилася «елліноцентризмом». Це було обумовлено в значній мірі пошуком «загублених цінностей» західної демократії. Античний еллінський світ – як модель розвитку західноєвропейської цивілізації – одна із основних ідей «раннього» А.Тойнбі. Для Ортегі і Гассета взірцем держави залишається Рим. На думку американського філософа і антрополога Ф.Нортропа, сполучення раціоналізму і смак до абстрактних цінностей древніх греків і римлян визначило етику демократії і норми римського права, які успадкував Захід.

Антиподом демократичного Заходу є східний деспотизм. Протипоставляючи деспотизм Сходу «цивілізації людини» античного Заходу, французький політолог Ж.Еллюль вважає, що деспотизм утверджується не військовою силою або економічним насиллям, а розвитком права: «У цього права тільки один суб'єкт – центральна влада,

яка навіть домагається упровадити релігію в юридичні норми. Те, що називають єгипетським або вавілонським абсолютизмом є не стільки політичним авторитаризмом, скільки правовим тоталітаризмом, який домагається все регламентувати, все передбачити, все організувати – і якому дійсно це вдається при одногоспній підтримці всіх»⁹.

Напроти, на його думку, в античному полісі в центр політичної системи поставлено громадянина, який є не анонімним підданим володаря, а в деякому роді «носієм певної політичної влади»¹⁰. Правда, Ж.Еллюль вимушений признати, що рідко в яких полісах цей принцип використовувався послідовно або ж тривалий час, але ж смисл його протипоставлення Сходу Заходу зрозумілий. Інший відомий дослідник давнини Л.Омо, відмічаючи, що ряд східних суспільств (Халдея і Фінікія) мали полісну політичну систему, вважає необхідним провести різку різницю між східним і античним полісами: «В містах Халдеї або в фінікійських полісах східний полісний режим не має нічого спільного з греко-римським полісом. У східних містах могли траплятися і траплялись демократичні заворушення, але все населення не мало ніякої прямої і ефективної участі у владі»¹¹.

Справжнім «європоцентристським» маніфестом стала праця Ш.Мійон-Дежон «Ессе про західну владу. Демократія і деспотизм в античності», яка вийшла в 1985 році і отримала велику популярність. Антична політична філософія, стверджує автор, завжди живила європейську думку і впливала на політичні структури Європи, яка стала єдиним притулком для справжньої демократії.

Зрозуміло, західна демократія сприйняла ідеали і освячені часом інститути античної демократії, але навряд чи ця спадкоємність є монополією західної частини Старого Світу, адже і сама Європа ніколи не була однорідним містилицем «демократичних» націй. На протязі цілого тисячоліття – з V ст. до н.е. (крах грецької демократії) по V ст. н.е. (крах Римської імперії) в Європі взаємодіяли декілька «світів»: кельти, фракійські племена, «варвари» Північної і Східної Європи, степові кочівники, балтійські племена, фінно-угорські племена... Якому ж із цих світів повинні приписати «європоцентристи» спадкоємність античної демократії? Хто був носієм традицій цієї демократії?

Історія неєвропейської частини світу знає немало суспільств, в яких політична влада не мала абсолютистського, деспотичного характеру: домусульманський Магриб, африканські традиційні суспільства, суспільства кочівників Євразії, республіки в доімперській Індії і т.д. Задаючись питанням, чи є демократія породженням Заходу, арабський

політолог Л.Адді дає свою відповідь: «Якщо у політичній владі є власна логіка, її інституційні форми відтворюють соціальні структури у всьому їх розмаїтті і складності. Це спонукає нас осмислювати проблеми демократії і політики не в довільних формулюваннях, а з урахуванням соціальних і історичних умов виникнення тієї чи іншої форми інститутів»¹². Відомий англійський історик права В.Мур, порівнюючи європейські і азійські політичні структури, приходять до однозначного висновку: «Західна демократія є лише одним із політичних варіантів серед інших, вона з'явилась в специфічних історичних умовах»¹³.

Криза традиційних європоцентристських уявлень сприяла появі концепцій локальних цивілізацій, що розглядають різні регіони Світу як гнізда циклічного саморозвитку і зміни глибоко специфічних культур (цивілізацій), які мали своїх «прабатьків» і свої «еквіваленти» в інших регіонах. При цьому досить часто критерії такої «еквівалентності» і «паралельності» устанавлюються формально. Такими є, наприклад, концепції О.Шпенглера і А.Тойнбі.

Своєрідність економічного, а також і правового, політичного розвитку Сходу, мабуть, була в тому, що він дуже довго затримався на тій стадії, яку Рим і Греція (Мікени) пройшли порівняно швидко. «Царський період» в історії Греції і Риму – це, по суті своїй, варіант східної деспотії в інших конкретно-історичних умовах, тому їх порівняння хоча б по стадіях розвитку більш обгрунтовано»¹⁴.

Праці вітчизняних і західних сходознавців останніх десятиліть дають докази різноманітності шляхів еволюції східних суспільств, які ні в чому не поступаються по самобутності і багатству форм європейським античним суспільствам. Відкриття сучасної історичної науки, яка значно розширила джерелознавчу базу історико-політичних структур древності, дозволяють вести мову про «багатоукладність» східних політичних форм. Вони також свідчать, що у різних народів існували інститути, які забезпечували різний ступінь політичної участі «в широкому розумінні», а не тільки в державному управлінні.

Пережитки інститутів «військової демократії» проявлялись і в надрах деспотії, а релікти обцинної демократії зберігались віками, будучи законсервованими слабозмінною східною общиною. Всі ці дані потребують подальшого поглибленого вивчення як історичної, так і політичної науки. Дослідження історії тільки середньовічної держави і права таких країн Сходу як, наприклад, Японія, Китай і Індія, розкриває велике розмаїття стадій розвитку і форм держави, що визначається конкретно-історичними умовами, внутрішніми закономірностями,

притаманними цим державам.

Таким чином, в сучасних умовах Європа перестає бути єдиною політичною лабораторією світу. Підключення соціологів до вивчення цих проблем стає науковою необхідністю. Останні десятиліття показали, що у всьому світі йде пошук демократичних форм правління, що відповідають національним і історичним особливостям кожної країни, кожного народу. Поняття «демократичного центру» і «демократичної периферії» не відповідають реаліям нашого часу: історичний потенціал демократії стає надбанням всього людства. В цьому і полягають особливості викладання означеної проблеми в курсі «Соціологія».

Джерела та література

- ¹ Гегель. Философия истории // Соч. – Т.8. – М., 1935. – С.98.
- ² Там само. – С.185.
- ³ Восток – Запад: Исследования, переводы, публикации. – М., 1990. – С.184.
- ⁴ Там само. – С.186.
- ⁵ Фадеев А.Л. Основные проблемы африканской археологии // Сов. археология. – 1989. – №3. – С.138-139.
- ⁶ Возникновение человеческого общества: Палеолит Африки. – М., 1990. – С.193.
- ⁷ Куббель Л.Е. Очерки потестарно-политической этнографии. – М., 1989. – С.223-251.
- ⁸ История Тропической Африки. – М., 1991. – С.12.
- ⁹ Ellul I. Histoire des institutions. – P., 1985. – Т.1. – P.3.
- ¹⁰ Ibid. – P.12.
- ¹¹ Homo L. Histoire d'Orient. – P., 1985. – P.273.
- ¹² Addi L. La democratie est-elle occidentale ? : (L'Occident et Le Magreb) // L'interrogation democratique. – P., 1987. – P.208.
- ¹³ Moore B. Jr. Les origines soziales de la dictature et de la democratie. – P., 1983. – P.137.
- ¹⁴ Косарев А.И. Вариантность развития в истории досоциалистических типов права // Сов. государство и право. – 1986. – №5. – С.119-120.

Правовий нігілізм як антипод формування громадянського суспільства у курсі «Правознавство»

Особливого значення в сучасних умовах набуває дослідження серед усіх верств населення правового нігілізму, тобто негативного ставлення до права, закону та правових форм організації суспільних відносин. На нашу думку, в тих суспільствах, де правовий нігілізм відтворюється самою державою у відповідних масштабах, дуже важко (майже неможливо) виховати скільки-небудь позитивне ставлення до права серед населення, оскільки під правом нерідко розуміється той порядок, ті приписи, які встановлюються законами та відомчими нормативними актами. І тоді в суспільстві складається широко розповсюджений серед населення буденний, масовий правовий нігілізм. Крім того, встановлені державою приписи, недотримані державними ж органами, відомчими та посадовими особами, що також знаходить відповідне пояснення і виправдання (“в інтересах народу”, “для виконання плану” та інше). В останньому випадку у суспільстві складається відомчий правовий нігілізм.

Великої шкоди розвитку правових початків у суспільстві завдала марксистська ідея про відмирання держави і права при соціалізмі. Класики марксизму взагалі не приховували свого негативного ставлення до права. К.Маркс і Ф.Енгельс писали: “Що стосується права, то ми поряд з багатьма іншими підкреслили опозицію комунізму проти права як політичного, приватного, так і в його найбільш загальній формі – у розумінні права людини”. Правовий нігілізм українського суспільства пострадянського періоду виник не на голому ґрунті: він мав глибокі історичні корені. Багатовікова правова незабезпеченість суспільства, нерівність перед законом і судом, правовий цинізм уряду й інших вищих органів влади – усе це, говорячи словами Л.І.Геруена, “вбило всяку повагу до законності”.

Сьогодні правовий нігілізм є однією з суттєвих перешкод на шляху розбудови громадянського суспільства та демократичної, соціальної, правової держави. Явище правового нігілізму (неприйняття законів, негативне ставлення до права) – найбільш розповсюджена й укорінена форма деформації правосвідомості населення в державах з авторитарним і тоталітарним режимами.

Правовий нігілізм є феномен не лише безпосередньо юридичний,

а й психологічний, історичний, соціокультурний. Негативне ставлення до права – це не раптова реакція на певні деформації правової системи, воно має більш глибокі корені як у культурі того чи іншого суспільства, так і свідомості окремого індивіда.

Правовий нігілізм уразив практично всі верстви населення України, але найбільшою мірою – молодь, що знаходить конкретні вияви у масовій правовій свідомості цієї соціальної групи. У розходженні між заниженою оцінкою права молоддю та його справжнім значенням для суспільства закладено непередбачені наслідки. По-перше, це стосується формування, а часом і реалізації ворожого ставлення до людини, звички вдаватися до жорстокості при вирішенні будь-яких проблем. По-друге, у середовищі молоді поширюється алкоголізм, наркоманія як спроби компенсації життєвих невдач, нереалізованих ідеалів. По-третє, правовий нігілізм має історичні витоки, які характеризувались тим, що у свій час в українській правовій системі панували адміністративно-командні підходи, секретні та напівсекретні відомчі правові акти, а Конституція і деякі більш-менш демократичні закони тільки декларували права і свободи особи, які в житті реально не забезпечувалися. На превеликий жаль, і на сьогодні деякі чинники продовжують діяти, хоча й не в такому обсязі.

В будь-якому суспільстві ми можемо зустріти значну кількість громадян, які тією чи іншою мірою заперечують право, тобто нігілістів. Одні з них не визнають права лише частково із-за корисливих чи інших особистих міркувань, інші заперечують право принципово, виділяючи життєві компроміси. Визнання чи невизнання права характеризує ставлення громадян до особисто зловбоденних та соціально значимих подій, фактів, явищ, процесів правової дійсності.

Що стосується причин розповсюдження правового нігілізму, то, на нашу думку, до них слід відносити:

1. Історичні корені, які є природним наслідком самодержавства, багатовікового закріплення, яке позбавляло багато людей прав та свобод, репресивного законодавства, недосконалості правосуддя;

2. Владарювання правовою системою командно-адміністративних методів, які впливали на права та свободи особистості, на роль суду та низький престиж права;

3. Низьку правову культуру;

4. Невпорядкованість чинного законодавства, його нестабільність і суперечливість.

Система заходів, спрямованих на ліквідацію правового нігілізму

в Україні, носить сьогодні ілюзорний характер. І, передусім, це стосується подолання недооцінки права, що склалася у свідомості молоді.

Особливу увагу варто приділити формуванню у свідомості молоді переконаності в тому, що право – це засіб не стільки заборони, скільки досягнення згоди у суспільстві, створення відповідного морального клімату; що головне призначення права – не обмеження можливостей особистості, а навпаки, розкриття її індивідуальних здібностей. Досягти цього можна тільки поєднуючи зусилля зацікавлених сторін і, насамперед, усіх структур законодавчої, виконавчої та судової влади, вчених.

У центрі формування здорової правосвідомості та зменшення рівня правового нігілізму має стояти національне виховання, яке формує у молодого покоління національну гідність, гордість за свою батьківщину, прагнення стабільності і впевненості, захищеності, оптимізм і віру у майбутнє. Моральні погляди підлітків специфічні і, в багатьох випадках, відрізняються від тих, які лежать в основі законодавства. Невипадково багато хто з підлітків вважають, що деякі законодавчі акти неможливо зрозуміти. Особливістю правосвідомості підлітків є те, що вони можуть володіти знаннями, проте не вміють ними користуватися.

Основою національного виховання має стати національна ідея. Молодь має усвідомити, що суттю української національної ідеї є любов до свого народу, турбота про його долю, щастя, добробут і гідність, прагнення до міжнародної злагоди і гармонії.

На сучасному етапі українська національна ідея має стати основним фундаментом нового громадянського суспільства, гарантом існування української держави та української нації.

Для застосування молодю права та правових норм необхідно формувати у неї міцні особисті принципи, які б базувались на усвідомленні необхідності норм права, прийняття загальнолюдських цінностей, гуманного ставлення до оточуючого світу, самоповагу і повагу до інших людей. Цього можна досягти через систему виховних і навчальних закладів. Сьогодні в Україні існує досить багато інноваційних технологій формування у населення поваги до права. До них належить і програма національно-правової освіти населення. Основними цілями програми є навчання правовим знанням, правам і обов'язкам громадян у конституційній демократичній державі, формування культури, заснованої на повазі до прав людини, розвиток, розуміння цінностей і принципів, на яких засновується правова система, шляхом системного навчання та інше. Але реалізація навчальних програм на базі

інтерактивних методик не єдиний метод формування правової культури. Вона доцільна у комплексному підході до формування правової свідомості особистості і суспільства взагалі. Цей підхід повинен, у першу чергу, ґрунтуватись на дотриманні загальнолюдських прав.

Дотримання закону стане вигіднішим за його порушення, коли зміниться надійність права, що означає можливість будь-якого громадянина, що не має юридичної освіти, знати свої права. Надійність права припускає також стабільність правопорядку і можливість передбачати зміст конкретних юридичних рішень.

На загальносоціальному рівні необхідно забезпечити досягнення громадянської злагоди щодо базових підвалин державно-правового розвитку, формування консенсуальної демократії на основі діалогу та співробітництва, партнерства та взаєморозуміння, соціально орієнтованої ринкової економіки з міцним державним сектором, з механізмами розвитку приватної власності, з підтримкою “продуктивних” (а не спекулюючих) верств населення.

Проблема подолання негативного ставлення до права набула актуальності після прийняття нової Конституції України, у якій закріплено принципи верховенства права. Для реалізації цього принципу, перш за все, потрібен комплекс якісно нових, внутрішньо узгоджених нормативно-правових актів, зорієнтованих на створення реальних умов для всебічного розвитку особистості, захист її прав та законних інтересів. Також необхідно підняти на якісно новий рівень діяльність виконавчих, контрольно-наглядових, судових органів держави, привести її у повну відповідність до нових соціальних цінностей і пріоритетів.

На нашу думку, шляхами виходу з правового нігілізму в Україні можуть бути такі заходи:

- укріплення правових основ життєдіяльності суспільства;
- боротьба зі злочинністю;
- відновлення поваги до закону серед широких верств населення, що можливе лише при умові підвищення ефективності діючого законодавства та масштабної правової пропаганди;
- втілення в життя гуманних і демократичних принципів Конституції;
- вивчення та врахування суспільної думки при виробленні політичних рішень;
- виступи в засобах масової інформації з правової тематики; проведення олімпіад, конкурсів, лекторіїв, науково-практичних конференцій, місячників правових знань, вікторин, зустрічей із працівниками правоохоронних органів тощо;

- створення “громадських приймалень” (юридичних клінік) з надання безкоштовної правової допомоги громадянам, які потребують підвищеного соціального захисту та робота цих приймалень (клінік).

Таким чином, при вивченні зазначеної проблеми в курсі «Правознавство», потрібно мати на увазі, що правосвідомість і правова культура при будь-яких умовах завжди залишається необхідною формою життєдіяльності людини і суспільства. Для існування громадянського суспільства, а отже й демократичної та правової держави, кожен член суспільства, громадянин, особистість повинні володіти вільною, зрілою, здоровою і досконалою правосвідомістю та правовою культурою. Для цього людина перш за все повинна бути вільною в рамках діючого права, мати можливість для самостійного, незалежного вибору варіанту своєї поведінки і обов’язково бути соціально активною.

Джерела та література

1. Аграновская С.В. Правовая культура и обеспечение прав личности. – М., 1988.

2. Боер В.М. Правовая информированность и формирование правовой культуры личности: Автореферат дисс. к.ю.н. – С.Пб., 1993. – С. 14-15.

3. Васьковий І. Правосвідомість та її вплив на менталітет українського народу // Право України. – 1998. - №6. – С. 108-111.

4. Донецький інститут внутрішніх справ. Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: Збірник наукових статей. – Донецьк, 2001. – № 1. – 293 с.

5. Егорова М.С. Доступ граждан к правовой информации как условие развития правосознания и формирование правовой культуры. (По материалам международных «круглых столов») // Государство и право. – 2001. – № 9. – С. 108-109.

6. Ильин И.А. Собрание сочинений: Т. 1. – М., 1993. – С. 224.

7. Ильин И.А. Там само. – С. 227-231.

8. Каминская В.И., Ратинов А.Р. Правосознание как элемент правовой культуры // Правовая культура и вопросы правового воспитания. – М., 1974 – С. 57.

9. Карпунов В.М. Правосвідомість: деякі теоретичні та практичні аспекти дослідження. Спецвипуск // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. – 1999. – 4.1. – С. 100-105.

10. Конституція України // Голос України. – 1996. – 13 липня. – С. 7-8.
11. Корельский В.М., Перевалова В.Д. Теория государства и права. – М.: ИНФРА-НОРМА, 1997. – 570 с.
12. Лазарева В.В. Общая теория государства и права. – М.: Юрист, 1996. – 472 с.
13. Литвинов И.Б. Воспитание нравственной культуры как обязательное условие формирования правосознания сотрудников органов внутренних дел // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. – 2000. – 4.2. – С. 231-237.
14. Лупарёв Г.П. Особенности формирования правосознания в условиях религиозной среды // Изв. вузов. Правоведение. – 1986. – № 1. – с. 72-77.
15. Марченко М.Н. Общая теория права и государства. – М., 1998. – Т.2. – 639 с.
16. Марченко М.Н., Лейст О.Э. Проблемы теории государства и права. – М., 1997. – 638 с.
17. Матузова Н.И., Малыш А.В. Теория государства и права. – М., 1997. – 593 с.
18. Мельничук О.С., Глєн І.О. Про аксіоми правосвідомості // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2001. – № 1. – С. 44-47.
19. Музиченко П. Вивчення історії держави і права України – важливий чинник формування національної свідомості студентської молоді // Вища школа. – 2001. – № 1. – С. 77-79.
20. Невважай И.Д. Типы правовой культуры и формы правосознания // Известие ВУЗов. – 2000. – № 2. – С. 23-31.
21. Окара А.Н. Правосознание – центральная категория философии права И.А.Ильина // Государство и право. – 1999. – № 6. – С. 84-93.
22. Пометун О.І., Кушнірова Т.В. Нові підходи у формуванні правової свідомості громадян демократичного суспільства // Закон і підліток. – 2001. – С. 166-173.
23. Права людини в Україні: Щорічник. – 1997. – 184 с.
24. Рыжиков А. Воспитание правосознания и реальность // Социальная законность. – 1990. – № 5. – С. 54.
25. Рябощапко А.І. Шляхи формування правосвідомості молоді в Україні: історія і сучасність // Проблема державотворення і захисту прав людини в Україні. – Львів, 1995. – С. 62-65.
26. Семитко А.П. Развитие правовой культуры как правовой процесс. – Екатеринбург: Изд-во Уральской гос. юрид. академии,

1996. – 313 с.

27. Серёгин В. Нищета правосознания, или ещё раз о проблеме западной «русской души». – 1997. – № 20. – С. 13-15.

28. Скакун О.Ф. Теория государства и права. – Х.: Консум, 2000. – 704 с.

29. Спиридонов А.И. Теория государства и права. – М.: Проспект, 1999. – 304 с.

30. Тацій В., Тодика Ю. Конституція України і правосвідомість юристів // Вісник Акад. прав. наук України. – 1998. – № 4. – С. 44-54.

31. Темченко В. Теорія правосвідомості потребує нових підходів // Рад. право. – 1990. – № 10. – С. 62-64.

32. Титаренко Ю.Л. // Закон і підліток. – 2001. – 284 с.

33. Ткачова Н.О. Методологічні і методичні основи формування правосвідомості учнів у закладах професійно-технічної освіти // Педагогіка та психологія. – 1999. – № 1. – С. 93-98.

34. Френкин А.А. Уровни правового сознания // Вопросы философии. – 2001. – № 9. – С. 25-35.

35. Хропанюк В.Н. Теория государства и права: Хрестоматия / Под. ред. проф. Радько Т.Н. – М.: Инверстиль, 1999. – 936 с.

36. Цвік М. Про сучасне праворозуміння // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 4. – С. 3-13.

До питання про діаспору в курсі «Українознавство»

В умовах української державності зростає інтерес до зарубіжного українства, вивчення реалій життя українців за кордоном. Де тільки немає сьогодні наших земляків та їхніх численних нащадків, які є громадянами десятків країн на різних континентах. Слід, мабуть, вважати емігрантів та їхніх нащадків нехай і своєрідною, та все ж частиною українського народу. Це люди, яким так само, як і нам, дорога Україна, які так, як і ми, хочуть їй кращої долі. Українці в діаспорі не тільки зберегли мову, традиції, звичаї, мистецтво, а й в особі найталановитіших своїх представників розвивають українську літературу, культуру, науку.

Про встановлення всебічних зв'язків з українським зарубіжжям на державному рівні переконливо свідчать проведені в листопаді 1991 р. в Одесі I Всеукраїнський міжнаціональний конгрес, Конгрес українців незалежних держав колишнього СРСР у січні 1992 р. в Києві, а також Всесвітній форум українців у серпні 1992 р.

Належне віддзеркалення знайшло місце діаспори у загальній «Енциклопедії українознавства» [1], започаткованої наприкінці 1940-х рр. В.Кубійовичем. Це видання призначалось, насамперед, для читачів у діаспорі, було для них джерелом самопізнання та інформацій про себе, містило відомості про українських людей поза межами батьківщини, а також представляло у правдивому світлі комплекс знань про Україну.

Головний складник «Енциклопедії Української Діаспори» [2] – біографії українців у діаспорі, що підпадають під категорії енциклопедичних постатей; географічні поняття – країни, провінції, стейти, області, міста поселення української діаспори; статті, присвячені цілим ділянкам суспільного та культурного життя.

У довіднику «Зарубіжні українці» [3] розкриваються причини еміграції з України на різних етапах її історії, дається демографічна характеристика, висвітлюються економічне та політичне становище українських етнічних груп за рубежем, їх роль і місце в соціально-економічній структурі країн поселення.

Українській діаспорі присвячені праці Ф.Д.Заставного [4], розділ посібника «Географія України» [5]. Тут висвітлюється історія еміграції з України і поселення українців у різних районах царської Росії та республік колишнього Союзу РСР. Подаються досить детальні відомості про розміщення українців в усіх областях, краях, автономних республіках і

автономних округах за матеріалами дореволюційних, міжвоєнних і повоєнних переписів населення. Особлива увага приділяється питанням формування «української діаспори» на етнічних українських землях теперішньої Росії – Кубані, Слобожанщині. Міститься матеріал з еміграції в західні країни, яка має більш як столітню історію і сприяла заселенню та господарському освоєнню нових земель на багатьох континентах і в різних країнах світу.

Журнал «Наука і суспільство» протягом 1992-1994 років публікував ряд статей доктора історичних наук В.Сергійчука, де розповідалося про історію розселення українців у районах Білорусі, Росії, Молдови, Румунії, Угорщини, Словаччини, Польщі, які межують з нашими державними кордонами. У 1995-1996 роках – серія публікацій про освоєння українцями інших регіонів колишньої Російської імперії, зокрема, Московщини, Санкт-Петербургу, Поволжя, Сірого Клину, Сибіру, Зеленого Клину, Туркестану.

Приступаючи до розгляду теми, з'ясуємо ключові поняття:

– діаспора (з гр. *diaspora* - розсіяння) – перебування значної частини народу (етнічної спільності) поза межами країни його походження. До української діаспори зараховуємо як емігрантів з України, так і етнічних українців поза Українською державою;

– асиміляція – уподібнення; соціологічно-психологічний і культурний процес, у якому етнічна меншість, зокрема новоприбулі люди, пристосовуються до більшості суспільства, переймаючи стиль життя, культуру, мову цієї більшості;

– міграція – переселення народів у межах однієї країни (внутрішня) або з однієї країни в іншу (зовнішня);

– імміграція (лат. – вселення, в'їзд) – в'їзд до країни громадян інших держав з метою постійного чи тимчасового проживання;

– еміграція (лат. – виселення, виїзд) – добровільне або вимушене переміщення населення з країн постійного проживання до інших країн. Процес еміграції може бути викликаний різноманітними причинами. Головні причини – соціально-економічні і політичні. Пояснюючи цей термін, треба розрізняти вимушене і примусове переміщення. Примусове виселення з місця постійного проживання осіб унаслідок адміністративного або судового рішення – це депортація.

Маємо чимало свідчень епізодичних, несталих переїздів окремих українців до інших країн. Проте еміграція окремих осіб ще не робила процес переселення масовим, в якому брала б участь значна кількість людей. Такий процес розпочався тільки в останній третині XIX ст. Матеріали про кількість українського населення в зарубіжних країнах

потребують уточнень. Пояснюється це тим, що в країнах, де живуть українці, як правило, не нагромаджується статистична інформація з чисельності населення за національною ознакою, а за умов масовості змішаних шлюбів визначити національність дітей досить важко.

Звертаємо увагу, що в історії української еміграції чітко визначаються три хвилі переселенського руху. У першій хвилі переважали соціально-економічні мотиви, це була справді трудова еміграція. В другій спостерігалося поєднання соціально-економічних і політичних причин з переважанням перших і в третій хвилі – домінування політичних мотивів.

Перша хвиля: еміграція до 1914 року. Українці, що емігрували перед першою світовою війною до Нового Світу, намагалися поліпшити своє незадовільне матеріальне становище. Більшість прямувала до США, де влаштовувалася робітниками на шахтах і фабриках, розташованих у великих містах або поблизу них. Спочатку вони планували заробити гроші і повернутися додому. Але з часом життя в США здавалося більш привабливим, з приїздом жінок-українок почали формуватися сім'ї. Так зростала українська громада у великих містах.

Іншу групу складали ті переселенці, що покидали домівку, сподіваючись зайнятися сільським господарством в чужих краях, де земля була доступною і дешевою. Вони виїжджали цілими сім'ями, розташовувалися в незаселених районах Канади, Бразилії, США.

На початку ХХ ст. еміграція українських селян набула ще більших розмірів, чому сприяла і офіційна політика російського уряду (закони 1904 та 1906 рр., що стимулювали переселенський рух). Районами оселювання були Сибір, Далекий Схід, Середня Азія та Казахстан.

Під час першої світової війни міграція майже зовсім припинилась.

Друга хвиля: еміграція в міжвоєнний період. Еміграція на захід в міжвоєнний період була значно меншою, виїжджали в основному до США і Канади. Найяскравішою рисою міжвоєнного періоду була поява нового типу українських переселенців – політичного.

На початку 1920-х рр. було заарештовано та вислано до концтаборів тисячі діячів культури, якимось чином зв'язаних з добою УНР або взагалі з українським національним рухом. На кінець 1920-х рр. припав початок примусового переселення священиків, «куркулів» з родинами переважно в Сибір і на Північ. На початку 1930-х рр. внаслідок колективізації, а згодом голоду українці переселялися здебільшого в промислові райони.

Третя хвиля: друга світова війна і «переміщені особи». З початком війни набрала великих розмірів евакуація на Урал та в Середню Азію,

яка проводилась безпланово, хаотично. По війні багато українців залишились на цих теренах. Високими темпами примусового переселення характеризувалися воєнний та повоєнний час.

Після закінчення другої світової війни на території Німеччини та Австрії перебувало понад 16 млн. іноземців – в'язнів, робітників, біженців. З них 2,3 млн. українців – в'язнів, молодь, силою вивезена до Німеччини. Після припинення воєнних дій еміграція відбувалася за рахунок колишніх радянських військовополонених, які не побажали повернутися до СРСР, а також частини учасників визвольного руху (разом понад 200 тис.). 1945 року при ООН було створено агенство допомоги та реабілітації, що займалося долею цих людей. Цю категорію людей назвали «переміщені особи». Протягом 1945-1947 рр. було здійснено переселення переміщених осіб на місця постійного проживання до США, Канади, Австралії, Бельгії, Латинської Америки та ін.

У 70-80 рр. у СРСР, у тому числі й в Україні, існувала практика виселення *дисидентів* (лат. *dissidens* – незгодний), представників творчої інтелігенції, яким надавали політичний притулок США та країни Західної Європи.

Стаття А.Макуха [6] інформує про дослідження україно-канадського соціолога професора Всеволода Ісаїва, який вивчав т.зв. четверту хвилю – українців, які прибули до Північної Америки після 1991 р. Вважається, що до США їх приїхало принаймні 100 тис., і приблизно 18-20 тис. – до Канади. Цікаво те, що нові емігранти не включилися до існуючої української громади, тримаються осторонь. Зібрані дані аналізуються, і попередні висновки треба розглядати як частину ще незакінченої праці.

Перші українці потрапили до США ще задовго до масової імміграції кінця XIX – початку XX ст. Їхні імена зустрічаються серед засновників колонії Джеймс-таун у Вірджинії, серед учасників американської революції та громадянської війни.

Масові переселенці кінця XIX – початку XX ст. – селяни-трударі з малорозвинених західноукраїнських земель – Закарпаття та Лемківщини. У зв'язку зі страйком шахтарів Пенсільванії, вугільна компанія використала як штрейкбрехерів дешево, робочу силу з найбільш бідних районів Австро-Угорської імперії. Так лемківці й закарпатці потрапили до США. Нині в США проживає близько 2 млн. українці. Вони займають друге місце серед слов'янського населення (після поляків). Найбільша їх концентрація – штати Нью-Йорк, Пенсільванія, Нью-Джерсі, Огайо, Іллінойс, Мічиган, Каліфорнія, Техас.

У США діють Український соціологічний інститут, Українська

академія містечтв і наук, інститути української мови і літератури, Українська наукова фундація, Українське історичне товариство, Український документаційний центр, Український бібліографічно-довідковий центр, Український публіцистично-науковий інститут ...

Масове переселення українців до *Канади* почалося наприкінці XIX ст. Історично українська етнічна група нині одна з найбільших етнічних меншостей Канади – 1 млн. чол. (4 % населення). Найбільше канадців українського походження живе в провінціях Онтаріо, Альберта, Манітоба, Саскачеван, Квебек, Британська Колумбія.

Нині більшість українських політичних, громадських і культурних організацій, церков об'єднані в національну координаційну раду – Конгрес українців Канади. В Оттаві працює Українське інформаційне бюро, що представляє інтереси української громади перед парламентом і урядом. В Канаді також знаходяться виконавчі комітети Світового конгресу вільних українців, що об'єднує багато українських осередків Заходу. Важливим осередком культурного розвитку є різноманітні фундації. Найбільша з них – Українська фундація ім. Т.Шевченка (заснована в Вінніпезі 1936 р.), яка фінансує культурні заходи.

Перші українці ступили на південноамериканський континент в кінці XIX ст. Найстаріша етнічна група українців проживає в Бразилії. Українські емігранти з'явилися ще до державного оформлення Бразилії – 1872 року. Масове переселення – з 1895 року, відоме під назвою «бразильської лихоманки». Більше 15 тис зубожілих селян, які не мали уявлення, де знаходиться Бразилія, поїхали до цієї країни. Але замість сподіваного чернозему отримали нерозчищені ділянки лісу у штаті Парана, біля м. Прудентополіса. Нетипові кліматичні умови, невідомі хвороби, ворожість індіців призвели до того, що частина українців загинула, частина повернулася додому, а інші згодом подалися до Північної Америки. У міжвоєнний період до Бразилії ще прибули тисяч 9 українців, переважно з Волині. Нині чисельність українців становить наймовірніше 250-400 тис., 80% з них проживає у штаті Парана, в районі, відомому як «Бразильська Україна».

У Південній Америці українська діаспора існує ще в таких країнах: Аргентина (220 тис.), Парагвай (12 тис.), Уругвай (10 тис.), Венесуела (3,5 тис.). У Парагваї навіть збереглися українські назви населених пунктів – Нова Волинь, Богданівка, Тарасівка.

Українська діаспора в *Європі* має свої особливості. Процес формування території Української держави відбувався в порівняно пізні часи, тривав майже три десятиліття і завершився після другої світової війни. Тому значна кількість українців, які одвічно проживали на рідних

землях, опинилися за межами батьківщини – в Росії, Польщі, Чехословаччині, Румунії. Українська діаспора є в країнах Західної та Східної Європи. Зупинимось на характеристиці української діаспори в деяких європейських країнах.

На території сучасної *Польщі* українці споконвіку проживали в історичних межах Лемківщини, Підляшшя. Холмщини, Надсяння. Нині тут мешкає за різними джерелами від 400 до 600 тис. українців. У 1947 р. польський уряд насильно виселив 170 тис. українців з їхніх споконвічних земель і розпорочив по території Польщі. Подальша політика уряду забороняла компактне розселення українських громад, українську мову. Нині становище українців у Польщі значно покращало.

Українсько-французькі зв'язки беруть початок від шлюбу дочки київського князя Ярослава Мудрого – Анни з французьким королем Генріхом I. Згодом у Франції знаходили притулок політичні емігранти з України. За неофіційними даними у Франції проживає майже 80 тис. громадян українського походження. Основні місця їх концентрації – Париж і його приміські зони.

У *Великобританії* українська громада становить 35 тис. Більшість українців проживає в Англії та Шотландії. У Лондоні розташовані фактично всі організації українців. Більшість українського населення не мають британського підданства і не користуються виборчим правом, але життєвий рівень мають навіть вищий, ніж в середньому по країні. Більшість українських сімей мають власні будинки. Українська мова живиться лише на побутовому рівні, тому що більшість сімей змішані.

Перше масове поселення українців у *Німеччині* пов'язане з першою світовою війною. Основа ж сучасної української групи, яка складає близько 25 тис., - переміщені особи, а також політичні емігранти.

В інших країнах Європи українців проживає: в *Румунії* – 300 тис., *Словаччині* – 150 тис., *Чехії* – 50 тис., *Югославії* (колишній) – 55 тис., *Австрії* – 6 тис., *Бельгії* – 5 тис., *Угорщині* – 3,5 тис., *Голландії* – бл. 1 тис.

Будучи нечисленною (35 тис. населення), українська етнічна група в *Австралії* являє собою дуже оригінальну й цікаву діаспорну спільноту. Вона наймолодша, бо як організована громада заявила про себе, у порівнянні з іншими діаспорами, пізно – з кінця 1940-х рр., часу організованого переселення українців в Австралію з таборів переміщених осіб у Західній Німеччині й Австрії. Громада розміщена в основному в містах (Сідней, Мельбурн, Аделаїда, Брісбен). Незважаючи на географічну ізольованість, українська громада в Австралії є однією з найкраще організованих і найактивнішою у діаспорі.

Українська діаспора є однією з найчисленніших у колишньому *Радянському Союзі*, вона знаходиться на другому місці після діаспори росіян. Українці живуть поза Україною як на старих етнічних українських землях (південна частина Воронежчини і Курщини, Білгородщина, Ростовська обл.), так і на українських етнічних територіях нового походження (Кубань). Вони також розселені окремими ареалами в різних регіонах практично всіх республік. Причому частка українців на етнічних землях у радянському зарубіжжі швидко скорочується за рахунок русифікації. Це і змішані шлюби (діти таких шлюбів майже завжди записувалися росіянами); частина військовослужбовців залишалася після демобілізації на місці служби і перетворювалися в «руссоязычных» українців; відсутність національних шкіл, культурних закладів. Матеріали про українську діаспору в радянському зарубіжжі раніше практично не друкувалися.

Вперше термін «Східна українська діаспора» стали вживати на I Конгресі українців у січні 1992 р. До Східної діаспори входять країни – республіки колишнього Радянського Союзу.

Перше місце за числом українців належить *Росії*, де найчисельніша українська діаспора зосереджена у Центральному, Далеко-Східному, Північно-Кавказькому, Уральському, Поволзькому районах. Пропонується розглянути, як історично заселялись українці по окремих територіях Російської Федерації.

В останні роки з'явилися деякі ознаки відродження українського життя в Санкт-Петербурзі. Відновлено діяльність культурних товариств, відкрито пам'ятник Т.Шевченку. У 2001 р. у Центрі Україністики при Санкт-Петербурзькому Східноєвропейському міжнародному інституті відбулася перша міжнародна наукова конференція «Україна і Санкт-Петербург», присвячена 10-річчю незалежності нашої держави, на якій обговорювалися проблеми української діаспори в Санкт-Петербурзі: минуле, нинішнє і майбутнє.

До складу Білгородської, Курської і Воронежської областей входять землі східної історичної української території – *Слобідської України* (Слобожанщини), де українці становили більшість населення. Протягом XIV-XVI ст. «чернігівські», «сіверські», «путивельські» українці, що їх називали «черкасами», селились поблизу оборонних пунктів на Курщині і Воронежчині. Значна частина мешканців цього регіону прагне мати українські школи, хочуть чути передачі рідною мовою по радіо, дивитися національні передачі по телебаченню, читати українські газети.

Поволжя – давній район, заселений українцями ще з XVI ст. Масова ж еміграція селян на освоєння вільних нерозораних земель посилилася

з XVIII ст. Заселення регіону Нижнього Поволжя відбувалося у 20-х рр., коли українських селян поряд з російськими переселяли на Царицинську оборонну лінію. На розробки соляного озера Ельтон потягнулася ціла група українців наприкінці I пол. XVIII ст. Українські села виникають вздовж «чумацьких шляхів». В останні роки з'явилися українські громади в Саратові, Нижньому Новгороді, Ульяновську та інших містах регіону.

До *Сибіру* 188 українських сімей прибули ще у 1642 році. Масове заселення територій Західного Сибіру і Північного Казахстану проходило з II пол. XIX ст. і пов'язане з будівництвом Транссибірської залізниці. Оселившись поблизу цієї залізниці, українці займалися землеробством і тваринництвом, зробивши Західний Сибір важливим районом виробництва товарного зерна, а згодом – високоякісної молочно-м'ясної продукції.

Нині найбільш українізованим є Тюменський край, де проживає понад 600 тисяч наших земляків. Чимало українців проживає в Кузбасі, Іркутській області, Якутії, Красноярському краї, Томській області, на Алтай... А населені пункти з назвою Чернігівка в Сибіру можна зустріти у Чановському та Усть-Таркському районах Новосибірської і Кормилівському та Тавричеському районах Омської області.

Великий регіон компактного проживання українців, що охоплює Південний Сибір та Північний Казахстан – *Сірий Клин* з центром у Омську. Загальна площа – 460 тис. км². Переселення за Урал відбувалося, в основному, починаючи з 80-х рр. XIX ст. У часи Російської імперії та СРСР українське населення краю було піддано русифікації та асиміляції.

Один з найбільших регіонів компактного проживання українців (площа 2100000 км²) є *Зелений клин*, або «Зелена Україна», розміщений на півдні *Далекого Сходу* в басейні Амуру і на узбережжі Тихого океану. Це Приморський і Хабаровський краї, Камчатська, Сахалінська та Амурська області. На поч. XX ст. потік переселенців зростає. У 1906 р. тільки з Чернігівської губернії до Приморського краю прибуло 1968 осіб, та ще 594 з Київської. За даними Т.Полнера [8] кількість чернігівських колоністів у Приморській області становила 33,8 % всього населення краю. Доречно згадати селище Чернігівка Приморського краю, засноване у 1886 р. 25 переселенцями з Чернігівщини. Там же, на Далекому Сході, є Чернігівки в Архангельському і Свободенському районах Амурської області. Українство Зеленого клину взяло участь у революційних подіях 1917 року. В період існування СРСР українське населення регіону зазнало масової русифікації. Українська громада Зеленого клину прокидається до національного життя, крок за кроком пробуджується у них національна свідомість, почуття гордості за приналежність до української нації.

Регіон компактного проживання українців на *Кубані* (на південний схід від Ростовської області) – *Малиновий клин*, що утворився від к. XVIII ст. до к. XIX ст. внаслідок переселення спочатку запорозьких козаків, а потім українських селян з Полтавщини, Чернігівщини і Харківщини. Центром цього краю було місто Нова Січ (Краснодар).

Казахстан займає друге місце після Росії за чисельністю українців. Ще у 1929 р. в 29 районах проживало 1,5 млн українців, працювали 400 українських шкіл. Українська діаспора в Казахстані формувалася як у передвоєнні, так і у воєнні й особливо повоєнні роки. У 1954-1956 рр. з України на освоєння цілинних та залогових земель Сибіру та Казахстану «за путівками комсомолу» виїхало близько 100 тис. юнаків та дівчат.

Кожен сьомий житель *Молдови* є українцем, всього у цій країні налічувалося 630 тисяч українців. Але там теж немає жодної української школи, у містах триває процес русифікації, а в селах – румунізації.

В сусідній *Білорусі* українців проживає 291 тис. чол.

Українська діаспора в *Прибалтиці* є однією з наймолодших і найменш чисельних: Литва (45 тис.), Естонія (41 тис.), Латвія (92 тис.). Не всюди представники українського народу почуваються добре. Але з відродженням державної незалежності України і тут стало відновлюватися українське життя.

Досить чисельною є українська діаспора в країнах *Середньої Азії* – Узбекистані (153,2 тис.), Киргизії (108,3 тис.), Таджикистані (41,3 тис.) і Туркменії (35,6 тис.).

Що стосується республік *Закавказзя* (Грузії, Азербайджану й Вірменії), то в них проживає лише 93,1 тис. українців і осіб українського походження, тобто 0,6 % загальної кількості жителів названих країн.

Таким чином, вивчаючи тему української діаспори, потрібно наголосити, що не все гаразд у переважній більшості цих українських «вогників». Насамперед, відсутня матеріальна підтримка як з боку місцевої влади, так і України. У ряді держав залишається невирішеним питання громадянства. Серед проблем, які потребують першочергової уваги дослідників, слід виділити питання про причини, шляхи та способи формування української діаспори, ареали розселення і чисельність українців поза межами України, їхню соціальну структуру і соціально-економічний статус в умовах діаспори, особливості переміщення, адаптації та інтеграції в іншоетнічному середовищі.

І все ж українці в діаспорі зробили видатний внесок у культуру, мистецтво, літературу світу, продовжують творити, не цураються називати себе українцями, свято бережуть власну самобутність і мають

усі підстави розраховувати на те, що їм гарантовано певні права, належне ставлення до рідної культури, традицій і звичаїв. Вивчення цієї теми надзвичайно важливе з погляду пізнання українського менталітету. Без знання української діаспори не матимем цілісного уявлення про національну самобутність українства, його перспектив державотворення.

Джерела та література

1. Енциклопедія українознавства. Репринтне відтворення видання 1955-1984 років. – Львів, 1993.
2. Енциклопедія Української Діаспори. – Київ – Нью-Йорк – Чікаго – Мельборн, 1995.
3. Зарубіжні українці. Довідник. – К., 1991.
4. Заставний Ф.Д. Українська діаспора. Розселення українців у зарубіжних країнах. – Львів, 1991; Східна українська діаспора. Розселення українців у колишньому Союзі РСР. – Львів, 1992.
5. Заставний Ф.Д. Географія України. – Львів, 1994.
6. Макух А. Про найновішу хвилю іміграції //Українська культура. – 2002. - № 6.
7. Миколаєнко Н. Сестра Чернігова: [Про селище Чернігівка на Далекому Сході] // Деснянська правда. – 1987. – 1 грудня.
8. Полнер Т. Приамурье: факты, цифры, наблюдения. – М., 1909.
9. Проблеми вивчення української діаспори // Вісник НАН України. – 1994. - № 9-10. – С. 29-30.
10. Садкіна В. Формування і розміщення української діаспори // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2000. - № 6.
11. Українці близького й далекого зарубіжжя // Україна: друга половина ХХ ст. Нариси історії. – К. – 1997.

Картографічні посібники в процесі вивчення історичних дисциплін

Історія людського суспільства розвивається в часі і просторі. Відтворенням цих процесів є історична карта, яка базується на географічній основі і розкриває історичні події в просторі, часі і динаміці.

Після підручників джерелом глибокого вивчення історичних подій є історична карта. Методист А.І.Стражев твердить, що знати карту – це означає не лише знати її умовну пунктуацію, її символіку, міста, кордони, ріки і т. д., але й бачити за ними живу історичну діяльність, складність економічних, соціально-економічних і культурних взаємовідносин. Навчити учнів „читати” карту, як читають історичну книгу, – це завдання, яким повинен керуватись вчитель історії, приступаючи до роботи з історичною картою¹.

На жаль, ще не всі учні і студенти оволоділи навичками використання картографічних посібників.

Як же бути, як допомогти їм розв'язати цю проблему?

По-перше, викладачам історичних кафедр факультету ширше використовувати карти на всіх видах занять і вимагати від студентів розкривати різні історичні події на основі того, що відтворено на картах.

По-друге, під час педпрактики методисти, вчителі повинні більш вимогливо ставитись до студентів щодо використання карт на всіх уроках у відповідності з методичними вимогами.

По-третє, щоб навчити студентів користуватись картою, потрібно на історичному факультеті запровадити спецсеминар „Методика використання картографічних посібників у процесі вивчення історії”.

По-четверте, у вересні щорічно на першому курсі викладачам історичних предметів необхідно перевіряти, як студенти (бувші учні) володіють методикою користування картою. На консультаціях надавати їм допомогу і закласти основу, а потім вдосконалювати вміння користуватись картою як навчальним посібником аж до державних екзаменів.

Таким чином, аналіз різних історичних процесів не можливий без вивчення простору, в якому вони відбувались, тобто без карти. Тому вже в сивій давнині – III-I тисячолітті до н. е. почали приділяти належну увагу картам. Відбулось це спочатку у Вавілоні, а потім Єгипті та інших країнах земної кулі. Перші карти були ще досить примітивними, але значимість їх надзвичайно велика. Сучасне життя навіть уявити не можна без карт, схем, таблиць і т.д.

Навчальні карти у слов'ян з'явились в кінці XVIII ст. Ці відомості

ми знаходимо в книзі „Введение в генеральную историю” Гильома (Гильмада) Кураса. - Спб, 1747.”

У ХІХ ст. з'явився ряд книг, в яких автори приділяли увагу практичному використанню карт вченими, географами, мандрівниками, моряками, військовими, а також почали використовувати як навчальні посібники в школах.

До таких книг належать праці І.Винаградова, А.Нікольського „Методика истории по Кригеру. – М., 1885; О.Добриніна „О преподавании отечественной истории”, А. Кролюницького „Опыты методики элементарного курса истории. – Спб., 1890².

Значно більше уваги цій проблемі приділили педагоги і методисти ХХ століття.

В.Желтов, В. Токін „Опыт методики элементарного курса русской истории. – М., 1914; В.Вопранін „История как предмет начального обучения. – Спб. 1917.

Автори цих книг робили особливий наголос на те, щоб ширше на практиці застосовувались карти, інші навчальні посібники в навчальних закладах³.

Особливо ґрунтовні дослідження з'явилися в другій половині ХХ ст. таких методистів, як: Дайрі Н.Г., Колоскава А.Т., Коровкіна Ф.П., Лейбенгруба П.С. та ін⁴.

Вони охопили широкий аспект методики викладання історії, в тому числі карт, схем, таблиць. Дають поради, які методичні прийоми слід використовувати в роботі з географічною і історичною картами, починаючи з початкових і закінчуючи випускними класами.

У 2000 році вийшов друком підручник для вузів Студенікіна М.Т. „Методика преподавания истории в школе”. – М., 2000. У підручнику розкриваються форми і методи діяльності вчителів на основі досягнень методики та передового досвіду викладачів, вчителів минулих часів і в сучасних умовах.

Виділено окремий розділ: „Картографические наочные пособия” (С. 103-115). У ньому детально пояснюється, як ефективно застосовувати на заняттях навчальні карти, атласи, схеми, контурні карти, запровадження картографічних ігр. Це допомагає глибше з'ясувати зв'язки між історичними подіями, їх суть, динаміку і систематизацію.

Методичні поради є, але основним недоліком вищих навчальних закладів, шкіл в тому числі, є те, що катастрофічно невістачає картографічних посібників. Особливо в наш час, коли на Україні здійснюється шкільна реформа, необхідно Міністерству освіти і науки України звернути увагу на те, що край виникла потреба у виданні карт-комплектів по всіх історичних курсах у вузах та для кожного класу в школах.

У комплект повинні входити історичні і географічні карти по всіх

періодах розвитку людства, атласи, контурні карти, схеми, таблиці, навчальні картини, технічні засоби навчання.

Така постановка питання дасть можливість здійснювати систему навчання від молодших класів і першокурсників до випускних екзаменів. Буде здійснюватися взаємозв'язок школи з вузом. Школярі будуть приходити до вузу з вмінням користуватись картою та іншими наочними посібниками. Завданням вузу буде вдосконалювати їх уміння, а не вчити тому, що вони повинні здобути в школі.

Методисти, педагоги вірно підкреслюють, що перші основи ознайомлення з картографічними посібниками одержують учні початкових класів. Вони повинні розуміти призначення і різницю між географічною і історичною картами, що карти відображають місцевість у певній проекції і масштабі, значення зафарбування різними кольорами місцевості на карті (долини, гори, ріки, озера, моря, острови, півострови і т.д.), як позначаються кордони держав. Особливо вони повинні знати всі розташування на карті України, столиці держав, головних міст та місця найважливіших подій, знати розташування своєї області, свого населеного пункту.

Навички, які одержують учні закріплюються далі в середніх класах під час вивчення історії України та всесвітньої історії, а завдання по „читанню” карти ускладнюються. Учні повинні вміти визначати, в якій частині світу знаходиться на карті держава, або відбулася важлива історична подія, яку починають вивчати, вміти знайти цю територію на географічній карті, використовуючи орієнтири: ріки, озера, моря, гори і т.д., знати види ареалів, якими позначаються кордони, співставляти тематичні карти різних періодів і аналізувати причини зменшення або збільшення території держав, користуватися символікою торгових шляхів, бойових походів, місць битв і т.д.

У старших класах учні повинні більш чітко розуміти значення символів карт, пов'язаних з соціальними явищами, розвитком економіки (промисловості, сільського господарства), де знаходяться і видобуваються корисні копалини, розбудова і використання шляхів сполучення, історичні пам'ятники. Користуватись вільно легендою карт, візками в них, схемами битв, таблицями різного змісту. Розкривати тему на основі символіки карти, виконувати індивідуальні самостійні завдання, виготовляти посібники і т.д.

Більшість методистів прийшли до висновку, що в навчальному процесі використовуються три основні типи історичних карт:

Загальні (обосновані), вони охоплюють значні території земної кулі (карти світу, материків, окремих держав);

Оглядові (узагальнюючі), які відображають основні події, які охоплюють певні розділи програмного матеріалу, історичні періоди держав;

Тематичні, присвячені окремим важливим подіям.

Поряд з вищезазначеними картами використовуються атласи, карти які, є в підручниках.

Якою ж повинна бути історична карта. По-перше, в ній відтворюється географічне середовище земної кулі, її частини, держави, розвиток економіки, основні історичні події. По-друге, мати градусну сітку (без цього карта перетворилась би в схему). По-третє, естетично оформлена контрастними фарбами в масштабі (1:4500 000). Такий масштаб дає можливість студентам, учням добре бачити умовні позначення. Подібні вимоги ставляться до карт у старших класах.

Як користуватися картою?

Починати потрібно з розкриття змісту назви карти, який період, на якому континенті, події якої країни вона ілюструє і до якої теми її потрібно використовувати.

Наприклад, починаючи вивчення причин і ходу утворення Російської централізованої держави, рекомендується використовувати карту „Утворення Російської централізованої держави. 1328-1533 рр.” Розкриваючи зміст назви, викладач, вчитель разом з студентами, учнями визначають, яка частина земної поверхні відтворена на карті, використовуючи географічні орієнтири. Пояснюється значення визначених дат і тематична мета заголовка карти. Показуються на карті найважливіші міста, які відігравали певну роль в централізації. Потім при допомозі карти прослідковуються перші напрямки розширення Московського князівства на початку XIV ст. Після цього використовується географічна карта, яка допомагає зрозуміти позитивне і негативне у становищі Москви та князівства в об'єднавчих процесах.

Після цього можна приступити до роз'яснення зображених на карті умовних позначень, які сприяють вивченню програмового матеріалу. Пояснюються точки зору істориків на цю проблему і робляться висновки.

Під час вивчення даної теми звертається увага на зміни території держави. Ареали показують, коли і де відбувалися ці події. На карті нові території відтінюються різними кольорами.

При наступних заняттях звертається увага на „читання” інших символів карти:

а) Позначення міст та інших населених пунктів. Місто позначається по його значимості одним або двома колами (знаки називаються пунсонами) і з крапкою посередині.

б) На багатьох картах нанесено умовними знаками військові походи (стрілами, цільними або пунктирними лініями різного кольору. Пояснюється, щоб визначити, до якого походу відноситься умовне позначення, потрібно звернутись до легенди умовних позначень, розташованих в нижній частині карти (врізці).

Подібними символами на картах позначаються преселення

народів, рух мандрівних наукових експедицій, робиться висновок, що лініями і стрілками завжди показуються різні рухи людей.

в) При вивченні соціально-політичних подій слід запам'ятати умовні знаки, які показують місця битв. В епоху рабовласництва і феодалізму таким знаком стоїть дата битви.

З появою вогнепальної зброї знак битви став у формі схрещених жерл гармат або гвинтівок. Ці деталі допомагають вірно зорієнтуватись, в яку епоху проходила подія.

Другим важливим фактором є знаки облоги фортець та міст. Це коло з прямокутними відростками, спрямованими всередину. Умовні знаки соціальних подій позначаються червоним кольором. У період докапіталістичного розвитку це вогнище або палаючий палац феодала.

В епоху капіталізму добавляється знак – червоний прапорець, який показує, де відбувались повстання робітників.

г) Символи розвитку економіки мають свої особливості. Потрібно звертати увагу на колір знака. Цим визначається час появи підприємства (промисла, мануфактури, фабрики, заводу). Наприклад, на карті „Росія в першій чверті XVIII ст.” знаки знаходження мануфактур зафарбовані коричневим кольором, а чорним ті, які виникли в I чверті XVIII ст.

Певним кольором позначається характер виробництва. Зелене коло – виготовлення полотна, коричневе – кожевне виробництво і т.д. Розшифровку всіх знаків можна знайти у врізках внизу карти.

Таким чином, знання умовних знаків є ключем, який допомагає „читати” на карті найважливіші події, пов'язані з діяльністю людей в різні епохи і спрямування.

Методика роботи з історичною картою під час занять.

Для того, щоб виробити вміння „читати” карту, потрібна регулярна робота з історичною картою, на кожному занятті і особливо під час виконання домашніх завдань.

Карту потрібно вивішувати не на дошці, а на спеціальній підставці або на стіні.

Під час роботи з картою рекомендується стояти по відношенню до аудиторії справа від карти обличчям до світла, не затіняючи її. Указку тримати в правій руці і показувати на карті все потрібне у відповідності з методичними вимогами. Пояснення повинні бути точними, не поспішними. Це ж вимагається і від студентів (учнів). Не допускати неграмотних виразів: „вище”, „нижче” (замість „північніше”, „південіше”, „біля” і т.д.). Вимагати точного показу кордонів країни, з якими державами вона має кордони, а також інші символи на карті. Крім цього, велике значення для розуміння змісту історичної карти має правильна методика переходу від попередньої, вивченої карти, до наступної, нової.

При порівнянні двох карт здійснюється „накладання” однієї карти на іншу, підкреслюються зміни в території, в розвитку економіки, соціальних подій і т.д. Цим досягається не заучування окремих елементів карти, а розуміння їх змісту. В цьому відношенні велика роль належить самостійній роботі з історичною картою. При цьому потрібно використовувати карти, які є в підручнику та атласах.

На жаль, методика роботи з атласом ще майже не розроблена. Здебільшого атласи використовуються під час занять. Вчитель пояснює матеріал, показує на історичній карті події, а учні стежать за цими подіями по атласу. Атлас допомагає підготувати домашнє завдання по питаннях розвитку економіки, торгових шляхів, залізниць, місць повстань, географічних відкрить, формування держав, хід війн і їх наслідків і т.д.

Таким чином, історична карта відіграє велику роль у вивченні, систематизації знань, розумінні суті складних історичних процесів. Тому кожен вчитель історії повинен володіти методичними прийомами, вміло їх використовувати, навчити учнів „читати” карту і бачити в ній надійного помічника в оволодінні знаннями.

Методист Ф.П.Коровкін підкреслює, що вчителі повинні пам’ятати: лише „читанням” карти не потрібно обмежуватись. Необхідно наповнити карту живим змістом, уявою учнів про природу, тваринний світ, важливі події з історії країн. Для цього вчитель поруч з „читанням” карти повинен використовувати інші наочні посібники, яскраву розповідь про події. Внаслідок цього карта буде виконувати роль своєрідного наочного конспекта, систематизуючого фактичний матеріал і фіксує події у просторі і в хронологічній послідовності.

Джерела та література

¹ Стражев А.И. Методика преподавания истории. – М., 1964. - С. 175.

² Студеникин М.Т. Методика преподавания истории в школе. – М., 2000. - С.103.

³ Там само. - С. 103-104.

⁴ Вагин А.А. Методика преподавания истории в средней школе. – М., 1968; Коровкин Ф.П. Методика обучения истории в средней школе. – М. 1978; Лейбенгруб П.С. Дидактические требования к уроку истории в средней школе. – М., 1960; Студеникин М.Т. Вказана праця. - С.104.

Т.І. Тітова,
зав.відділом бібліотеки
ЧДПУ імені Т.Г.Шевченка

Суспільство і освіта: динаміка взаємодії .
Огляд літератури з проблем педагогіки та психології

Вітчизняні і зарубіжні фахівці, які вивчають динаміку сучасного суспільства свідчать про те, що головним ресурсом його розвитку у XXI ст. стане “людський капітал”.

Високий рівень знання, культури, інформаційної оснащеності громадян в умовах сьогодення освіти, вважається важливішою конкурентною перевагою одних держав перед іншими. В останні десятиріччя практично кожна європейська держава, виходячи з нових соціально-політичних та економічних реалій, розпочала й активно продовжує реформування освіти з метою забезпечити собі (зберегти за собою) головні позиції у цій сфері.

Зважаючи на актуальність питання взаємодії освіти і суспільства на сучасному етапі, бібліотекою ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка підготовлено бібліографічний список літератури “Освіта і суспільство: динаміка взаємодії”.

У бібліографічний список літератури увійшли книги, матеріали збірників, статті з періодичних видань останніх 5-ти років, за винятком трьох книжок 1990, 1997 років видання, які увійшли в список для більш повного розкриття теми. Література в списку розташована в алфавітному порядку.

Бібліографічний список літератури розрахований на викладачів вищих навчальних закладів, спеціалістів, які займаються питаннями освіти, учителів шкіл, студентів вищих навчальних закладів.

Актуальні проблеми приватної освіти в Україні / Медведчук С., Романчук Я., Ханік Я. та інш.- Львів: Академічний Експрес, 1997. – 135 с.

Андреев А.Л. Общество и образование: социокультурный профиль России // Педагогика. – 2002. - №6. – С.20-29.

Вульфсон Б.Л. Стратегия развития образования на Западе на пороге XXI века. – М.: Изд-во УРАО, 1999. – 208 с.

Глобальна криза освіти та шляхи її подолання // Соціологія: Навчальний посібник. – Тернопіль, 1998. – С.256-258.

Григорьев С.И., Кинелев С.В. Статус интеллигенции и качество образования // Педагогика. – 2000. - №7. – С.18-23.

Грішнова О. Освіта як система формування людського капіталу // Рідна школа. – 2002. - №4. – С.3-6.

Гуттман С. Чи розпалює школа нерівність?: Без сміливих новацій освітній розрив між багатими і бідними неминуче зростатиме // Кур'єр ЮНЕСКО. – 2000. - №4/5. – С.61-62.

Джуринский А.Н. Развитие образования в современном мире. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – 200 с.

Долгоруков Ю.М. Развитие образования в условиях информатизации общества // Вестн. Моск. Ун-та. Сер. 18, Социология и политология. – 1999. - №4. – С.33-52.

Кольчугина М. Образование и государство // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. - №10. – С.75-85.

Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні: Педагогічні концепції. – К.: Школяр, 1997. – 149 с.

Корсак К. Освіта і суспільство – дороговкази розвитку // Рідна школа. – 2002. - №5. – С.5-8.

Куценко В. та інш. Освіта, як фактор стабільності та національної безпеки України // Економіка України. – 1998. - №1. – С.12-22.

Левченко К. Взаємодія органів освіти та неурядових організацій у проведенні превентивної роботи щодо запобігання торгівлі людьми // Рідна школа. – 2002. - №8/9. – С.5-7.

Локшина О. Стратегія Ради Європи в галузі шкільної освіти // Шлях освіти. – 2002. - №3. – С.19-21.

Обов'язкова освіта: прогалини на мапі // Кур'єр ЮНЕСКО. – 2000. - №4/5. – С.46-48.

Освіта України за роки незалежності: стан, факти, події / За ред. В.Г.Кременя. – К.: Вища шк., 2001. – 159 с.: іл.

Першукова О. Європейська багатомовність в освіті // Шлях освіти. – 2000. - №4. – С.24-26.

Пироженко Л. Освіта для демократії // Шлях освіти. – 1999. - №4. – С.15.

Савченко О. Вирівнювання можливостей дітей і молоді у здобутті якісної освіти // Мандрівець. – 2001. - №1/2. – С.44 –46.

Савченко О. Реформування шкільної освіти і реалізація її оздоровчої функції // Шлях освіти. – 2001. - №4. – С.2-7.

Самсонов А.Л. Образование и неразрушающее поведение // Экология и жизнь. – 2001. - №5. – С.26.

Сигуан М., Макки У.Ф. Образование и двуязычие: Пер. с фр. – М.: Педагогика, 1990. – 184 с.

Тхоржевський Д. Освіта, політика, ідеологія // Шлях освіти.- 2000. - №2. – С.15, 27.

Фельдхаус Р., Позняк С. Європейський підхід до громадянської освіти // Шлях освіти. – 2001. - №3. – С.20-25.

ЧАСТИНА II

НАУКОВІ РОЗВІДКИ

П.В.Пиріг,
доктор історичних наук

Гетьман Іван Виговський і Чернігівщина

Після смерті 27 липня 1657 р. Богдана Хмельницького політичні пристрасті на Україні загострювались. Ще за його життя наступником гетьманського престолу старшина визнала молодшого сина Хмельницького Юрія. Хворобливий юнак, який не відрізнявся розумовими здібностями, Юрій Хмельницький до того ще й був неповнолітнім. На гетьманський престол всі погляди зосередив генеральний писар Війська Запорозького Іван Виговський. Хоч у листі до путивльського воєводи Микити Зюзіна від 16 серпня 1657 р. він з єхидством зазначав «о нежелании своем занимать какую-нибудь должность в Войске Запорожском», але це було лише на словах. Насправді ж Виговський марив вищою владою і прикладав всі зусилля для оволодіння нею. «Скоро ... будет рада всей старшины и некоторой черни, на которой что усветуют, не ведаю», - писав він далі М. Зюзіну. Рада відбулась 26 серпня 1657 р. в Чигирині. Іван Виговський був проголошений гетьманом України: «и полковники и сотники и все Войско Запорожское говорят, чтоб быть мне (Виговському. – П. П.) гетманом»¹. Одначе слід зазначити, що на цій раді були відсутні «чернь», представники запорозького козацтва й багатьох українських полків, що дає можливість говорити про її обмежений склад.

Новоспечений гетьман досить чітко усвідомлював це і для зміцнення свого становища він добився скликання нової, більш розширеної ради, яка відбулась у Корсуні 25 вересня 1657 р. і «єдиними усты и советными гласы на гетманство Запорожское Ивана Выговского обрали есмь». Цього разу він отримав атрибути гетьманської влади.

Всупереч обіцянкам і переконанням «верно его царьскому величеству ... служить» І. Виговський давно вже виношував плани розриву з Росією і передачі України під владу Речі Посполитої. Досить чітко ці його позиції виявились на Корсунській раді, де гетьман з метою компрометації російського уряду на весь голос заявив, буцімто він має намір у козаків «прежніє их вольности отнять». Виговського підтримали полковники із кулуарів його найближчого оточення й однодумців:

Зеленський, Богун та інші, які без будь-яких підстав стверджували, що «начальные ево государевы люди к нам не добры и наговорят государя на том, что привесть нас во всякую неволю и пожитки наши у нас отнять». Разом з тим слід відзначити, що на Корсунській раді були й сили протистояння діям Виговського і його наближених. Серед них особливо виділялись полковники лівобережних полків: ніжинський Григорій Гуляницький, полтавський Пушкаренко, прилуцький Петро Дорошенко. Вони, як мовиться, стали з іншого боку барикад і зайняли протилежні гетьманським позиції: «Мы царского величества никогда, по присяге своей, неотступны, да и по сю сторону Днепра начальные и всяких чинов люди и чернь от царского величества неотступны»².

Про те, що «чернь де вся в войске Запорожском от великого государя неотступны», повідомляв, наприклад, і донський козак Григорій Савельєв, який побував на Україні. Подібне зустрічаємо і в відписці путивльських воєвод Зюзіна і Наумова (13 жовтня 1657 р.) до царя: «И по сю сторону Днепра (Лівобережжя. – П. П.) Черкасы и мещаня и вся чернь стали в сумненье (у відношенні до питання про прагнення прибічників І. Виговського «от его царского величества отступить». – П. П.) и писали к полковником своим: как небожщик гетман Богдан Хмельницкой царьскому величеству с Войском Запорожским и со всею чернью присягли, так мы и ныне на том стоим».

У листі до путивльського воєводи М. Зюзіна від 2 жовтня 1657 р. ніжинський протопоп Максим Філімонович писав: «Сего ради я, яко доброхот государской, желаю от сердца, чтоб уж мы знали государя праведного себе за совершеннаго государя и его полную власть, и многие от наших, как духовных людей, также и мирских». І далі він зазначав: «Надобно того, чтоб государь царь обьимал сия наши города ... и мы будем всячески к тому людей приводить». У листі ж (19 жовтня 1657 р.) протопопа до окольничого Федора Ртищева зазначалось таке: « Как есми писал прежде, так и ныне тож обявляю, чтоб царская власть меж нами была, да владеет царь над нами; многие того желают, но и паче ж на нашем Севере (Чернігівщині. – П. П.)»³.

Сам Виговський у розмові 28 жовтня 1657 р. з Г.Г.Ромодановським признавався, що «многие де ему непослушны». Як бачимо, в позиції до нього перебувала й Чернігівщина.

Цікавий і такий факт. 17 жовтня 1657 р. І. Виговський відвідав Брецький монастир на Чернігівщині. Чернігівський архієпископ Лазар Баранович по закінченні обідні і відправлення молебну над гетьманською «булавою и над саблею и над бунчуком говорил молитвы, и, проговоря молитвы, покропя святою водою булаву и саблю и бунчук, подал гетману и говорил речь, чтоб ему, будучи гетманом ... великому государю служить верою и правдою»⁴.

Але невдовзі стало відомо й інше. І. Виговський восени 1657 р. розпочав переговори з Польщею про боротьбу за включення України до її складу, а також продовжив переговори з Кримським ханством з метою використання татар для досягнення цієї мети⁵. Було ясно, що гетьман відкрито став на шлях зради.

У кінці листопада 1657 р. Олексію Михайловичу стало відомо, що «ляхи ... всем полком своим указали збиратца и жолнеров в Польше збирают, конечный умысл имеючи на городаы ... украинные наступать», а коли вони розпочнуть наступ, то і «орда, соединясь с ними, ударить имеет».

У січні 1658 р. полтавський полковник Мартин Пушкар повідомляв у Москву: «Вас, товарищей своих, прилежно прошу и берегаю, чтоб есте в береженье от Выговского пребывали, и воеводам и окольных всем о измене Выговского ведомо чините. А мы с желательством и пріятством его царскому величеству ... пребываем; а полк свой весь собрал есмь и в Полтави живем, что и нас хочет воевать: ведомость себе о том взял; берегаемся, должны есмь против его стояти. И мурзы Крымские четыре с ордами на нас уготовались, на все Заднепріе»⁶.

Незабаром проти політики Виговського на Україні розгорнувся могутній народний рух. Його очолили полковник Полтавського полку Мартин Пушкар, який « гетману учал быть во всем непослушон», і кошовий Запорозької Січі Яків Барабаш. «Многіе пристают к Пушкареву совету, у полковников, которые теперь при мне (Выговскому. – П. П.), не много людей», - признавався гетьман російському представнику П.Скуратову. Виговський чітко усвідомлював, яка сила стала на шляху до здійснення його планів і приклав усі зусилля на придушення руху українського народу. На чолі великого війська, у якому, крім козаків, що підтримували гетьмана, було багато татар, найманців, 4 травня 1658 р. він відправився до Полтави, де перебували зі своїми козаками Пушкар і Барабаш. «Ныне де иду на Пушкаря и смирю его огнем и мечем; где ни будет утекать, там его доставать, хотя и в государевы городаы уйдет; хто за него станет, тому самому от меня будет», - заявляв гетьман⁷. Користуючись значною чисельною перевагою свого війська, Виговський завдав відчутного удару повстанським загонам, незважаючи на їх упертий опір. Пушкаря було вбито. Полтаву дуже зруйнували⁸. В руки Виговському потрапили також Миргород, Лубни, інші міста Лівобережжя. Разом зі своїми прибічниками гетьман перебував в урочистому настрої. Перемога здавалась йому близькою й неминучою. Влітку 1658 р. він був зайнятий посиленою підготовкою до боротьби із Росією, яка всіляко намагалась перешкодити здійсненню його планів.

Наприкінці серпня двадцятитисячне військо під керівництвом Данила Виговського (брата гетьмана) направилось до Києва. Перед ним

ставилось завдання витіснити з міста російський гарнізон на чолі з В. Шереметєвим. Одначе опанувати Києвом воїнам Виговського не вдалось. Російські драгуни й стрільці, здійснивши ряд успішних вилазок, відкинули їх. «Его, Данилка, с Черкасы и с Татары в обозех и на приступех побили многих, да в полон взято блиско дву сот человек, да сорок восемь знамен, да пушек полковых и затинных больши дватцати, и зелье и иные всякіе пушечные и войсковые запасы поимали»⁹. Цього разу гетьман потерпів поразку. Але надій на здійснення своїх задумів Виговський все ще не втрачав. Зібравши велике військо, до якого ввійшло дуже багато поляків, татар і козаків, він направився до Гадяча. На східному Лівобережжі знову розгорнувся антигетьманський рух. В таких умовах у вересні 1658 р. Виговський підписав разом з польськими комісарами Беневським і Євлашевським Гадяцький договір, зміст основних пунктів якого зводився до передачі України під владу Речі Посполитої. Договір передбачав польським магнатам і шляхті на Україні «места, села и кроти свои, и що колвек у кого в той войне (Визвольній. – П. П.) так в духовних, яко и в свецких взято, назад отберати». Тут їм дозволялось також «мети и судити свои трибуналы». З метою придушення будь – якого незадоволення й опору з боку народних мас «имеет быть всегда на Украине войска квартяного корунного 10000»¹⁰.

Таким чином, Гадяцький договір по путі справи ліквідував головні завоювання українського народу у Визвольній війні середини XVII ст. І неможливо було, щоб він «примирився с новым поворотом под панскую кормыгу»¹¹.

Царський уряд в очах всього українського народу викрив Виговського, засудив його незаконні зрадницькі дії і закликав до активізації боротьби із ним. Відновлення військових дій з Річчю Посполитою стало необхідним. А невдовзі було прийнято рішення про введення російських військ на територію Лівобережжя.

Виговський та його саратники, чітко усвідомлюючи картину становища, яке склалося, розуміючи, до яких наслідків може привести це рішення, розгорнули серед українського населення завзяту пропаганду, направлену на очорнення й опоганення сусіднього російського народу, і розпалювали ворожнечу до нього. Зокрема, ніжинський полковник і наказний гетьман Григорій Гуляницький називав руських «жестокими и немилосердными», які «никому не наровят, все мечем и огнем разоряют, церкви Божии палят и монастыри, священников и иноков и инокинь всех под меч безо всякого милосердия пускают». Боючись розгортання в полку антигетьманського руху, він наказував своєму помічникові полковнику Кобилецькому: «Из местечек и из сел всех околних всю волость прилежно загоняйте в город ... Посылай во все села и местечка окольные ясаулов, чтоб всех гонили до Нежина, а

непослушным шею утинати вели без жадного милосердія». Гуляницький відверто закликав, «чтоб чернь и посполство против его царского величества сопротивлялись»¹².

У листі ніжинського протопопа Максима Філімоновича до путивльського воеводи і князя Ромодановського від 14 листопада 1658 р. зазначалось, що «ничим иным, только смертью или мечем людей посполитых и чернь воевати с его царского величества понужда(ют); а в какую ненависть и в страх подают его царское величество, страшат, и что рать его царского величества горшае поганых церкви Божіи и с иконами и со християны делают». Далі протопоп писав, що і Василя Золотаренка «насиліем в войско погнали, страшатчи ево смертною казнію; а он плачючи шол на ту войну, також и мещане наши больше и меньше все о том, что они изменяют, только бьют, понуждают, стращают различными обычаи, на супро(тивле)ніе его царскому величеству пр(иго) няют». Ніжинський протопоп Максим Філімонович висловлював впевненість у тому, що як тільки руські раті підйдуть до Стародуба, Глухова, Батурина й Ніжина, все населення зразу ж перейде на їх сторону. Протопоп був надто стурбований діями Виговського, дуже хвилювався, що він всі свої обіцянки «поломал и оманил»¹³.

Широкий наступ на українські міста І. Виговський здійснив на початку 1659 р. 4 лютого з поляками, «со многими Черкасы и с ордою» він підійшов до Миргорода. «Вида тот изменничей приход, в Миргороде в малом городе осаду укрепили, и Миргородцы де все присягали, что им служить великому государю». Одначе в результаті наявних обставин місто невдовзі опинилося в руках Виговського. Далі шлях його проліг до Полтави й Гадяча, які теж вимушені були здатися.

Відчайдушний опір чинило населення Ромна. На чолі оборони міста стояв гетьман Безпалый. 19 лютого боярин О. Трубецькой послав йому на допомогу із Севська значне підкріплення: «ратних людей драгунского строю полковника Ивана Мевса с начальными людьми да ево полку драгунов шестьсот человек, да зелья ручново и мушкетного и пушечного три бочки», а також двадцять пудів свинцю, дві мідні пищалі і 60 ядер. Показовий той факт, що навіть ті козаки, які перейшли було в результаті різних причин на сторону Виговського, проникнулись симпатіями до захисників Ромна і готові були надати їм допомогу: «как де великого государя ратные люди придут к нему Ивану на помощь, и они де Черкасы в то время все будут на Ивашка Выговского ему Ивану Беспалому помогать».

Але Виговському вдалося захопити ряд населених пунктів Лівобережної України. І невдовзі він направився до Зінькова. Місто обороняли козаки на чолі з полковником Силком. О. Трубецькой звертався до його населення з проханням, «чтоб великому государю служили они

и против изменника Ивашка Выговского ... стояли крепко, а на прелестные листы и ни на какие их прелести не прельщались»¹⁴.

Мешканці міста стійко чинили опір. Тоді Виговський вирішив здобути його шляхом облоги, яка тривала протягом цілого місяця. Але й це не принесло йому успіху. В кінцевому рахунку облога Зінькова була знята. Безуспішна боротьба з козаками І. Безпалого і військом князя Г. Ромодановського, які з'єдналися поблизу Лохвиці, змусила І. Виговського залишити Лівобережну Україну й відійти до Чигирин. Тут він розгорнув посилену підготовку до нових бойових операцій, направлених проти українських та російських військ, які розташувались на території Лівобережжя. Цього разу головним театром боїв стає Чернігівщина. Обставини склались таким чином, що в ході бойових дій на сторону І. Виговського перейшла й певна частина Чернігівщини. У битвах на Полтавщині в його війську перебували Ніжинський і Чернігівський полки. Після відступу Виговського з – під Зінькова Григорій Гуляницький через Костянтинів вирушив до Конотопа. Тут зосередились «черкас с ним четыре полки: Нежинской, Прилуцкой, Черниговской, Гоголевской, да татаровя многие люди». За деякими даними, тут було сім тисяч татар. Джерела зафіксували факти їх розбійницьких нападів на найближчі російські міста: Путивль, Рильськ, Севськ: «приходят войною ... и тех городов в уездех села и деревни жгут и разоряют и людей побивают и в полон емлют»¹⁵.

За вказівкою царського уряду війська під командуванням О. Трубецького, які перебували в Путивлі, відправились на Україну. Там до них приєднались козаки І. Безпалого і російські частини, що зосереджувались під Лохвицею. 16 квітня об'єднане військо рушило до Конотопа. Через два дні воно вже розташувалось обозом біля села Підлипного (в трьох верстах від Конотопа). 20 квітня О. Трубецької «с товарищи и со всеми великого государя ратными людьми» підійшли безпосередньо до Конотопа. Прихильники Виговського зразу ж відкрили по них вогонь з гармат і дрібної зброї.

Наступного дня прийшли «в сход» під Конотоп князь Ф. Куракін «с товарищи и с государевыми ратными людьми». О. Трубецької розпорядився стати їм обозом з іншого боку міста, «вести к городу шанцы ж и в шанцах поставитъ нарядъ».

Російські війська не поспішали вступати в бій. Князь Трубецької все ще намагався переконати полковника Гуляницького й його воїнів, щоб вони, «памятуя едино православную христіанскую веру и великого государя ... к себе премногую милость и жалованье и оборону от гонителей православные христіанские веры от Ляхов и от бусурман, от неправд своих отстали и в винах своих великому государю доби́ли челом и были б ... под его государевою самодержавною высокою рукою». Однак ніякої відповіді не поступило. А російське військо було піддане «беспрестанному» обстрілу.

У відповідь Трубецької і дав наказ « стрелять изо всего наряду по городу и в город». 21 квітня розпочався гарматний обстріл Конотопа, що тривав декілька днів підряд. Але місто не здавалось. Ранком 28 квітня російські раті зробили спробу генерального штурму конотопських укріплень. Іноді їм вдавалося вибратись на стіни замку « и на город взошли было во многих местех с знамены и с барабаны, и башню сожгли». Але «государевых ратных людей изменники с города збили». Марною виявилось також спроба зробити підкопи під укріплення й засипати рови. Трубецької віддав наказ про відступ.

У цей час загін козаків на чолі з Василем Золотаренком перебував у Борзні. Тут також було дві тисячі татар. Вони готувалися до боротьби з російським військом. Князь Трубецької змушений був направити туди воеводу Петра Скуратова і Григорія Ромодановського «с государевыми ратными людьми». Біля села Красного вони зустрілися з батуринськими козаками, які поспішали «под полки боярина и воевод князя Алексея Никитича Трубецкого с товарищи для языков». Відбулась сутичка, з якої російські війська вийшли переможцями. Перемогою для них завершився й бій біля Борзні з козаками В. Золотаренка й татарами 13 травня: «великого государя ратные люди город Борзну приступом взяли и высекли и выжгли».

Тривожні звістки одержав Трубецької з Ніжина. Протопоп Максим Філімонович повідомляв, що там зібралось немало прихильників Гуляницького. Крім того, недалеко від міста стояли «Ляхи и Сербы и Волохи и Черкасы и Татаровя многие люди». Для боротьби з ними 25 травня вирушили з ратями Григорій Ромодановський, Петро Скуратов, Федір Куракін, а також полковник Григорій Донець «с Черкасы». Тричі вступали вони в боротьбу, кожного разу отримуючи перемогу¹⁶.

До жителів же Ніжина Трубецької звернувся з проханням, щоб вони «великому государю в винах своих повиновеніе принесли и были под его великого государя ... высокою рукою в вечном подданстве попрежнему», не допускаючи себе до розорення.

В цей час недалеко від Ніжина, в полі, розташувався й Виговський зі своїми козаками. До нього прибуло також тридцятитисячне військо татар. Велась посилена підготовка до походу на виручку Гуляницькому під Конотоп, до боротьби з російськими військами, які оточували його. Гетьман присягав кримському хану, що їм «итти вместе и никому друг друга не выдать»¹⁷. О. Трубецької примінив всі сили для попередження катастрофи, що насувалась. Він все ще намагався переконати Виговського в необхідності «меж подданными православными християны междуусобие и кровопролитие успокоить». На жаль, всі старання й прагнення російського воєначальника в цьому напрямі не отримали підтримки з боку Виговського, який невдовзі разом

з татарськими ордами, а також найманими загонами поляків, сербів, волохів, німців направився до Конотопа. 27 червня 1659 р. козаки Виговського й татари здійснили напад на російські сторожові пости біля села Соснівки. Відбулася битва. Військо Трубецького відтіснило ворога: «те Татаровя и Черкасы от деревни Сосновки отошли»¹⁸. Але наступного дня військові дії відновились. Несприятлива болотиста місцевість по берегах річки Соснівки негативно вплинула на російське військо. Передусім у дуже тяжкому становищі опинились російська кіннота й важка артилерія, які весь час загрузали в багні. Кінець бою вирішили удари татар, які, «зашед с обе стороны, на государевых людей ударили и государевых ратных людей полки и сотни смешали», а також козаків Виговського й найманців, які обійшли російські позиції «спорным гребенем» (валом, насипаним ще в першій половині XVII ст. на російсько – польському кордоні по лінії Путивльського рубежу) і стали ратних людей «побивать и в полон имать». Багато російських воїнів склали свої голови на соснівському полі бою. Прославлені князі Семен Романович Пожарський і Семен Петрович Львов потрапили в полон.

Переможцям дістався царський прапор, барабани, багато гармат, у тому числі й граната, котру Виговський відправив у Батурин, інші трофеї. Гуляницький за те, що «от великих людей в городе отсиделся», отримав від гетьмана подарунок. Знявши облогу Конотопа, Трубецькой з уцілілими залишками армії рушив до Путивля¹⁹.

Таким чином, Виговський отримав перемогу. Він сподівався з допомогою польських ставлеників прибрати до своїх рук панування над Україною. Однак довго тріумфувати йому не довелось. Український народ уже достатньо випробував на собі всі прикрощі й тягар польсько – шляхетського володарювання, і сила ненависті й гніву його до магнатсько – шляхетської Речі Посполитої досягла меж. На Україні визрів могутній антигетьманський рух на чолі з Я. Сомком, Т. Цецюрою, В.Золотаренком, М. Філімоновичем. Проти нього виступили цілі полки. 19 серпня повстав Переяслав. З часом у боротьбу з Виговським включився Чернігів: «полковник черниговской Аникий Силин ... великому государю в вине своей добил челом и ... великому государю присягал со всем своим полком и, служа ... великому государю, ляхов в Чернигове побил, всех с тысячу человек», взяв у полон «Юшку и Юлюшку Выговских» - двоюрідних братів гетьмана, які були доставлені в Москву.

Хвиля повстання охопила також Ніжин, Козелець, інші міста Лівобережжя. І у всіх тих «местех ... ляхов и немцев полковники всех побили до смерти с три тысячи человек ... и казаков, единомышленников изменника Ивашка Выговского, побили ж». «И в Нежине полковник нежинской, и в Барышполе, и в Казельце сотники и ясаулы, и атаманы, и казаки, и войты, и бурмистры, и мещаня, и все посполство... великому

государю присягали»²⁰. Навіть Правобережжя, яке було досі головною опорою Виговського, опинилося в орбіті антигетьманської боротьби. Проти нього виступила вся Україна. Все її населення прагнуло до кінця відстоювати рішення Переяславської ради, єдність українського й російського народів.

Виговський опинився в повній ізоляції. Політика і плани гетьмана потерпіли остаточний провал.

Джерела та література

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою Комиссиею. – СПб: В типографии П. А. Кулиша, 1863. – Т. 4. – С. 3, 11. (Далее: АЮЗР).
2. Там же. – С. 35, 37, 44.
3. Там же. – С. 32, 33, 39, 41, 80, 81.
4. Там же. – 45, 49.
5. АЮЗР. – СПб: Типография В. В. Пратц, 1872. – Т. 7. – С. 192.
6. Там же. – Т. 4. – С. 73, 88.
7. Там же. – С. 91, 115 – 118, 125 і ін.
8. Летопись С. Величко. – К., 1926. – Т. 1. – С. 196
9. АЮЗР. – Т. 4. – С. 200. Т. 7. – С. 253 – 257. АЮЗР. – СПб: Типография А. Катанского и К°, 1892. – Т. 15. – С. 254 – 282.
10. Там же. – Т. 4. – С. 141 – 144. Т. 7. – С. 252.
11. Див.: Дорошенко Д. Нарис історії України. – К.: Глобус, 1992. – Т. 2. – С. 63.
12. АЮЗР. – Т. 4. – С. 197, 199.
13. Там же. – С. 198, 199.
14. Там же. – С. 222, 224 – 226. Летопись С. Величко. – Т. 1. – С. 201.
15. АЮЗР. – Т. 4. – С. 221, 226, 230, 232. Т. 15. – С. 420.
16. Летопись С. Величко. – Т. 1. – С. 202.
17. АЮЗР. – Т. 4. – С. 232 – 238. Т. 15. – С. 420.
18. Літопис самовидця. – К., 1971. – С. 79.
19. АЮЗР. – Т. 4. – С. 236 – 237. Т. 15. – С. 421.
20. Там же. – Т. 4. – С. 238.
21. Там же. Т. 15. – С. 421, 422. Костомаров Н. И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – СПб, 1903. – Т. 2. – С. 387.
22. АЮЗР. – Т. 7. – С. 312, 313. Т. 15. – С. 437, 448 – 450.

Партійна система сучасної України у сфері суспільних відносин

У сучасній політологічній науці питання про партійні системи як феномен набуло вагомого звучання. Вагомість названої проблеми обумовлена очевидними факторами: реальною наявністю та функціонуванням багатопартійності у більшості цивілізованих держав світу. Наявністю партій, які різняться між собою за певними якісними характеристиками, намірами, кінцевою метою, ставленням до влади, соціальною базою тощо. Це дає можливість при аналізі до певної міри єднати чи поділяти певні партії за згаданими і незгаданими характеристиками, визначати їх роль та місце, силу впливу у суспільстві і вести мову, таким чином, про партійну систему. Зазначимо, що політична наука знає широковживане поняття «політична система». Ми визнаємо взаємообумовленість цих понять і навіть їх взаємозалежність, але вважаємо доречним ставити питання про «партійну систему» як окремих феномен, який має свою сутність та змістовне окреслення.

Привертаємо увагу і до того, що у сучасній навчальній літературі з курсу «Політологія» питання про партійні системи, їх сутність і типи виділяються в окрему проблему, яка набуває самостійного тлумачення. (Див.: Політологія /За ред. Ю.І.Кулагіна, В.І.Полуріза. – К., 2002. – С. 216-220; Політологія /За ред. В.Г.Кременя, М.І.Горлача. – Київ-Харків, 2002. – С. 262-267).

У першому з названих навчальних посібників (Ю.І.Кулагін, В.І.Полуріз) визначається, що «Партійна система – це сукупність партій, які тісно пов'язані між собою і з політичною системою й беруть реальну участь у здійсненні влади» (Див.: Згад. праця. – С. 216-217).

Щодо змісту поняття «партійна система» ми схильні в деяких моментах думати інакше. Зрозуміло, що складовими будь-якої системи, як системи, є певні елементи. Логічно і те, що елементами «партійної системи» є не що інше як партії, які перебувають у певних взаємостосунках, взаємовідносинах між собою, політичною системою в цілому та владою. Ми наголошуємо: у ПЕВНИХ взаємостосунках, які можуть проявлятися як у тісному єднанні, співробітництві, так і рішучому розмежуванні, протистоянні. Викликає сумнів вимога, щоб до «партійної системи» відносити як її елементи лише ті партії, які «беруть реальну участь у здійсненні влади».

У політологічному навчальному посібнику (за редакцією В.Г.Кременя, М.І.Горлача) дано наступне визначення: «Партійна система

– це спільність взаємозалежних політичних партій, що прагнуть до встановлення, утримання і здійснення влади» (Див.: Вказ. праця. – С. 262). І далі наголошується, що «партійні системи об'єднують ті політичні партії, що справді виробили і дотримуються загальних принципів боротьби і взаємовідносин, дозволених законодавчими актами» (Див.: Там само).

До цього дозволимо собі репліку: чи доречно ставити питання, щоб партії, які єднає партійна система, справді виробляли і дотримувалися «ЗАГАЛЬНИХ принципів боротьби»? За такої умови втрачаються своєрідні якісні ознаки партій як елементів системи, ознаки, що проявляються у діяльності партій і які накладають відбиток на сутність та структуру партійної системи як феномену.

Щодо з'ясування сутності поняття «партійна система» не бракує оцінок іноземних політологів. Їх визначення не однотипні, кожне з них містить у собі певні своєрідні нюанси. Наведемо лише деякі з них:

Сеймс Ньюмен: «Партійна система – це право політичної партії на формування власної системи правління суспільством».

Ежі Каак: «Партійна система – сукупність політичних сил, що представлені в парламенті або таких, що прагнуть до представництва в парламенті».

Ежі Вятр: «Під партійною системою розуміється сукупність відносин між легально діючими політичними партіями, які виявляються в суперництві або спільному змаганні за політичну владу». (Цит. за: В.Г.Кремень. Вказ. праця. – С. 262).

Нам більше імponує як до визначення політичної системи підходить політолог Лев Ентін, а саме як до політичного інституту, визнаного і санкціонованого державою, де відображаються умови формування і діяльності політичних партій, їх взаємозв'язки і взаємовідносини, основні принципи і база зв'язків з іншими елементами політичної системи, з державою, владою. (Див.: В.Г.Кремень, М.І.Горлач. Вказ праця. – С. 262).

Ми вважали б за доречно до цього додати: партійна система – це політичний інститут, який не тільки визнається і санкціонується державою, але, насамперед, породжується суспільством, його потребами та соціальними і політичними інтересами. Партійна система для суспільства в цілому, а її складові – партії, для окремих суспільних верств слугують одним із вагомих інструментів, через які вони (суспільство, верстви) виявляють, представляють та по можливості реалізують свої інтереси. Саме у цьому аспекті: суспільство – партійна система – партії, взаємообумовленість їх стосунків ми і прагнули б підійти до розгляду сформульованої нами проблеми. Такий підхід обумовлений наступними чинниками.

По-перше, будь-яка партійна система або її складові – політичні

партії – у фізичному відношенні є часткою суспільства, часткою суспільного організму. Вони не привнесені у суспільний організм іззовні. По-друге, що випливає з першого і про що говорилося вище, вони (система, партії) є породженням суспільства або його певних верств. По-третє, партійна система як і політичні партії за своїм покликанням мають діяти не в безлюдному просторі, а саме у середовищі людської спільноти, в якому виконують специфічну роль у сфері регулювання суспільних відносин. Найважливіша з них – це вихід, проекція своєї діяльності, впливу на владу, знову ж таки від імені суспільства чи його складових, а можливо і від імені влади на суспільство в цілому чи окремі його верстви. Таким чином, у цьому випадку партійна система з її розгалуженнями – політичними партіями виступає у ролі посередника у відносинах між суспільством та владою, владою та суспільством.

Партійну систему як систему можна характеризувати за різними параметрами:

- за сутністю ідеологічних засад, якими керуються політичні партії, які обумовлюють їх діяльність;
- за підходом до сприйняття цінностей минулого та сучасного, до творення конструкцій майбутнього;
- за якісними характеристиками (соціальні, класові, ідеологічні, національні, вікові, територіальні тощо) тих верств суспільства, на які прагнуть спиратися партії і на підтримку яких вони розраховують;
- за силою впливу на суспільство чи певні верстви населення, що особливо проявляється (позитивно чи негативно для партій) у виборчих процесах;
- за ознаками стратегії та тактики, яких дотримуються політичні партії, у визначенні найближчої та перспективної мети;
- за ступінню входження та силою впливу на владні структури;
- за своїм ставленням до існуючої влади, держави, політичного режиму (підтримка чи опозиційність);
- за визначенням своєї позиції у взаємовідносинах з іншими політичними партіями (блокування, взаємодія, протистояння); тобто мова йде про міжпартійні стосунки.

Ми вказали на деякі основні, на нашу думку, параметри, риси, які мають відобразитися у партійній системі і перетворити суму політичних партій саме на систему, у якій кожен елемент (партія) виконує лише йому притаманну, конкретизовану функцію.

І ще одна репліка. Ми розуміємо, що про сучасну партійну систему як систему ми можемо говорити лише умовно. Будь-яка система – це механізм, що складається з певних елементів, кожен з яких виконує чітко визначену рольову функцію.

У партійній системі має проявитися конкретизована роль кожної

політичної партії як елементу цієї системи. Проявитися, на нашу думку, щонайменше у двох напрямках: це – вплив на суспільство чи його складові, а також вплив на владу, на владні структури. Вплив специфічний, конкретизований. Відповідно до власної ідеології та мети, стратегії та тактики. Для цього, зрозуміло, політична партія повинна мати певну структурну розгалуженість у суспільстві, певне звучання. І як результат, скажемо, можливо, не зовсім делікатно: на партію має виникнути певний попит чи то всього суспільства, чи окремих його складових. Лише тоді вона може вписатися у систему як елемент.

Якщо з таких позицій подивитись на роль та місце у суспільстві тих політичних партій, що заявили про своє існування, а їх сьогодні понад 120, то очевидно, що багато з них аж ніяк не відповідають визначеним параметрам. Ми могли б запропонувати наступний критерій щодо визначення сили впливу тієї або іншої партії на суспільство – це участь та результати участі у виборчих процесах. Думаємо, що згаданий критерій найбільш об'єктивний. То ось, заявити про свою реальну участь у парламентських виборах (березень 2002 р.) одноособово чи у блоках вистачило сил у 60-ти партій, а пройти до парламенту змогли 3 партії одноособово та 19 у складі блоків. Хоча зауважимо, що деякі партії, що проникли до парламенту у складі блоків, не мали достатніх шансів здобути перемогу одноособово. Вони скористалися не власною силою впливу, а авторитетом лідера блоку. Отже, самостійна роль навіть таких партій як елементів партійної системи може бути поставлена під сумнів.

З попереднього постає питання про кількість та якість політичних партій. Як з'ясувалося, нині в Україні нараховується не 120 партій, а понад 120 назв партій (саме: назв !/). За деякими з них криються певні зернини, хоча і різної якості, а за деякими – партійна полова, яку сьогодні розносить вітер легкої перевірки Міністерства юстиції. Як відомо, у парламентських виборах (березень 2002 р.) 20 партій набрали по Україні менше одного відсотка голосів виборців, деякі – в межах 0,09 – 0,03 відсотків.

На нашу думку, згадане може служити певним показником саме «якості» політичних партій, які здатні, як одиниці (!), лише впливати на кількість і не більше.

Кількісна сторона партійної системи – не зовсім другорядна справа. По-перше, партії – ерзац спотворюють саму партійну систему як таку, бо вони не є її повноцінними елементами. По-друге, вони не в спроможності представляти та захищати інтереси певних соціальних верств, а своєю заявою на право існування вводять в оману якусь частину людської спільноти. Хоча не можемо не зазначити, що «кількість» може бути на користь офіційній владі: клонування комуністів (КПУ, КПУ /оновлена/, Комуністична партія робітників і селян – КПРС), розкол чорноволівського Руху, виділення із Соцпартії Прогресивних соціалістів

на чолі з Наталією Вітренко... Таке «клонування» послаблює силу впливу «материнської» партії.

Чи існує в якихось країнах законодавство, яке б обмежувало кількісну палітру політичних партій? Існує. Наприклад:

– заборона на створення однотипних за назвою політичних партій (Російська Федерація);

– заборона на створення партій за професійною ознакою (Російська Федерація);

– зняття з реєстрації політичних партій, що впродовж певного часу (5-6 років) не беруть участі у парламентських, президентських виборах (Німеччина, Росія).

Останнє положення відображено також в Законі «Про політичні партії в Україні» (правда, тут – 10 років). В українському законодавстві передбачена також певна розгалуженість партійних структур в областях, районах. Саме за останньою ознакою, точніше: за відсутністю такої (розгалуженості), Міністерство юстиції України уже поставило питання перед судовими органами про зняття з реєстрації понад 20 політичних партій. Наша думка стосовно цього: рішення справедливе. Сподіваємось на торжество гасла: «Краще менше, та краще».

Дозволимо собі поставити і таке питання: яку партійну систему ми вважали б найбільш досконалою, або, хоча б наближеною до цього? Ставимо це питання, щоб мати можливість судити та оцінювати реально існуючу партійну систему, зокрема в сучасній Україні.

При тлумаченні цієї проблеми, проблеми непростої, але якої не можна уникнути, ми вважаємо доречним мати на увазі наступне. Це, насамперед, багатовекторне розшарування суспільства, розшарування соціальне, ідеологічне, за намірами та прагненнями тощо. Ця проблема, як відомо, ставилася Аристотелем та Платоном, пронизувала думку Адама Сміта та Карла Маркса, перебуває в центрі уваги сучасних українських державотворців. Зокрема, про соціальну структуру сучасного українського суспільства більш-менш детально говорив Президент України Леонід Кучма у своєму річному Посланні до Верховної Ради (червень 2002 р.).

Зрозуміло і очевидно, що різна, часом далекополюсна соціальність породжує різні, часом протилежні інтереси у різних людських спільнот, які вони прагнуть реалізувати. Отже, виходячи з цього, ми вважали б найбільш досконалою таку партійну систему, яка через свої складові (партії) могла б найбільш повно та всебічно відобразити специфічні інтереси кожної із соціальних верств людської спільноти. Цей момент, зокрема, обумовлює фактор об'єктивності існування та функціонування багатопартійності як явища. Різність інтересів, часто різновекторних, протилежних – є об'єктивною підставою існування та діяльності відповідних політичних партій, кожна з яких відображає, представляє та захищає інтереси

конкретних соціальних верств.

З попереднього постає логічне і закономірне питання про диференціацію політичних сил у середовищі самої партійної системи. Чи існує така диференціація? Безумовно. Вона проявляється, насамперед, у різних підходах різних політичних партій до оцінок минулого та сучасного, до бачення майбутнього, до основних засад внутрішньої та зовнішньої політики держави тощо. Кожна партія керується певною ідеологією. Але при цьому проявляються цікаві реалії: єднання політичних сил різної спрямованості та дистанціювання, здавалося б, однодумців. У першому випадку ми маємо на увазі єднання опозиційних та напівопозиційних сил (Компартія, Соцпартія, блоки Юлії Тимошенко та нашоукраїнців Віктора Ющенка), у другому – партії, що гуртувалися під прапором єдиноукраїнців і погрожували навіть створити єдину партію, а нині розбрелися у парламенті по окремих фракціях, хоча і перебувають у складі так званої більшості. Розмови про єдину партію припинилися.

Як до першого, так і до другого випадку існують об'єктивні обумовленості. Щодо різнокольоровості політичних сил, які єднає опозиція: єднання базується на протистоянні існуючій владі, владному режимові. Щодо бувших єдиноукраїнців, то їх роз'єднує прагнення лідерів кожної складової (партії) особисто оволодіти владою, чи то урядовою, чи президентською. Такі об'єктивні закони поведінки амбіційних лідерів і політичної боротьби.

Щодо ідеологічних засад різних складових партійної системи, партій. Тут спостерігаються своєрідні особливості. Вони, ідеологічні засади, найбільш повно викладаються в офіційних програмах. Коли ж партія виходить на розмову з людською спільнотою, то тут проявляється у найбільшій мірі прагматизм, хоча, можливо, з певним ідеологічним забарвленням. Це особливо проявляється у виборчих процесах. У передвиборчих програмах партій та блоків (березень 2002 р.) наголошувалося, насамперед, на необхідності вирішення практичних, злободенних проблем. Навіть найідеологічніша партія – КПУ – не робила наголос на ідеології, а заявила про необхідність соціалістичних перетворень з метою відродження економіки та задоволення соціальних потреб кожної людини. Своєю ідеологічністю, можливо, найбільше відзначились клоновані комуністи – Компартія України (оновлена) та Компартія робітників і селян (КПРС), остання – і своїм радикалізмом. Деякі з партій, наприклад – СДПУ(о), відверто прагнули пристосувати свою ідеологію до настроїв суспільства. Не інакше як з цією метою об'єднані соціал-демократи дозволили собі висловити різку критику сутності існуючої влади.

На нашу думку, ідеологічні засади, на яких базуються взаємовідносини політичних сил у середовищі самої партійної системи,

нині значно спрощені. У класичному розумінні паростки ідеології виростають на основі певної теорії. У сьогоденні ідейні мотиви політичних сил базуються, головним чином, на основі двох підходів: «за» чи «проти». Мається на увазі – «за» чи «проти» існуючої влади, владного режиму. Саме тут пролягає межа між ідеологіями різних політичних сил. Свідчення тому – творення у Верховній Раді України так званої більшості та формування опозиції.

Варто зважити і на те, що сучасне суспільство з більшим розумінням ставиться не до ідеологій, які є для нього часто абстракцією, а до практичних кроків політичних партій, які позитивно позначаються на життєдіяльності людини. Суспільство також прагматичне. Саме цим фактором можна пояснити, на нашу думку, його поведінку у парламентських виборах березня 2002 р., а саме: голосування значної кількості виборців за блок Віктора Ющенка. Виплата зарплат та пенсій схилила на його сторону вагому частину електорату. До такого вибору електорату В.Ющенка ми ставимось із розумінням, але без великого захоплення. У даному випадку поведінку людської спільноти визначила бідність, а не політична свідомість.

На нашу думку, прагматизм певних суспільних верств проявляється і в процесі голосування за Компартію України. Мотивація такого прагматизму пролягає через співставлення: «минуле» – «сучасне». Минуле пов'язується із владою комуністів, сучасне – із владою ринкових реформаторів. А таке співставлення поки-що не на користь сучасності, не на користь реформаторів. Цінності минулого, у багатьох відношеннях втрачені у сьогоденні, і спонукають вагому частину виборців голосувати за Компартію України. Принагідно зазначимо, що офіційна постановка питання деякими політичними силами (Народний Рух України) у Верховній Раді про заборону діяльності Комуністичної партії України, викликає подив. І не тільки з точки зору конституційного права на прояв політичного та ідеологічного плюралізму, але й тому, що у такій постановці питання проявляється зневага до позиції мільйонів !! виборців. У 1998 році при виборах до парламенту за Компартію України проголосувало(за партійними списками) 6 650 тис. (24,65 %), у 2002 році – 5 178 тис. (19,98 %), виборців.

У структурі партійної системи та у партійних відносинах з владою особливе місце займає опозиція. У країнах розвиненої демократії опозиція визнана як необхідний елемент партійної і навіть державної системи і знаходить законодавче закріплення.

Існування опозиції першою юридично визнала Великобританія. У 1937 р. Закон про Міністрів Корони встановив щорічну оплату лідеру «офіційної опозиції Його Величності». Лідером офіційної опозиції стає лідер найбільшої за кількістю місць у Палаті громад опозиційної партії. Опозиційні

партії створюють «тіньовий кабінет». Лідерам обох партій (правлячої і опозиційної) держава платить більше, ніж решті парламентаріїв. Прем'єр-міністри – за керівництво політикою держави, а лідеру опозиції – за пошуки альтернативних шляхів цієї політики. Лідер опозиції номінально затверджується главою держави, тобто Королем або Королевою.

В окремих країнах парламентські фракції опозиційних партій отримують додаткову плату з державних коштів (ФРН, Швеція). В Чехії сума державних дотацій для парламентських опозиційних фракцій втричі вища, ніж для правлячих. Законодавством багатьох країн опозиції гарантується участь в обговоренні законопроектів, у використанні ЗМІ.

В українській державі існування та діяльність опозиції дозволена і передбачена Законом «Про політичні партії в Україні», прийнятим Верховною Радою 5 квітня 2001 року. Але окремого Закону про опозицію, який би визначав права та сферу її діяльності, поки що, на жаль, не прийнято. Хоча зазначимо, що на розгляд Верховної Ради було подано шість проектів Закону (Ю.Тимошенко, В.Філенка, В.Ковалюк, Президента України, В.Понеділка та Р.Зварича). але жоден з них не був прийнятий. Не дійшли навіть згоди про формулювання поняття «опозиція».

Тим не менше, відомі політичні партії та блоки заявили про свою опозиційність і в плані опозиційності здійснюють певні акції. До таких партій і блоків, як відомо, відносяться Компартія України (П.Симоненко), Соцпартія (О.Мороз), Блок Юлії Тимошенко та «Наша Україна» (В.Ющенко). Не характеризуючи діяльність опозиції ми вважали б за необхідне привернути увагу лише до деяких моментів.

По-перше, поставити питання: чи існують об'єктивні передумови в сучасному українському суспільстві для формування опозиції? Відповідаємо без сумніву: існують. Основна з них – стан самого суспільства, його всеохоплююча криза. Це одна сторона об'єктивної передумови. Інша, основна, криється в тому, що офіційні політичні поводири, у чиїх руках доля держави, виявилися неспроможними керувати країною на користь суспільству. У цьому плані нагадаємо визнання, зроблене Леонідом Кучмою:

– реформи розгорталися без будь-якого обґрунтування, не було навіть суто теоретичних уявлень про шляхи їх здійснення;

– відповідно, ідеологія стартового періоду звелася до сумно відомого в історії принципу – спочатку зламати, зруйнувати все до основи, а потім розпочати спорудження нового з нульової позначки;

– при реформуванні суспільства увага концентрувалася на ринкових перетвореннях в галузі економіки, не враховувалася важливість інших чинників: соціальних, політичних, духовного життя, суспільної свідомості;

– низка базових законів ринкової економіки, прийнятих в Україні

на початку реформ, були скопійовані з іноземного законодавства, тому в умовах України виявилися нежиттєздатними, не спрацювали, бо не були узгоджені з об'єктивними реаліями, що склалися в українському домі.

І далі Президент України робив висновок, що формула, яка була визначена вже на старті реформ і витримувалася впродовж наступних років, виявилася не просто помилковою, а й глибоко деструктивною. Мається на увазі формула: «Спочатку реформи, а ПОТІМ вирішення соціальних завдань». І як результат: у цілому ряді випадків було демонтовано навіть ті соціальні здобутки, які свого часу були запозичені західними країнами.

Президент констатував факт зростання бідності та прогресуюче поглиблення майнової диференціації. Ці контрасти вже давно перевершили критично допустимий рівень, який визначає поріг соціальної стабільності. Такі висновки були зроблені Президентом України у листопаді 2000 року на дуже авторитетних зборах, зборах науковців України.

У тому ж часовому просторі Леонід Кучма у Посланні до Верховної Ради констатує, що з 1990 до 2000 року:

- ВВП скоротився на 59,2 %;
- обсяг промислової продукції – на 48,9 %;
- обсяг сільськогосподарської продукції – на 51,5 %;
- реальна заробітна плата зменшилася у 3,82 рази;
- реальна виплата пенсій – у 4 рази.

І Президент України Леонід Кучма, виходячи з реальної ситуації, робить мужній, але об'єктивний висновок, яким він ділиться з науковцями:

- зростання бідності та прогресуюча майнова нерівність поставили Україну як державу у дуже складне становище;
- в таке становище, в якому перебували країни Заходу в останню третину XIX століття, коли формувалися передумови соціалістичної революції;

– «отже нині, - робить висновок Президент, - не дивлячись на гасла стосовно посилення соціальної спрямованості реформ, ми день у день відроджуємо такого ж роду об'єктивні передумови більшовизму».

Ми свідомо більш-менш детально зупинилися на тих моментах, які переконливо характеризують реальний стан суспільства. Стан, який породжує відкрите чи приховане незадоволення значної частини людської спільноти. У даному випадку, політичні партії можуть акумулювати певну ступінь незадоволення і навіть протесту у своїй діяльності та ставленні до влади. Вони можуть пропонувати навіть альтернативний шлях розвитку суспільства, тим більше, коли обраний офіційною владою шлях заводить суспільство, країну в тенети, трясовину. Наголошуємо на цьому і тому, щоб застерегти бажаних звинувачувати

лідерів опозиційних партій в особистому кар’єризмі. Таке можливо, але можлива і наявність чеснот, які проявляються у щирому служінні добру, справедливості, людині.

Наступне. Про ставлення української спільноти до самого факту існування опозиції. У процесі проведеного опитування ставилося питання: «Чи вважаєте ви, що опозиція необхідна для нормальної життєдіяльності суспільства, а тому держава має гарантувати її права?». Понад половину (55.4 відсотки) громадян повністю чи частково сприйняли подане формулювання позитивно; повністю чи частково не погодилися – 16.7, не визначилися – 25.6 відсотка.

Інтригує питання: які політичні партії громадська думка вважає опозиційними? У цьому плані було проведено опитування громадян та експертів. Результати опитування дають підстави для роздумів.

На питання: «Чи є опозиційними політичні партії (блоки), представлені у Парламенті?» громадяни відповіли наступним чином:

	Так	Ні	Важко сказати
Блок Юлії Тимошенко	47.5	21.3	31.2
Компартія України	46.4	23.9	29.7
Соцпартія України	33.7	27.2	39.1
Блок В.Ющенко			
«Наша Україна»	33.0	33.6	33.4
СДПУ(о)	13.3	46.9	39.8
Блок «За Єдину Україну»	6.5	64.4	29.1

На те ж питання експерти відповідали наступним чином:

	Так	Ні	Важко сказати
Блок Юлії Тимошенко	93.1	5.9	1.0
Соцпартія України	90.2	9.8	0.0
Компартія України	53.1	26.5	20.4
Блок В.Ющенко			
«Наша Україна»	30.2	25.0	44.8
СДПУ(о)	1.1	97.8	1.1
Блок «За Єдину Україну»	1.1	98.9	0.0

Висновки з наведених даних можуть бути дещо неочікувані. Основною опозиційною силою як у першому випадку, так і другому визнається блок Юлії Тимошенко, комуністи відходять на друге (громадяни) і третє (експерти) місце. Визнання за ними опозиційності – далеко не одноставне. Ще у більшій мірі це стосується «Нашої України», тут позначилася, мабуть, нестійкість позиції з багатьох питань її лідера.

Зрозуміло, що сформульована нами проблема вимагає постановки питання про ставлення суспільства до політичних партій як чинників партійної системи. У цьому плані інститут соціології НАН України за участі Фонду «Демократичні ініціативи» та фірми Социс впродовж 1994-2001 років провів вісім щорічних загальноукраїнських опитувань. Ці опитування є частиною реалізації широкомасштабного проекту «Українське суспільство на межі XXI століття». Ставилось широке коло питань, серед яких вагомим місцем посідають питання, що стосуються соціальних та політичних орієнтацій людської спільноти, оцінка та ставлення до партій та їх ідеологічних орієнтацій, концепцій суспільного розвитку, до державних структур, інституцій тощо.

Застосована система щорічних опитувань з одних і тих же проблем дає можливість відслідковувати суспільну думку у розвитку через співставлення, спостерігати її сталість чи змінність у якісному та кількісному вимірах.

Поскілки сформульована нами проблема є у значній мірі проблемою політичною, то доречним буде поставити питання: чи відчуває людська спільнота потяг до політики. На поставлене питання: «Якою мірою Вас цікавить політика?» дали відповідь у різні роки – «дуже цікавить» – 9-11 відсотків опитаних. Здається, не дуже багато. Але до певної міри нас може тішити те, що в межах 60-67 відсотків відповіли: «певною мірою цікавить». Зростання кількості цієї категорії людей припадає на останні роки. У той же час, кагорта тих, кого політика «зовсім не цікавить», в період 1996-2001 років зменшилася з 30 до 24 відсотків. Таким чином, ми ніяк не можемо говорити про аполітичність українського суспільства, про його байдужість до політичних процесів.

Що з цього випливає? Той висновок, що в Україні є певний ґрунт, хоча і не стабільний, недостатньо конкретизований, для взаємодії (позитивної чи негативної!) у ланцюгу: суспільство – політичні партії, політичні партії – суспільство. Але наголошуємо: сутність такої взаємодії може супроводжуватися знаком «плюс» або знаком «мінус». У першому випадку: взаєморозуміння і взаємосприйняття, у другому – різновекторність бажань та прагнень.

Якщо оперувати арифметичними знаками, додатковими чи від'ємними, то вони проявляються уже у ставленні української спільноти до самого факту багатопартійності в Україні як явища. Кількість прихильників точки зору, що Україні потрібна багатопартійна система, у межах 1994-2001 років скоротилася від 36 до 27 відсотків, а тих, кому така система не потрібна, зросла від 30 до 43 відсотків. Приблизно одна третина – не визначилися.

Зрозуміло, що кожне явище має своє підґрунтя. Інша річ, чи доступне воно для нашого розуміння.

З попереднім пов'язаний момент довіри до політичних партій. За тими ж джерелами, повну довіру політичним партіям виявляють не більше одного відсотка опитаних, «скоріше довіряю» – 2-3 відсотка (1995-2001 роки). У тому ж часовому просторі повну недовіру політичним партіям виявили 42-33 відсотки, «скоріше не довіряю» – 25-30 відсотків. Привертаємо увагу, що за сім останніх років показники повної недовіри все-таки зменшились: від 42 до 33 відсотків.

Правда, тут постає цікаве питання психологічного плану. При такому рівні недовіри електорат у моменти виборів все-таки голосує за певні політичні партії. Мотивація такої суперечливої поведінки може бути окремому темою цікавого психо-аналітичного дослідження.

Таким чином, ми можемо констатувати, що партійна система як система, як інституція як за формою так і за змістом ще тільки складається. Зважаючи на суспільно-політичну вагомість цього процесу, до нього все більше становиться прикутою увага науковців і практичних політиків. Ще краще, коли цією проблемою проймаються політики – науковці. Зокрема, Володимир Литвин, аналізуючи підсумки та визначаючи перспективи розвитку української держави, висловив думку про необхідність посилення уваги до партійних процесів, партійного будівництва в Україні. Він зазначив, що хоча після парламентських виборів (березень 2002 р.) партійний ландшафт дещо спростився, і хоча є ознаки того, що викристалізуються партії та блоки, які можуть стати індикаторами суспільної думки, незважаючи на це було б передчасним стверджувати, що у нас відбулося становлення партійної системи в загально визначених вимірах.

Володимир Литвин наголосив на наступних моментах, які спотворюють партійну систему і партійну діяльність як таку:

- у наш час, коли політика тісно зростається з економікою, а влада з капіталом, політичні партії та блоки у виборчому процесі слугують каналами, через які до влади проникають (як за партійними списками так і через виборчі округи) політики без політичних поглядів та позицій; вони, тобто партії та блоки, перетворюються на біржу, в яку, з точки зору особистих амбіцій, корисно вкладати гроші;

- для сучасної партійної системи характерна наявність значної кількості віртуальних партій, партій бізнес-проектів, комерціалізація, регіоналізація та олігархізація партійного життя, здрібнення політичних фігур;

- переважна орієнтація партійних лідерів та ідеологів стосовно членства на держслужбовців, аж до ганебних випадків примусу їх до опартійнення;

- політичними партіями ігноруються здорові сили суспільства, ті, хто визначає обличчя країни, має усталені орієнтири та цінності,

зацікавлені в існуванні та функціонуванні осмисленої держави та державності. Політичні партії не охоплюють своїм впливом скільки-небудь значні кола інтелігенції та впливові верстви людей фізичної праці, середнього класу. З іншого боку, останні ігнорують, не сприймають сучасне українське партійне життя;

– партійна система як система страждає від невизначеності у суспільстві та партійному середовищі сутності політично-партійної опозиції та ставлення до неї. Ми не сприймаємо, зокрема, такі твердження, що українська опозиція, це – «викривлена опозиційність, рушійною силою якої здебільшого є політична образа», «особистісні мотиви», що діяння опозиції, це – «боротьба «за місце під сонцем», прагнення зберегти свої позиції – у владі та суспільстві». Ми повністю поділяємо думку Володимира Литвина, щоб свою роль каталізатора суспільних процесів відіграла опозиція, без якої не може бути ефективної та відповідальної влади, повноцінного політичного життя.

Ми також сприймаємо його думку про потребу невідкладних заходів – законодавчих та політичних – щоб партії мали ідеологічний характер, що повинні змагатися ідеї, люди, а не гроші, і що політики та партії у своїй діяльності сьогодні мають виходити з необхідності справжнього оздоровлення держави (Див.: В.Литвин. Випробування незалежністю // Голос України. – 2002. – 23 серпня).

Джерела та література

1. Конституція України. – К., 1996.
2. Закон України «Про політичні партії в Україні». Прийнятий Верховною Радою України 5 квітня 2001 р. // Голос України. – 2001. – 12 травня.
3. Загальнонаціональні опитування exit-poll. «Заповіт». – К., 2002.
4. Кучма Л.Д. Україна: підсумки соціально-економічного розвитку та погляд у майбутнє. Виступ на науковій конференції 16 листопада 2000 р. // Урядовий кур'єр. – 2000. – 18 листопада.
5. Литвин В. Випробування незалежністю // Голос України. – 2002. – 23 серпня.
6. Новообрана Верховна Рада: структура і перспективи діяльності // Політичний календар. – 2002. - № 5. – С. 9-11.
7. Опозиція в Україні // Національна безпека і оборона. – 2002. - № 7. – С. 2-43.
8. Українське суспільство 1994-2001. – К., 2001.

Демченко Т.П.,
кандидат історичних наук
Капітова С.С
старший викладач

І.ШРАГ ПРО М.КОСТОМАРОВА

Стаття І.Шрага “Українське письменство і М.І.Костомаров”, надрукована у галицькому часописі “Правда” (вересень 1892 р.), є першим відомим нам публіцистичним твором чернігівського адвоката. Сам автор засвідчив цей факт, поставивши публікацію попереду інших у списку своїх праць ¹. Можна вважати, що з її появою завершився тривалий період переходу останнього на українські позиції. Також є всі підстави для припущення, що “хрещеним батьком” статті став О.Кониський. Він, очевидно, порадив, де її можна надрукувати, а можливо, і переправив рукопис за кордон. У його листах до Іллі Людвиговича є прямий доказ того, що така практика існувала. Зокрема, Олександр Якович писав про одну з наступних робіт, що він передасть її “знатному іностранцю” і запевняв Шрага, що попри всі труднощі листування з галичанами, “будте цілком певні і безпечні, що лист буде там, де треба і ніщо з Вашої праці не загине” ². Відтак “правдинські” статті І.Шрага по праву можна трактувати як наочний доказ тісних стосунків чернігівця з провідними діячами національно-визвольного руху і, природно, що цей аспект не може не викликати до вищеназваної статті посиленого інтересу з боку дослідників.

Не менш цікавою були й залишаються постать та ідейна спадщина М.Костомарова, навколо яких побудовано сюжет. І через багато років по закінченні свого земного життя Микола Іванович продовжував вважатися одним з найавторитетніших діячів українського національно-визвольного руху, людиною, з якою сперечалися, до якої апелювали, чиї думки хвилювали громадськість і жваво обговорювалися у пресі. Хотілося б підкреслити, що перший публіцистичний досвід І.Шрага носить виразно полемічний характер: “Відповідь М.П.Драгоманову” – такий підзаголовок має стаття. Розпочинається вона інформацією про те, що в органі русько-української радикальної партії “Народ” (липень 1892 р.) була надрукована стаття М.Драгоманова під назвою “Препарація” М.І.Костомарова в “Правді”, автор якої звинуватив М.Уманця (М.Комарова) – публікатора листа М.Костомарова до київських семінаристів у нібито принизливих для честі знаменитого історика попередніх “заувагах”. М.Драгоманов побачив образу в тому, що М.Комаров оцінив статті історика у журналах “Вестник Европы” і “Русская

старина” з української проблематики як нещирі, бо їхній автор начебто прагнув заспокоїти росіян та уряд. М.Драгоманов далі твердить, що в запалі партійної боротьби - не посоромилися використати добре ім'я та високу репутацію покійного історика.

Відтак, Шраг взявся захищати М.Уманця та й висловлювання самого М.Костомарова від “перекручень” з боку Драгоманова³.

Нас вразило, що молодий “українець”, щоправда, не за віком (на час виходу статті Шрагу вже сповнилося 45 років), а за прилученням до руху, так би мовити, прозеліт, досить сміливо втручається у хід тривалої дискусії “федераліста” і “європейця” М.Драгоманова з “націоналістами” (Б.Грінченком, О.Кониським), яка знайшла найповніше відображення у заочній газетній полеміці двох корифеїв українського руху⁴. Ймовірно, що Ілля Людвигович дізнався про неї від О.Кониського, бо Б.Грінченко ще не поселився у Чернігові. Суть цих пристрастей годі збагнути без розуміння специфіки доби 80 – 90-х рр. XIX ст. Практично всі українські проблеми пов'язувалися з приниженим становищем української мови і діючою на той час її прямою заборорою. В нечисленних колах української інтелігенції будь-яке критичне слово про рідну мову сприймалося як зрада. З точністю до навпаки, навіть найскромніша згадка про права української мови спричиняла хвилю обурення у російській пресі. Стаття М.Костомарова “Малорусское слово”, котра з'явилася 1881 р. у січневій книжці “Вестника Европы”, викликала негативні відгуки з обох боків⁵. Ці ж ідеї продовжували хвилювати громадськість і через десять років по тому. Отож П.Вартовий (Б.Грінченко) коментував костомарівську статтю таким чином: “Костомаров воює тут сам з собою. Бажаючи оборонити українську літературу, він бив її насправді. Виходило бо, що ідеал – обрусіння; але треба його робити не примусом, бо примус викликає “нежелательные осложнения” (С. 406), а іншим робом... Се “наречие” трохи понидіє “для домашнього обихода”, тоді саме собі й зникне, а російська мова запанує”⁶. М.Драгоманов захищає М.Костомарова від нападок свого опонента і твердо заявляє: “Ні один серйозний націоналіст український не може відректи Костомарову заслуг до українства”, а щодо предмету статті І.Шрага, то думка Михайла Петровича теж більш виважена: “В тих поглядах, які викладав Костомаров на українську літературу в книзі Гербеля “Поэзия славян” і в “Вестнике Европы”, звісно, є певна доля опортунізму (“Москаля одурити!”), але в його бажанні, щоб українські писателі звернули свою головну увагу на “простий народ”, писали про нього і для нього багато щирості й багато вірного”, – зауважує він⁷. Цікаво підкреслити, що на початку XX ст. “крамольні” погляди М.Костомарова вже не шокували

громадськість. Так, М.Грушевський у статті, писаній 1910 р., спокійно констатував: “Та незважаючи на смілість, з якою Костомаров дійсно виступив против догматів офіційної історіографії, розбиваючи її легенди і отверто виповідаючи супротивні гадки, він сам далеко не встиг увільнитися у всім від її впливів, від старих традицій. Отрясти ветхого Адама в цілім своїм житті далеко буває тяжче, ніж відріктися від нього і осудити устами, і виповісти нові принципи ще не значить перевести їх конкретно”⁸. Щодо сучасних дослідників, то у їхніх судженнях не можна знайти навіть тіні осуду, а тільки прагнення збагнути і відтворити хід думок великого сина України. Так, автор однієї з розвідок твердить, “що ж до ідеї українського сепаратизму, то вона видається вченому взагалі безглуздою”⁹. Все це не означає, що палкі дискусії 90-х рр. нагадували бурю у склянці води і були зовсім позбавлені сенсу. На думку авторів, доречно буде процитувати міркування ще одного молодого сучасного дослідника, щоправда, висловлене стосовно інших доби та діячів, але досить переконливе з методологічних позицій. “... Тут все залежить від критеріїв: з точки зору сьогоденного стану історіографії ці розмежування носять скоріше зовнішній, ідеологічний характер, як конфлікт різних версій “національного міфу”, але водночас з позиції *дійсно життєво важливих проблем* ... ці розбіжності були *достатньо вагомими і дійсно болючими*”^{10*}. Зайве говорити, що питання про мову було на час появи статті Шрага життєво важливим, а відтак і викликало чимало несправедливих взаємозвинувачень, підсиленних партійним протистоянням, та навіть і певними амбіціями. Коментуючи лист М.Костомарова до київських семінаристів, М.Комаров зауважив, що деякі міркування вченого з приводу мови для домашнього вжитку – не що інше, як камуфляж, викликаний небажанням “накликати ще більшу немилість і утиски з боку навіть ліберально настроєних росіян, таких як Пипін і Скабичевський”¹¹. Досить характерною і багато у чому визначальною стала і вже згадувана ворожнеча між М.Драгомановим та “націоналістами”.

Симпатії чернігівського діяча на боці останніх. Він уміє бути пристрасним полемістом, але, як адвокат, Шраг прагне захищати, а не звинувачувати, як юрист, він звертається насамперед до логічних аргументів. Тому його публікація на тлі пристрасної, запальної полеміки корифеїв українського руху сприймається як академічна стаття. Справедливості ради, треба відзначити, що й назва її не зовсім відповідає змісту. Автор в контексті згадуваних праць М.Костомарова і суперечливих відгуків на них звертається до найболючішої української проблеми – долі мови та інтелігенції у тогочасній Росії. Він підкреслює,

що, оскільки в імперії немає “свободи речі”, то й дивуватися тому, що Костомаров не міг писати те, що думав, нічого. “Хто ж не знає, – ставить риторичне запитання автор, – що при неволі печати частенько приходиться читати “межі стрічками”, що добре і пам’ятують, і розуміють як письменники, так і читачі, що при такій неволі “езоповський язик” виробляється?”¹². Для “Чернігівця”, очевидно, що “М. Драгоманів, докоряючи д. Уманця “в запалі партійної боротьби”, сам у таким запалі винен, бо без “партійного запалу” не можна ніяк знайти в переднім слові д. Уманця образи Костомарову, не можна теж запевняти, буцімто Костомарів і справді давав українському письменству роллю власне письменства для домашнього обходу”¹³. Не менш очевидною для нього є наявність ворогів як самого М. Костомарова, так і його критиків з табору українських діячів, і, зрештою, всього національного руху, народу та його мови. Вони – впливові, могутні, користуються підтримкою влади і значних кіл громадськості у державі. Далі Шраг, користуючись безцензурним галицьким виданням, ще раз наголошує – і тут, зауважимо, він уже безкомпромісний і нещадний: “У нас свобода речі єсть тільки для темнолюбців, їм тільки можна свобідно друкувати всяку погань”¹⁴. Це не просто метафора, у статті переконливо відображені справи “темнолюбців” – М. Н. Каткова та М. Ф. де-Пуле. Саме ці публіцисти своїми наклепами на український рух, перекручуванням його цілей призвели до трагічних наслідків для українства: Емського указу. Шраг висловлює гіпотезу, що якраз, прагнучи добитися відміни *legis jusephoviciae*, мусив Костомаров запевнити графа М. Т. Лоріс-Мелікова або М. П. Ігнат’єва, що українська мова не таїть у собі небезпеки для цілісності імперії, що скасування Емського указу не приведе до поширення сепаратистських настроїв, а тому й мусив називати мову “наречием”¹⁵. Це, на думку чернігівського юриста, не зневага, чи злий умисел, а радше поступка заради більшого виграшу. Автор багато цитує М. Костомарова, зокрема, з його статті “Задачи Украинафильства”, яка і викликала чи не найбільше полемічних відгуків, бо хоча й була надрукована за 10 літ перед тим, але не втратила своєї актуальності. Аби уникнути звинувачення у перекручуванні, Шраг цитує російською мовою. Він, безумовно, має хист і популяризатора, бо зумів вибрати найпереконливіші місця праці М. Костомарова: “Малороссийское наречие имеет право на существование уже по тому одному, что существует, а право выражать на нем мысли основано на той простой аксиоме, что способность слова дана Богом человеку для того, чтоб выражать свои мысли”¹⁶. Цими простими, на перший погляд, словами мовна проблема виводиться з-під юридичної влади держави і набуває рівня незрівняно вищого – закону

природи чи Божого дару. На відміну від інших читачів публіцистики М.Костомарова, які шукали у його рядках “крамоли” або з точки зору нетолерантного ставлення до українства, або ж ворожості до влади, І.Шраг прагнув підкреслити насамперед вигідні для руху місця, демонструючи доброзичливість і піетет щодо прославленого автора. Вельми промовистим у цьому плані видається завершення статті Іллі Людвиговича. Навівши ще одну цитату М.Костомарова про зміни у ставленні “нової малоросійської інтелігенції” до рідної мови, він підкреслює, що “праці Українців, як у самій Україні, так ще більш за кордоном, у Галичині, де вони мають таку свободу, якої нема у нас, багато придбали материялу по тому спору про ширину української словесности, котрий д. М.Драгоманів вважає за пустіший із пустих; не для того, щоб про це сперечатись, писали ми сю замітку; нам бажалось тільки докласти до того, що сказав д. М.Уманець і виявити дійсний погляд такого українолюбця, як М.І.Костомарів; задля того ми приводили стільки цитат з його статей, щоб його власними словами вияснити, як дивився він на українську мову, які мети покладав він українолюбцям, і які надії мав на розвиток того письменства, для которого багато попрацював сам”¹⁷. Відтак ми бачимо, що негативно-викривальний пафос статті явно поступається позитивно-стверджувальним моментам. Такий підхід, до речі, дуже характерний для Шрага. Невипадково ж писав про нього С.Єфремов, що у цього діяча не було особистих ворогів, а політичні вороги “не могли не шанувати й не схилитися мимоволі перед цим зразком внутрішньої гармонії, що сіяв круг себе ту ж гармонію мети й засобів до неї”¹⁸. Не буде надто вільним припущення, що справа не тільки у високих якостях натури автора. Нам здається, що саме у даній статті було продемонстровано притаманне Іллі Людвиговичу прагнення до консолідації українських сил, розуміння тієї очевидної істини, що у симпатиків національно-визвольного руху набагато більше спільного, ніж причин для суперечок. У його статті наголошується на потребі зближення, а не протистояння. Тому ця забута публікація і актуальна, бо ж у сучасній історіографії імена М.Костомарова, М.Драгоманова, М.Комарова стоять у одному ряду. Утім, у статті Шраг продемонстрував і властиву йому скрупульозність при доборі та інтерпретації фактів, і фахову переконливість (недарма був свого часу одним з улюблених учнів О.Кістяківського), і неабияку ерудицію. Можна сміливо припустити, що його праця сподобалася галицьким читачам і тим наддіпрянцям,, котрі могли читати “Правду”. Упродовж першої половини 90-х рр. XIX ст. редакція часопису вмістила ще низку публікацій І.Шрага, серед них декілька статей, об’єднаних у цикл “Листи з Чернігівщини”, які можна

вважати помітним, хоча й слабо вивченим явищем української публіцистики і водночас цінним джерелом історико-регіональних знань.

Джерела та література

- ¹ Шраг І.Л. Автобіографія // Наше минуле. – 1919. – № 1-2. – С.139.
- ² Чернігівський історичний музей. – Ал. 59 – 113 / 603. – Арк. 87.
- ³ Черниговецъ. Українське письменство і М.І.Костомарів. (Відповідь М.П.Драгоманову) // Правда. – 1892. – (Вересень). – Т. ІХІV. – Вип. ХLІІІ. – С. 559-560.
- ⁴ Див.: Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську справу. – К., 1994. Обидва полемісти постійно апелюють до авторитета М.Костомарова.
- ⁵ Миллер А.И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – Санкт-Петербург, 2000, – С. 216-219.
- ⁶ Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про національну справу. – С. 78-79
- ⁷ Там само. – С.177, 176.
- ⁸ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам'яті М.Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті (+ 7 / IV 1885) // Молода нація: Альманах. – К., 2002. – № 1(22). – С. 105.
- ⁹ Лук М. Микола Костомаров: історіософія та соціальна філософія українського романтизму // Молода нація: Альманах. – К., 2002. – № 1 (22). – С. 77.
- ¹⁰ Глушко К. Консерватор на тлі доби: В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських “правих”. – К., 2002. – С. 83.
- * Виділення курсивом автора.
- ¹¹ Ненадруковний лист М.Костомарова // Правда. – 1892. – (Май). – Т. ХІІІ. – Вип. ХХХІХ. – С. 304.
- ¹² Черниговецъ. Назв. праця. – С.560-561.
- ¹³ Там само. – С. 560.
- ¹⁴ Там само. – С. 561.
- * Закон Юзеровича або Емський указ.
- ¹⁵ Там само. – С. 562.
- ¹⁶ Там само. – С. 564.
- ¹⁷ Там само. – С.566.
- ¹⁸ Див.: І.Л. Шраг: Документи і матеріали. – Чернігів, 1997. – С. 163.

Джерела з історії Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря (XVII-XVIII ст.)

Джерельна основа для дослідження теми історичного, господарського та культурно-просвітницького розвитку Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря у другій половині XVII-XVIII ст. не достатньо репрезентативна. В даному контексті окресленої тематики потрібен комплексний підхід до вивчення проблеми. Багатоплановий спектр наукових та фактологічних питань, які розглядаються, вимагає використання та критичного аналізу як опублікованих документів, так і архівних матеріалів та інших видів джерел.

З другої половини XIX ст. у науковий обіг було залучено значну кількість документального матеріалу, за допомогою якого стало можливим дослідження проблем, пов'язаних з історією українських православних монастирів. Більшість документів з окресленої тематики було опубліковано. Найбільше їх розміщено у таких археографічних виданнях, як "Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России", "Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов", "Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном архиве Министерства иностранных дел" (1). У них знайшли відображення особливості відносин української православної церкви з державними урядовими колами Гетьманщини та Російської імперії у XVII-XVIII ст., зокрема, ставлення до православних монастирів Лівобережної України російських імператорів, їх вплив на управління єпархіями та обителями. Особливо це помітно у грамотах Петра I по встановленню влади Московського патріархату над Чернігівським духовним відомством, наданні окремим монастирям земельних володінь (в тому числі Чернігівському Троїцько-Іллінському). Окрему групу документів складають законодавчо-розпорядчі акти державних та церковних органів Росії: "Полное собрание законов Российской империи", "Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедования Российской империи", "Описание документов и дел, хранящихся в архиве Св.Синода"(2). У названих багатотомних виданнях висвітлені питання, пов'язані з майновою власністю Троїцько-Іллінського монастиря, його видавничою справою, передусім низка імператорських законів та постанов Синоду щодо чернігівської монастирської друкарні. Значно збагатили дослідження по господарській діяльності обителі збірники документів з історії XVIII ст.

"Материалы по истории СССР", де вміщено матеріали стосовно розвитку рудних промислів у Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. Насамперед, потрібно відмітити договори про оренду рудень Троїцько-Іллінської обителі та контрактно-відкупну документацію на нерухоме монастирське майно (3). Разом з тим, oprіч зазначених вище збірників документів, з опублікованих джерел відносно історії монастирів (в тому числі й Троїцько-Іллінського) більш нічого не виявлено. Особливо це стосується видань корпусного характеру. Значну частину джерел дослідження складають нововиявлені матеріали з монастирських фондів, що знаходяться в архівосховищах міст Чернігова та Києва. Архівні матеріали з визначеної проблеми включають усі види історичних документів: фундаційну документацію на державних і церковних осіб Росії та Лівобережної України, внутрішню документацію Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, статистичні описи монастирського майна в період його існування та після закриття, описи каталогу бібліотеки обителі, будівельну документацію, листування офіційного та приватного характеру.

Першорядне значення в дослідженні теми мають матеріали фонду Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря Центрального державного історичного архіву України у місті Києві (ф. 163, Чернігівський Троїцько-Іллінський чоловічий монастир (1664-1784 pp.). Невеликий об'єм фонду (всього 127 справ) представляє собою унікальні відомості щодо механізму формування земельної та майнової власності монастиря. В даному контексті за повнотою відображення шляхів придбання обителю маестностей матеріали фонду можна класифікувати на групи. Насамперед, це актові матеріали: царські грамоти Олексія Михайловича, Петра I, Єлізавети, Катерини II та універсали українських гетьманів І.Самойловича, І.Мазепи, І.Скоропадського, Д.Апостола, адресовані не тільки до настоятелів Троїцько-Іллінського монастиря, але і до окремих архієпископів Чернігівської єпархії, зокрема, Лазаря Барановича та Феодосія Углицького. Зазначені документи допомагають встановити, по можливості, точну дату та місце коли, при яких обставинах були надані ті або інші земельні володіння та матеріальна власність Троїцько-Іллінському монастирю. Крім того, маємо незначний масив документів наказів Генеральної військової канцелярії, де підтверджуються права чернігівської обителі на матеріальну власність та володіння окремими господарськими об'єктами в межах Чернігівського та Городнянського повітів, а також купчі заміні листи мешканців тих поселень, де знаходилася земельна та нерухома власність монастиря. Означений фонд містить також значну кількість інвентарних документів та ілюстраційного матеріалу - опису земель, угідь, млинів та ставків, що належали Троїцько-Іллінській обителі з другої половини XVII ст. Окремо також потрібно виділити документацію судового характеру, зокрема,

виписи з земських судів про незаконне використання земельних володінь чернігівської обителі та справи у звинуваченнях вищих духовних осіб, що приймали участь в розкраданні монастирського майна. Значно доповнюють та конкретизують історичні відомості щодо Троїцько-Іллінського монастиря інші архівні фонди, зокрема ті, де відображене внутрішнє життя обителі: "Генеральна військова канцелярія" (ф.51) - невелика кількість матеріалів фонду містить дані щодо майнової власності обителі, зокрема наявності в неї сіножатей, гут, руден, а також документів щодо будівництва в Лівобережній Україні, особливо того, що велося державним коштом. Це справи про будівництво та реконструкцію споруд Троїцько-Іллінського монастиря у другій половині XVIII ст.; "Чернігівський Троїцький Андроніковський монастир" (ф.139), "Канцелярія документів "Нова серія" (ф.221), "Канцелярія Чернігівського та Новгород-Сіверського генерал-губернаторів" (ф.736), "Колекція стародруків" (ф.739), "Канцелярія Малоросійського генерал-губернатора П.Румянцева-Задунайського" (ф.763), "Чернігівське духовне правління"(ф.2011.).

Більшість документів зазначених фондів - ділова документація, пов'язана зі змінами в управлінні монастирем, листування з приводу припинення судових справ, пов'язаних з орендою земельних володінь, докладні звіти про будівництво церковних споруд на території обителі, а також неповні списки літератури Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні.

Окрему групу документального матеріалу складають фонди Чернігівської духовної консисторії Державного архіву Чернігівської області, зокрема ф.679, "Чернігівська духовна консисторія". У фонді документи про історичне минуле Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря окремо не виділяються. Однак їх теж важливо класифікувати. Перш за все, це укази Синоду про призначення та переводи архімандритів Троїцько-Іллінського монастиря, датовані другою половиною XVIII ст., та рапорти архімандритів монастиря в Чернігівську духовну консисторію про переміщення ченців з інших монастирів. Більшу частину фонду складають річні звіти про рух чернецтва та стан рухомого і нерухомого майна монастирів Чернігівської єпархії у другій половині XVIII ст., документація про будівництво на території Троїцько-Іллінського монастиря, а також ремонт будівель, що були власністю обителі, судова документація, матеріали про діяльність монастирської друкарні. Важливим в даному контексті є каталог монастирської бібліотеки, вміщений в описі майна колишньої обителі, складений у 70-х р. XIX ст. Дослідження в різних напрямках історії монастиря потребує вивчення фондів, які не пов'язані з релігійними відомствами, зокрема це такі фонди, як "Чернігівська губернська управа" (ф.127), де маємо

невелику кількість документів про ремонтні роботи на території монастиря у XVIII-XIX ст., “Канцелярія Чернігівського губернатора” (ф.128), “Чернігівська губернська будівельна та шляхова комісія” (ф.179). Для докладного викладення матеріалу в дослідження введені документи фондів радянського періоду: “Чернігівське губвідуправління” (ф.Р-16), “Чернігівський окрвиконком. Секретаріат” (ф.Р-65), незначна кількість яких свідчить про подальшу долю Троїцько-Іллінського монастиря, передусім, про розміщення на колишній монастирській території різних громадських організацій та господарських приміщень.

Отже, розглянуті нами фонди Центрального державного історичного архіву України (ЦДІАУК) та Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО) містять значну кількість офіційної документації про відносини Троїцько-Іллінського монастиря з Чернігівською духовною консисторією, різноманітні відомості про розвиток сільського та промислового господарства обителів в кінці XVII- другій половині XVIII ст. Разом з тим основна група документів ДАЧО відноситься до другої половини XVIII ст., що в свою чергу, не розкриває повної історії розвитку монастиря.

Під час пошукової роботи над дослідженням історичного минулого Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря опрацьовано значний масив рукописних матеріалів, які містяться в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. Перш за все, це фонд з рукописами В.Модзалевського, в якому зосереджені практично невідомі матеріали по пам’ятках старовини Чернігова, а також унікальні дослідження з промислового розвитку Чернігівської губернії, в тому числі питання господарської діяльності православних монастирів. Значним доповненням про земельну та майнову власність монастирів Чернігівського краю стали джерела з фонду рукописних збірок О.Лазаревського, де вчений-історик зібрав цінні матеріали (оригінали та копії) по описах монастирського майна Чернігівського полку, ділову документацію Чернігівської дикастерії про надання земельних володінь монастирям. Слід зазначити, що для висвітлення питань господарської та культурно-просвітницької діяльності монастиря використані також рукописні матеріали фондів по XVII-XVIII ст.: царські грамоти Петра I козацькій старшині, міщанам, монастирям на право володіння наданими маєтностями (1709-1722), універсали гетьманів І.Самойловича, І.Мазепи, І.Скоропадського про надання у власність земельних наділів монастиря міст Києва, Чернігова, Ніжина, Новгород-Сіверського (1660-1722), накази Синоду Чернігівській духовній консисторії про земельні володіння та матеріальну власність монастирів (1760-1784). Окремий комплекс рукописних джерел знаходиться в фондах, де зібрана документація, що представляє собою збірники з різних монастирських справ XVIII ст.,

екстракти та реєстри царських грамот, указів до гетьманів, іменні та царські листи (1708-1762), екстракти генеральних описів по Чернігівському полку (1726). Матеріали фондів містять дані процесу формування земельної власності Троїцько-Іллінського монастиря, втім кількість виявлених джерел відносно невелика, але надзвичайно інформативна. Збереглося небагато документів господарського характеру, які дозволяють простежити економічний розвиток Троїцько-Іллінського монастиря з другої половини XVII ст. по кінець XVIII ст. Це прибутково-розподільча книга Чернігівської єпархії (1726), записна книга панської економії (про шинкування горілкою) (1772-1788), матеріали до історії рудень (виписки В.Модзалевського про рудні з румянцевського опису 1767 р., статистичні відомості за Чернігівське намісництво. Серед матеріалів, що висвітлюють історію православних монастирів Лівобережної України належить відмітити рукописні роботи українських і російських істориків. Насамперед, це особисті фонди М.Белозерського, В.Данилевича, М.Лилєєва, в наукових доробках, яких окреслені питання, пов'язані з церковною історією Чернігівщини, зокрема, описи рухомого та нерухомого майна чернігівських монастирів, стану монастирських земельних володінь. Рукописні праці М.Петрова, Ф.Титова, С.Тарануценка містять ґрунтовні дані, про культурно-просвітницьку діяльність українських православних монастирів у другій половині XVII-XVIII ст., суспільні та економічні явища в історії українського друку. Тут вміщено докладну інформацію про історичне минуле Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, яка дає унікальний матеріал про видавничу справу обителі та друковані видання.

Ознайомлення з рукописними джерелами ІР НБУ імені В.Вернадського засвідчує наявність достатньої бази для різнобічного вивчення окресленої теми дослідження, особливо, стосовно питань господарської діяльності та культурного розвитку Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря у кінці XVII - другій половині XVIII ст.

Для більш розширеного висвітлення історії стародавньої обителі залучено комплекс епістолярної документації. В дослідженнях стосовно організації, формування власності, розвитку книгодрукування та забудови монастиря широко використано листування відомих релігійних діячів Чернігівської єпархії з вищим духовенством, гетьманами та царськими особами. Перш за все, це листи Лазаря Барановича до Інокентія Гізеля, відносно будівництва Троїцького собору, Іоанікія Галятовського, Данила Туптала (Дмитра Ростовського) до українських гетьманів, а також листування настоятелів Троїцько-Іллінського монастиря з І.Мазепою, І.Скоропадським, К.Розумовським відповідно подальшого розвитку Троїцького-Іллінського монастиря. Специфіка такого виду кореспонденції полягає у тому, що в ній важко

відносно службову кореспонденцію від приватної. Так, чернігівські архієпископи, звертаючись до інших релігійних та державних діячів у службових справах, поєднували інформацію адміністративну з приватною, і навпаки, у приватному листуванні наводили офіційні дані. Показовими в цьому відношенні стали листи Л.Барановича до настоятелів київських монастирів та гетьманів про початок будівництва Троїцького собору (з якою метою та з допомогою кого будували означену споруду).

Значним доповненням до вивчення історичного минулого Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря стали речові джерела, що збереглися як матеріально, так і в описах. Серед них заслуговують на увагу збережені до нашого часу архітектурні споруди монастирського комплексу - Іллінська церква (XI ст.), Антонієві печери (XI ст.), Троїцький собор (друга половина XVII ст.), Введенська церква (XVII ст.), монастирська дзвіниця (друга половина XVIII ст.), келії ченців (друга половина XVII-XVIII ст.), предмети культу (описи різниці монастиря), особисті культові речі духовенства (митри, панагії, саккоси, хрести тощо), а також незначна кількість стародруків колишньої монастирської бібліотеки. Кожен вид зазначених джерел представляє собою один з напрямків розвитку монастирського життя упродовж досить тривалого періоду з XI ст. по XVIII ст. Так, зовнішній вигляд будівель монастиря та їх внутрішнє оформлення дають можливість прослідкувати, як відбувався процес зміни архітектурних стилів на українських землях під впливом політичних подій у XI та XVII ст. Важливим у даному контексті є вивчення фондів Чернігівського історичного музею, де зберігаються єпархіальні старожитності та фонди бібліотеки того ж музею, пов'язані з друкованими матеріалами чернігівського єпархіального давньосховища. Важливим джерелом щодо вивчення монастирського комплексу є також іконографічний матеріал про архітектуру. Втім, представлений він досить обмежено, але тим не менш має велику цінність. Найважливішим у даному контексті є малюнки, гравюри та літографії, що фіксують загальний вигляд культових споруд.

До найважливішої та найчисельнішої групи опублікованих матеріалів щодо церковної історії та монастирського життя на Чернігівщині відноситься періодична преса світського та релігійного характеру. На сторінках російсько та україномовних журналів і газет висвітлювалися питання, пов'язані з історією української православної церкви, монастирів, їх розвитком, діяльністю, впливом на тогочасне суспільство. Як уже зазначалося, з другої половини XIX ст. почали виходити друком центральні та регіональні часописи і газети: "Киевская старина", "Вера и жизнь", "Исторический вестник", "Черниговские губернные ведомости", "Черниговские епархиальные известия",

“Записки Черниговского статистического губернского комитета”. Традиційним продовженням історичних досліджень, пов’язаних з релігійною історією, в тому числі й Чернігівщини, стали сучасні журнали: російські – “Вопросы истории”, “История СССР”, українські – “Український історичний журнал”, “Хроніка-2000”, “Сіверянський літопис”, “Старий Чернігів”, а також місцеві газети “Деснянська правда”, “Троїцький вісник” тощо.

У 40-50-х р. XIX ст. на сторінках “Черниговских губернских ведомостей” представники православного духовництва вперше звернули увагу на історію чернігівських монастирів. Автори опублікованих матеріалів, використовуючи документацію Чернігівської духовної консисторії кінця XVII-XVIII ст., більш детально висвітлювали проблеми Троїцько-Іллінського та Єлецького монастирів, показувати їх роль та значення в досліджуваній період. У цьому відношенні доречно відмітити статті соборного ієромонаха Никодима, в яких він подав докладну характеристику царським грамотам XVII ст., що зберігалися в різниці Архієрейського будинку, спираючись на архівні джерела XVIII ст. висвітлив діяльність чернігівських архієпископів Лазаря Барановича, Феодосія Углицького, Іраклія Комаровського, Іларіона Роголевського, більшість з яких приймали активну участь в організації та розбудові Троїцько-Іллінського монастиря. Разом з тим “ЧГВ” друкували значну кількість фундаційної документації, переважна більшість якої – копії гетьманських універсалів другої половини XVII-XVIII ст., пов’язані з майновою та земельною власністю монастирів Лівобережної України. Перш за все, це універсали І.Мазепи та І.Скоропадського про закріплення за двома найбільшими чернігівськими обителями Єлецькою та Троїцько-Іллінською, земель Чернігівського, Городнянського полків. Крім релігійних істориків, друкували свої дослідження з історії монастиря, його друкарської діяльності відомі українські науковці та краєзнавці: О.Богаєвський, М.Ісаєнко, С. Котляров, П.Ростовцев. Використовуючи максимум необхідної фактологічної інформації, вони зробили спробу систематизувати історію монастиря, при цьому виділяли основні етапи його розвитку, пов’язуючи його історичне минуле з історією Чернігова. Разом з тим, вводячи в тексти цінні і унікальні документи і матеріали, більшість релігійних та світських науковців, на нашу думку, не характеризували їх на основі критичного аналізу, а лише констатували їх загальну кількість.

Продовжуючи тему монастирського життя, “Черниговские епархиальные известия” з другої половини XIX ст. у своїй неофіційній частині почали друкувати історичні описи монастирів Чернігівської єпархії. Насамперед потрібно відмітити ґрунтовні роботи протоієрея Т.Стефановського “О Черниговском Троицком монастыре - нынешнем

Архиерейском Доме” (1893) та О.Єфімова “Черниговский Свято-Троицко-Ильинский монастырь, ныне Троицко-Архиерейский Дом, его прошлое и современное состояние (1069-1910),(1910-1911). Дослідники на основі значного масиву самостійно виявленого архівного матеріалу, спеціальної єпархіальної документації, монастирських документів, опублікованих джерел докладно описали історію монастиря, будівництво на його території основних споруд, роботу друкарні. Зокрема, Т.Стефановський одним з перших хронологічно систематизував діяльність настоятелів Троїцько-Іллінського монастиря. З подальшим проявом інтересу до церковної історії та проведенням на території нижньої частини монастиря (Антонієвих печерах та Іллінській церкві) археологічних досліджень на сторінках релігійного журналу збільшилось матеріалів з його історії. У визначеному напрямку працювали такі науковці, як І.Боровський, Д.Козьминський, О.Страдомський, Т.Стефановський, П.Шангін. Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир вони розглядали як один з центрів започаткування печерного монастирського життя. Опрацьовані ними документи та джерела представляють важливі відомості про початковий період організації монастиря. Заслужують на увагу чисельні публікації архівних документів під редакцією П.Добровольського, де висвітлювалися проблеми, пов'язані з церковною історією Чернігівщини, в тому числі й історичного розвитку Троїцько-Іллінського монастиря. Для більш розширеного пізнання історії української православної церкви у 1911 р. було розпочато видання релігійно-православних часописів “Киевская старина”, “Вера и жизнь”, які публікували документи та інформацію про архітектуру монастирських храмів Чернігова, їх культурно-просвітницьку діяльність. Серед наукових праць важливе значення мають статті В.Модзалевського про характеристику культових споруд Чернігова, М.Доброгаєва про чернігівських архіпастирів та відомих монастирських настоятелів. Привертають увагу також дослідження з історії друкарні Троїцько-Іллінського монастиря. Серед них статті О.Лазаревського, присвячені нововиявленим документам про організацію монастирської друкарні та відносини між її засновниками. Окремо потрібно відмітити початок видання у 1914 р. газети Братства святого князя Михайла при Чернігівській духовній семінарії “Черниговский церковно-общественный вестник”. Дане видання на своїх сторінках оприлюднило немало матеріалів стосовно церковного життя Чернігово-Сіверщини, нариси про чудотворні ікони, історико-статистичні замітки про чернігівські монастирі, а також біографії відомих чернігівських архієпископів. Окремим проблемам господарської діяльності монастиря, його нерухомого та рухомого майна присвячені статті О.Лазаревського, Д.Пашенка, А.Ханенка, В.Модзалевського на сторінках таких періодичних історико-

наукових видань, як “Записки Черниговского губернского статистического комитета” (1868), “Труды Черниговской архивной комиссии” (1908-1913) тощо. У світлі наукового дослідження заслуговують на увагу місцеві календарі-довідники. Насамперед, це “Черниговский историко-археологический календарь” (1905-1906) та “Календарь Черниговской епархии” (1891-1892). У даних виданнях кінця ХІХ- початку ХХ ст. вміщувались популярні статті з історії Чернігівщини, губернського міста, а також певна частина була присвячена релігійній минувшині, тогочасним урочистим подіям, зокрема святам, ювілеям, пам’ятним роковинам тощо. Календарі-довідники містили велику кількість інформаційного матеріалу по культурно-просвітницькій діяльності монастирів Чернігова, насамперед роботі Чернігівського колегіуму та діяльності Троїцько-Іллінської друкарні. Належить зазначити, що дожовтневі періодичні видання публікували на своїх сторінках певний об’єм раніше невідомого історико-документального матеріалу, який значно доповнює і розширює дослідження з питань церковної історії. Як відомо, тривалий час історія та розвиток православних монастирів України не були об’єктом окремого дослідження. На сторінках українських та російських періодичних видань дана тема практично не висвітлювалася. Однак серед їх невеликої кількості потрібно відмітити статті українського історика О.Гуржія в “Українському історичному журналі” (4). Автор, використовуючи до цього часу невідомі архівні документи, робить спробу розкрити механізм розвитку старшинського та монастирського господарств у Лівобережній Україні упродовж ХУІІІ ст., їх взаємовідносини з селянами.

Привертають увагу також публікації О.Пономарьова, Я.Ісаєвича в журналах “Вопросы истории” та “Український історичний журнал” з питань історії української культури ХVІІІ ст., де науковці аналізують діяльність монастирських друкарень Лівобережної України, при цьому підкреслюючи проблематичні відносини їх з російським імперським урядом та св.Синодом.

Обмежений характер статей за радянської доби на церковну тематику був поштовхом для глибоких досліджень після проголошення незалежності України. Велика кількість наукового матеріалу присвяченого окремим проблемам історії української православної церкви та монастирів, друкується на сторінках всеукраїнських часописів “Київська старовина”, “Хроніка -2000”, “Родовід”, “Пам’ятники України”, “Знання і праця” та ін. Певний масив даних досліджень був присвячений періоду заснування монастиря, а також аналізу архітектурних споруд монастирського комплексу. Насамперед відмітимо статті Л.Горлача, А. Карнабіда, В.Пуцко, А.Турчин-Турчанинова та інших (5). В означеному контексті автори у своїх наукових доробках докладно висвітлюють окремі проблеми, пов’язані з історією Троїцько-Іллінського монастиря:

відношення І.Мазепи до будівництва Троїцького собору, участь у спорудженні головного монастирського храму Л.Барановича. Широкий спектр проблем, пов'язаний з церковною історією, монастирським землеволодінням та культурно-просвітницькою діяльністю релігійних осередків висвітлювався на сторінках регіональних періодичних видань "Література та культура Полісся" (НДПУ імені М.Гоголя, Ніжин) та "Сіверянський літопис" (ЧПДУ, НДПУ, ЧДЄІУ, Чернігів). Доречним буде відмітити наукові публікації з історії церковного землеволодіння на Чернігівщині в XVII-XVIII ст. Ю.Мицика, розвитку рудного виробництва в Чернігівському краї в кінці XVII - на початку XVIII ст. - Є.Алімова, монастирського млинарського промислу-П.Пирога, земельної (в тому числі монастирського землеволодіння) в другій половині XVII-XVIII ст. - Г.Доманової. Значна увага на сторінках журналів приділяється культурологічним питанням. Заслужують ретельного опрацювання наукові розвідки, присвячені архітектурі, стінопису, іконам Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря таких авторів, як А.Адруга, Г.Арендар, А.Доценко, В.Пуцко та інші. Автори, використовуючи ряд опублікованих матеріалів, нововиявлені джерела, подають розгорнуту характеристику основних елементів монастирського комплексу, при цьому підкреслюється, що значна кількість їх потребує більш ретельного дослідження (6).

Узагальнюючи розглянуте, відмітимо, що документальна база з історичного, господарського та культурно-просвітницького розвитку Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, як уже відмічалось, представлена практично всіма видами та типами джерел, разом з тим по ряду визначених проблем ще недостатньо повно. Зокрема, не виявлено ніяких документів по періоду діяльності монастиря з XIII по першу половину XVII ст., нерівноцінно представлені джерельні матеріали та історіографічні доробки українських і російських істориків по другій половині XVII - першій половині XVIII ст. Така нерівномірна послідовність наявних джерел вимагає для більш повного висвітлення окресленої теми дослідження ретельніше аналізувати та докладно зіставляти кожний документ.

Джерела та література

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.- Спб.,1863-1892.-Т.1-5; Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном Подольском и Волынском генерал-губернаторстве.-К.,1873.-Ч.1.-Т.4.(1648-1798 pp.); Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном архиве

Министерства иностранных дел.-Спб., 1874.-Т.ІІІ.

2. Полное собрание законов Российской империи.-Спб., 1830.-Т.ІV (1700-1712); Т.Х.(1737-1739); Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедования Российской империи.-Спб., 1910-1915.-Т.1-4; Описание документов и дел, хранящихся в архиве Св.Синода.-Спб., 1868-1910.-Т.1.

3. Материалы по истории СССР.-М., 1957.-Т.5.(XVIII ст.)

4. Гуржій О. До питання про ренту і повинності на Лівобережній Україні в першій половині XVIII ст.//Український історичний журнал.-1984.-№1,-С.84-92; Його ж. Основні закономірності розвитку торгівлі і місцевих ринків на Україні у XVIII ст.// Український історичний журнал.-1986.-№8.-С.17-28.

5. Горлач Л. По той бік світу (з історії Іллінського монастиря) // Знання і праця.- 1969.-№ 10.-С. 15; Карнабіда А.Шлях до таємниць // Пам'ятники України.-1970.-№1.-С.15-17; Пуцко В.Мазепина срібна шата в Чернігові // Родовід.-1996.-№2.- С.144; Турчин-Турчанинов А.Пророцтво Лазаря Барановича (до 300 – річчя з дня його смерті 3(13)вересня 1693 р.)// Хроніка-2000.-1993.-№ 6.-С.58-119.

6. Адруг А.Стінопис Троїцького собору // Старий Чернігів.-1994.-№1(лютий).-С.4; Адруг А., Арендар Г. Видатна пам'ятка золотарства // Сіверянський літопис.-1996.-№6.-С.46-52; Доценко А. До питання про датування стінопису Троїцького собору//Сіверянський літопис.-1997.-№5.-С.95-97; Пуцко В.Чернігівські іконостаси XVII-XVIII ст.// Сіверянський літопис.-1996.-№2-3.-С.90; Його ж. Ікони Чернігівщини // Сіверянський літопис.-1997.-№4.-С.129-135.

Споживча кооперація Північного Лівобережжя України в період непу

Питання дослідження розвитку кооперативного руху взагалі, і споживчої кооперації зокрема, набули особливої актуальності в період побудови Україною ринково-орієнтованої економіки. Історіографія нової економічної політики та кооперативного руху в умовах непу має свої особливості. Серед дослідників широко розповсюджена думка про те, що неп був вимушеним відступом радянської влади, викликаним причинами політичного характеру, що в свою чергу створило про нього уяву, як про всесильний конгломерат заходів, котрі не зачіпали структурні елементи економіки¹. Неп не зміг подолати викликані протиріччя між плановими “командними висотами” й ринковими відносинами, опинившись ідеологічно під пресом схеми “будівництва соціалізму в окремо взятій країні”, – стверджують інші².

Особливе місце в історіографії непу займає дослідження фінансової системи і торговельної практики споживчої кооперації³. Безпосередньо з історії кооперації непівського періоду, включаючи відношення до неї більшовицької партії та радянської держави, видано значну кількість наукових праць. Більшість із них закінчується висновками про те, що завдяки керівництву партії і держави кооперація в ці роки досягла всестороннього розквіту, переросла у свої вищі виробничі форми, забезпечивши “перемогу побудови соціалізму в СРСР”⁴. Лише в останні роки висловлювалася думка про те, що вихваляння розквіту непівської кооперації стало доповнюватися критичними роздумами про зруйнування її основних форм у кінці 20-х років, а також вияв альтернатив, які здатні були запобігти такому зламу⁵.

Мета доповіді - дослідити проблему розширення споживчої кооперативної мережі Північного Лівобережжя України в умовах непу, що дозволить у світлі нагромадженого українського історичного досвіду про економічні перетворення з власних моделей ринкової економіки в минулому вибрати саме ті, які найефективніше здатні врахувати усі переваги й недоліки в діяльності галузевої інфраструктури.

У березні 1921 р. Х з'їзд РКП (б) скасував резолюцію ІХ з'їзду партії про кооперацію, що базувалася на визнанні політики “воєнного комунізму”⁶. Надзвичайна сесія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету

(ВУЦВК) у відповідності з рішенням з'їзду ухвалила постанову "Про заміну продрозкладки продподатком"⁷. Так було покладено початок нової економічної політики в Україні. Передбачуване здійснення товарообміну між промисловою і сільськогосподарською галузями господарства не привилося, у зв'язку з чим виникла гостра потреба у розвитку торгівлі й відновленні товарно-грошових відносин. Для поновлення і розвитку торгівлі необхідно було використовувати всі наявні кошти й можливості, у тому числі дозволялося відновити приватну торгівлю. Важлива роль у відновленні й розвитку торгівлі випала на долю кооперації. Особлива увага зверталася на розвиток єдиних споживчих товариств, їх багатолавкової та однолавної системи⁸. На 1 січня 1921 р. кількість єдиних споживчих товариств у Північному Лівобережжі України становила 905⁹.

Зауважимо, що декретом від 7 квітня 1921 р. кооперація вилучалася з відання Наркомпроду й забезпечувалася державним фінансуванням. Відтепер влада розглядала кооперацію як форму держкапіталізму, тобто як складову частину комплексу державних заходів, спрямованих на прискорений розвиток економіки, як один із суспільно-економічних укладів, що допускався й регулювався державою.

13 квітня 1921 р. радянською владою було прийнято постанову "Про споживчу кооперацію", яка, визначаючи напрямки розвитку саме цього виду кооперації, водночас звільняла інші кооперативні структури від обов'язків перед споживчою кооперативною системою, створюючи їм умови для самостійної діяльності¹⁰. У відповідності з означеною постановою Раднарком УСРР 19 квітня 1921 р. прийняв своє рішення "Про дозвіл вільного обміну, купівлі та продажу сільськогосподарських продуктів, фабрично-заводських і кустарних виробів"¹¹. Зазначені постанови, обмежуючи кооперативні установи нормативними актами, дозволяли займатися торгівельною діяльністю, залишаючи "Вукоопспілці" право першочергового постачання промислових виробів від заводів і трестів¹².

На першому етапі непу (1921 – 1923 рр.) була обов'язковою приписка громадян до кооперативів, яка запроваджувалася ще в роки громадянської війни. Нормоване постачання не можна було відмінити і певний час продукти продовжували розподілятися у вигляді натурального пайка через кооперацію. Поруч з обов'язковим членством створювались добровільні споживчі товариства, яким дозволялося проводити обмін товарів, що видавалися робітниками як натуральне преміювання за роботу, на селянські продукти. X Всесоюзна конференція РКП (б) у травні 1921 р. наголосила у своїх рішеннях на тому, що кооперація є основним торгівельним апаратом для проведення товарообміну.

Згідно декрету від 13 квітня 1921 р. споживча кооперація зберігала за собою самостійність, виконуючи державні завдання лише на договірних засадах, а не примусовим шляхом, як раніше. Цей декрет дав поштовх до розвитку первісних осередків на селі, яких на грудень 1921 р. Чернігівська губспілка об'єднувала 898 ЄСТ з кількістю членів 1,9 млн. чол.¹³. Загальна кількість кооперативних товариств – 1753, що об'єднували близько 2 млн. населення¹⁴. Окрім того, існували 7 фабричних ЄСТ з кількістю членів 134 тис.¹⁵.

З метою спрощення союзного кооперативного апарату й надання йому більшої гнучкості шляхом зменшення кількості союзних сходин, декрет від 13 квітня 1921 р. вносив дві суттєві зміни в існуючу систему кооперації: а) принцип економічного тяжіння замість форм, пов'язаних з адміністративними кордонами; б) чотириланкова система замінювалася триланковою. З 1919 р. система складалася: ВУКС – губспілка – районний відділ губспілки (об'єднання кооперативних осередків у масштабі повіту) – ЄСТ (безпосередньо пов'язані з населенням та обслуговуючі район міста – міські ЄСТ, або села – сільські ЄСТ). В умовах непу більш доцільною вважалася інша форма: ВУКС – райспілка – ЄСТ¹⁶. Райспілка обслуговувала район, економічно пов'язаний зі своїм центром та до нього тяжіючий. Губспілки ліквідовувалися, реорганізовуючись в райспілки, що обслуговували райони, безпосередньо прилеглі до губерньського центру¹⁷.

31 жовтня 1921 р. Раднарком УСРР прийняв Декрет “Про Всеукраїнську кооперативну раду”, в якому визначалися роль і завдання цієї установи, покликаної виконувати рішення держави. Кооперативна рада формувала свою політику, визначала форми взаємовідносин з державними органами. Рада діяла при “Вукоопспілці”, виконуючи розпорядження Головного кооперативного комітету при Раднаркомі¹⁸.

У такому контексті заслуговують на увагу зміни, які відбулися упродовж 1921 р. в кооперативній мережі Чернігівщини, до складу якої входило 12 повітів. До реорганізації по декрету від 20 березня 1919 р. в губернії діяло 11 райспілок, а після декрету від 31. 12. 1921 р. їх стало 16. Якщо станом на 1 травня 1921 р. в губернії було 371 ЄСТ, в тому числі 18 фабрично-заводських і 353 – сільських, то на 31 грудня 1921 р. ЄСТ було 875, у тому числі 16 фабрично-заводських і 859 сільських. Завдання кооперації, на думку державної влади в період непу, полягали в тому, щоб зосередити в своїх руках всі торгово-виробничі операції державних установ, відомств, главків і трестів, робітничих організацій з метою створення конкуренції з власниками не силою примусу, а шляхом торгових відносин не дати можливості приватнику домінувати на ринку.

Досліджені матеріали засвідчують, що за 1921 р. споживча кооперація Чернігівської губернії виконала по плану заготівлі: зерна – більш як 400 тис. пудів, продукції тваринництва – 600 тис. пудів, овочів – 200 тис. (головним чином картоплі та цибулі) тощо¹⁹.

Основною роботою кооперації в зазначений період були товарообмінні операції, але їх дещо гальмував брак коштів. Наприкінці 1921 р. товарообмінні операції прискорилися. У жовтні в порядку товарообміну поступило 3584 пудів різних продуктів, але, хоч селяни й залюбки везли свої надлишки на товарообмінні пункти, вони були обмежені фабрикантами. Основу товарообмінного фонду складали сіль, гас, підковні цвяхи та інше, взагалі товарів для обміну не вистачало, а їх асортимент був дуже вузьким²⁰. Товарообмін не прижився. Замість нього стала розвиватись торгівля, яка була основною ланкою серед завдань по господарчому будівництву, встановлювалися товарно-грошові відносини. Оскільки село ще не зовсім перейшло на грошову систему, передбачалося деякий час вести торгівлю на 40 відсотків грошима та на 60 відсотків – у хлібному розрахунку²¹.

На підставі декрету ВУЦВК від 19 квітня 1922 р. та відповідної інструкції Вукоопспілки Чернігівською губспілкою з представників ВУКС та губспілки були створені губ- та райтрійки для заміни самостійних райвідділів конторами. Натомість створювалося 5 райспілок: у Чернігові (район діяльності – Чернігівський, Городнянський, Сосницький, Борзенський, Козелецький, Остерський повіти), Ніжині, Конотопі, Новгороді-Сіверському, Кролевеці (Кролевецький та Глухівський повіти). Було розроблено статут районної спілки споживчих товариств, завданням якої стала конкуренція з приватним ринком, зниження цін, захист та зміцнення бюджету трудящих²². З 1922 р. спілки розпочали страхову діяльність²³.

Кооперація Чернігівщини орендувала чимало підприємств, у тому числі 80 млинів, цегляний завод, смолокурні, заводи по переробці шкіри. Орендувалися також лісорозробки, кошторис яких становив 30 млрд. крб., текстильна фабрика в Новгороді-Сіверському²⁴. Чернігівським ЄСТ було взято в оренду крохмальний завод, млин, який переробляв щодня 100 пудів зерна, кавовий завод. Налагоджувалось миловаріння. При Чернігівському ЄСТ існувала хлібопекарня (100 пудів хліба щодня), кілька крупорушок. Ще в 1921 р. було поставлено питання про організацію шкіряно-взуттєвих підприємств²⁵. В Острі відкрито черепичну майстерню, де виготовляли черепицю, колодязні кільця, димові труби та інші вироби²⁶. Таке виробництво було чи не єдиним на весь регіон. Майже в кожному місті та містечку працювали кооперативні хлібопекарні, які в середньому

випікали до 100 пудів хліба за день, а в Корюківці – до 300 пудів²⁷.

У конкретно-історичному плані ми відтворюємо становище в кооперації після квітневого 1921 р. періоду, коли всі продовольчі й товари широкого вжитку розподілялися виключно лише через ЄСТ. Кооперації надавалося переважне право оренди промислових підприємств, через неї мала відбуватися реалізація товарообмінних фондів. Слабкою стороною декретів було те, що вони не забезпечували виконання викладених у них настанов влади відповідними механізмами контролю. Разом з тим декрети стали виразником загальної політико-економічної лінії радянської влади і тому були обов'язковими для державних установ. Поряд з принципом пріоритету по відношенню до кооперації, неп висунув і такі принципи, як інтенсивний товарообмін, самоокупність, госпрозрахунок, котрим надавалися переваги в діяльності державних господарських органів. Нерідко погоня за негайним результатом від товарообмінних операцій у будь-який спосіб приводила до обходу кооперації як у галузі торгово-заготівельній, так і в промисловому виробництві.

Влітку та восени 1923 р. різко заявили про себе “ножиці цін” (високі ціни на промислову продукцію і надто низькі – на продукцію сільського господарства), що значно знижувало купівельну спроможність селянства. Кооперація відіграла значну роль у зімкненні “ножиць”. На початку осені ціни було знижено на 30 відсотків. Бажаючи сприяти просуванню товарів на село, Чернігівська райспілка продавала їх за відпускнуою собівартістю, не враховуючи доставки та інші накладні витрати. Для поліпшення стану сільських ЄСТ було надано знижку з заборгованості на взятий ними товар. Матеріальну допомогу отримали і ті ЄСТ, що не мали заборгованості. Райспілкою було взято 30 відсотків загальної заборгованості всіх первинних кооперативів та розподілено між ними пропорційно їх обігу. Цю підтримку сільським ЄСТ було надано за рахунок тієї знижки, яку надала райспілці ВУКС²⁸.

Враховуючи невідповідність цін, райспілки дали своїм конторам завдання вести заготівлю зерна за цінами вищими за ринкові. На ринку 1 пуд зерна коштував 20 коп., а кооперативні організації платили за пуд 30-40 коп.²⁹. Завдяки цим заходам та скороченню накладних витрат товарів на складах райспілок нараховувалося на 600 тис. крб., та закупили ще на 800 тис. Було заготовлено 800 тис. пудів продукції сільського господарства. Чернігівська райспілка склала план використання ярмарків, де зосереджувалася селянська торгівля, й поставила за мету продаж товарів за цінами, що були нижчими за ринкові. Проведено тритижневик зближення з сільськими кооперативами, під час якого товари знижувалися в ціні й активно просувались на село.

Станом на 1 січня 1923 р. Чернігівська райспілка нараховувала 597 ЄСТ, у тому числі міських, фабрично-заводських – 10 (однолавок – 4, багатолавок – 6); сільських – 587 (однолавок – 564, багатолавок – 23); добровільних кооперативних об'єднань – 10; розподільників у діючих ЄСТ – 472; кількість населення в районі – 1103 тис. чол. Це була найбільша райспілка в Лівобережній Україні, навіть Харківська й Полтавська райспілки були меншими за неї як по кількості ЄСТ, так і по добровільних кооперативних об'єднаннях та розподільниках в діючих споживчих товариствах. На відміну від Чернігівської райспілки, Кролевецька мала 117 ЄСТ, у тому числі міських, фабрично-заводських – 4 (однолавок – 2, багатолавок – 2); сільських – 113 (однолавок – 88, багатолавок – 25); добровільних кооперативних об'єднань – 3; розподільників у діючих споживчих товариствах – 159; кількість населення в районі – 280 тис. чол. Найменшою на Чернігівщині була Конотопська райспілка, яка об'єднувала всього 51 ЄСТ, у тому числі міських, фабрично-заводських – 1 (однолавка); сільських – 50 (однолавок – 22, багатолавок – 28); добровільних кооперативних об'єднань не було; розподільників – 85; кількість населення в районі – 181 тис. чол. До недоліків кооперативної роботи належали надто великі витрати на утримання апарату. Лише апарат Чернігівського ЄСТ у 1922 р. нараховував 319 осіб³⁰. Хоча надалі неодноразово проводилось скорочення штатів, все ж кількість службовців залишалася значною. З метою економії коштів неодноразово скорочувався й апарат Чернігівської райспілки. На 1 січня 1922 р. спілка нараховувала 350 службовців³¹. Після першого скорочення їх стало 271 чоловік³², а наприкінці 1922 р. – 180 чоловік³³. У райспілках велася робота по спрощенню структури, деякі з відділів та підвідділів було взагалі ліквідовано, але сума витрат на утримання, за рішенням ради уповноважених, не повинна була перевищувати 5 відсотків прибутку³⁴.

Велика увага радянською владою приділялася формуванню органів управління кооперацією. Незважаючи на численні декларативні декрети і постанови, органи влади втручались у діяльність кооперації, намагаючись підпорядкувати її своєму впливу. Урядом неодноразово видавалися циркуляри щодо посилення участі комуністів і незаможників у роботі низової кооперації. В одному з таких документів було прямо сказано: “Комуністи та КНС повинні посадити в кооперації своїх людей, які б дотримувалися інтересів радянської влади, міської та сільської бідноти”³⁵. Це мало відбуватися законним шляхом, а керівні органи кооперації обиралися тільки загальними зборами або радою уповноважених, а не призначалися. На такі порушення статутів та принципів роботи кооперації

радянська влада пішла вже значно пізніше, але завдяки вміло організованим виборчим кампаніям кількість комуністів та членів КНС в керівних органах кооперації почала неухильно збільшуватися.

На заключному етапі перебудови споживчої кооперації (січень 1923 – жовтень 1924 рр.) головним завданням було максимально охопити кооперацією широкі маси населення на підставі постанови ЦВК та РНК СРСР від 28 грудня 1923 р. “Про реорганізацію споживчої кооперації на засадах добровільного членства”. У постанові зазначалося: “Відмінити обов’язкову приписку громадян до єдиних споживчих товариств. Вступ у члени споживчих товариств та вихід з них стають добровільними”³⁶. Передбачалося створення однорідної бідняцько-середняцької структури пайовиків споживчої кооперації. Проте кооперування населення на початок 1924 р. залишалося невисоким. Тільки 1,4 відсотки населення були активними пайовиками³⁷. Низова мережа споживчої кооперації Чернігівської округи на кінець 1923 р. охоплювала 127 сільських ЄСТ, об’єднаних у райспілку³⁸.

XII з’їзд ВКП (б) у квітні 1923 р. постановив забезпечити подальший розвиток кооперативного апарату з метою перетворення його у посередника між державною промисловістю та сільськогосподарським виробництвом³⁹. Відколи обов’язкову приписку до кооперативів було відмінено, їх членами могли стати ті, хто добровільно входив до них і вносив вступні та пайові внески. Згідно з постановою від 28 грудня 1923 р. було вироблено “зразковий” статут товариства споживачів, затверджений у 1924 р. Згідно статуту до управління кооперативами не допускалися особи, позбавлені права голосу.

У 1924 р. на Чернігівщині споживчо-збутовою кооперацією було охоплено 13,7 відсотків усіх селян⁴⁰. Відповідно результатом обстеження кооперації було виявлено: з сільських ЄСТ тільки 20 відсотків – стійкі; райспілки - слабо розвинені порівняно з центром. В цілому ж кооперація мала відносно великі оборотні кошти, добре розвинутий центр, зріст балансів, збільшилася кількість кооперованого населення⁴¹.

У зв’язку зі зміною адміністративного поділу губернії у червні 1925 р. замість 12 повітів було створено 5 округ: Конотопську, Глухівському, Ніжинську, Новгород-Сіверську та Чернігівську, а замість 137 волостей – 58 районів. Відбулися зміни і в системі управління кооперативних органів. У 1925 р. згідно постанов окрвиконкомів було організовано 5 кооперативних комітетів (окркооперкомів). Вони здійснювали керівництво над діяльністю всіх видів кооперації в округах, нагляд за виконанням усіх декретів і положень щодо кооперації, захист її інтересів. Окркооперкоми існували

до 1929 р.⁴². Це зміцнило основу низової ланки. В 1925 р. споживча кооперація на Чернігівщині об'єднувала вже 50 тис. пайовиків або в кілька разів більше, ніж на початку 1924 р.⁴³. У зв'язку з переходом на нову систему управління (центр – округ – район) і ліквідацією губернії всю організацію кооперативної роботи перенесено на округи, в кооперативні комітети й кооперативні товариства. Щомісяця в Чернігівському та інших кооперкомах реєструвалось близько десяти нових товариств (у кожному), а серед недоліків кооперативної роботи слід виділити надто малу кількість пайовиків у середньому по регіону Чернігівської райспілки (80 чол. на кожне товариство). У новому господарському 1925/1926 році ставилося за мету потроєння цієї цифри. Недостатньою вважалася кількість жінок-селянок серед пайовиків (5 відсотків). Цю цифру планувалося підняти до 25 відсотків. Щодо відсотку кооперованого населення в цілому, то, як свідчать джерела, його динаміка була такою: у 1914 р. – 11,6 відсотків, у 1923 р. – 13,2 відсотків, у 1924 р. – 17,2, у 1925 р. – 21,2, у 1926 р. – 32,4 відсотків і 43,1 відсотків у 1927 р.⁴⁴. Це свідчило про те, що перехід до нової економічної політики прискорив розвиток радянської кооперації. Низова мережа споживчої кооперації зросла майже в три рази, кількість членів кооперативів – у п'ять разів, а відсоток кооперованих господарств – у чотири рази⁴⁵.

Про це свідчить той факт, що в мережі кооперативів першого ступеню на 1 жовтня 1926 р. на Чернігівщині нараховувалося 717 товариств, у яких працювало 126508 спілчанців, у тому числі міських робітничих та загальногромадських – 22 з 22565 членами; фабрично-заводських відповідно – 13 і 6514; цербкоопів – 4 і 12937; сільських – 684 і 89721. Наймасовішою кооперативна структура була в Конотопській окрузі, де діяло 197 товариств з 35479 членами, у Чернігівській окрузі нараховувалося 188 і 27726 – відповідно. Заслужують на увагу орендні товариства, яких на той час нараховувалося 64 з 2352 спілчанцями.

Конкретизуючи досліджувану проблему, зазначимо, що станом на 1927 р. структура споживчої кооперації складалася з трьох ланок: споживчого товариства, райспілки та окрспоживспілки. На 1928 р. мережа споживчої кооперації Північного Лівобережжя була оформлена ще не до кінця. На цей час райспілка об'єднувала в середньому 254 кооперативні товариства, в яких діяло 320 крамниць⁴⁷. Найбільший товарообіг був у Довжицькому споживчому товаристві (Бобровицький район). За квітень 1928 р. це товариство продало товарів на суму 11404 крб., Галківське споживче товариство (Любецький район) – на 6745 крб., Дроздівське (Куликівський район) – на 7379 крб. 80 коп., Янівське (Олишівський район)

– на 5325 крб., Слобідське (Бобровицький район) – на 5205 крб.⁴⁸. Всього обіги тільки товариств Чернігівської округи 1928 року становили: продукції промисловості на 83929 крб. 80 коп., сільськогосподарської продукції на 4784 крб. 19 коп. З 34 товариств 8 знаходилися в Куликівському районі, по 4 в Любецькому, Козлянському і Ріпкинському, 3 – Олишівському, 2 – Березнянському, 8 – Бобровицькому і одно - Остерському⁴⁹.

У зв'язку з рішенням XV з'їзду ВКП (б) апарат райспілок Північного Лівобережжя у порівнянні з 1924 р. значно скоротився, тільки в Чернігівській райспілці це скорочення становило 75 чоловік. Якщо в 1924 р. апарат райспілки тут нараховував 168 осіб, то в 1928 р. – 93 особи⁵⁰. У 1928 р. апарат Чернігівської райспілки вийшов з критичного стану й значно зміцнив низову споживчу кооперацію. В цілому ситуація на початок 1928 року покращилася. Були відшукані можливості для зниження націнок на товари, скорочені організаційні витрати. Поряд з цим зріс продаж товарів споживчим товариствам та його обсяг. Апарат райспілки значно скоротився у порівнянні з попередніми роками. Крім того, райспілка розвивала значну транзитну діяльність (20 – 25 % до загального обігу), було перекрито платіжний дефіцит (збиток), власних коштів райспілки налічувалося до 323 тисяч крб., а в торговому обігові – 107 тисяч крб. На початок 1928 року райспілка пересічно об'єднувала біля 50 тисяч пайовиків, загальний розмір пайового капіталу становив 132600 крб., розмір річного обігу досягав 8,4 млн. крб.⁵¹.

Заслугує на увагу питання про формування пайового капіталу споживчих товариств. Диференціація статутного розміру споживчої кооперації по окрузі проводилася у 1928 році за такими принципами: по сільській кооперації для пайовиків, що платили сільськогосподарський податок без надбавки і з надбавкою – статутний розмір становив 15 крб., для пайовиків, що платять сільськогосподарський податок без надбавки і з надбавкою – 25 крб. і для тих, хто платив податок в індивідуальному плані – 40 крб.; по робітничих коопераціях сума статутного внеску залежала від заробітку для тих, хто отримував зарплату до 50 крб. – сума сплати становила 15 крб., хто отримував зарплату до 75 крб. – 20 крб., хто – до 100 крб., то сплачував 25 крб., а хто мав заробіток понад 100 крб., той був змушений виплачувати 50 крб.⁵².

Особливу роль державна влада відводила споживчій кооперації в хлібозаготівельних кампаніях. Починаючи з 1927 року, кооперація зобов'язувалася через систему заготівельних пунктів максимально охопити закупівлю зерна та інших сільськогосподарських продуктів у селян⁵³. Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП (б) у квітні 1928 року постановив “забезпечення радянської політики стабільністю цін на промислові товари,

всупереч ваганням у цьому питанні окремих елементів кооперативного, радянського і партійного апарату”, і вимагав перевірки й чистки радянського, партійного і кооперативного активу в хлібозаготівельних районах “від явно розкладених елементів, що не бачать класів на селі і не бажають сваритися з куркулем”⁵⁴.

Це була директива на повне одержавлення кооперації. Під час хлібозаготівельної кампанії 1928 року споживча кооперація заготувала зернових культур, в тому числі технічних, 350252 пудів, а картоплі – 298 вагонів. Зі всього заготовленого відвантажено за межі округи всю картоплю і 62 вагони збіжжя (овес, гречка, бобові), але плани хлібозаготівлі виконувалися лише наполовину, або й того менше. Трохи краще становище було з продовольчими культурами. Так, станом на вересень 1929 року виконано лише 51,1 % плану, а по продовольчих культурах план виконано на 85 %⁵⁵. Основною причиною невиконання були непомірні плани. У відповідності з рішеннями квітневого пленуму ЦК і ЦКК ВКП (б) 1928 року невиконання планів суворо прісикалося. У вересні 1929 року за невиконання планів хлібозаготівлі було віддано під суд керівників трьох споживчих товариств: Локнистенського, Синявського, Стольненського (Березнянського району)⁵⁶. В цілому по Березнянському району на вересень 1929 року було виконано лише 30,9 % плану хлібозаготівлі⁵⁷.

З 1928 року партія взяла курс на перетворення кооперації в масову громадську організацію⁵⁸. Тепер кооперація втратила всі ознаки організаційно-правової форми суб'єктів господарювання. Під тиском державних органів станом на 1928 рік по Україні споживча кооперація охоплювала 59,2% селян. Показник по Північному Лівобережжю значно відставав від загальноукраїнського. Навіть на 1 січня 1929 року споживча кооперація тут не охоплювала й половини населення. На 1929 рік цей показник становив 48,7 %⁵⁹. Райспілка передбачала на кінець 1929 року кооперувати 70 % господарств, але кооперування йшло дуже повільно і за I-й квартал 1929 року воно зросло лише на 3,7 %⁶⁰. За даними окружного статистичного бюро незаможницьких нижчесередняцьких господарств в окрузі налічувалося 48,6 % або 42000 населення.

На 1 жовтня 1928 року було кооперовано 26000 бідняцьких господарств або 42 %. Наймитів в окрузі – 7600, серед них майже зовсім не було членів споживчих товариств, у зв'язку з чим споживча спілка висунула на порядок денний ряд конкретних заходів: у кожному селі виявити бідняцькі господарства і до 1 квітня 1929 року їх кооперувати, використовуючи для цього фонд кооперування бідноти; організаціям на селі перевірити, хто ще не був пайовиками споживчого товариства й

вплинути на таких, щоб вони стали пайовиками упродовж наступного місяця; село розбити на ділянки і до кожної з них прикріпити членів активу, які б сприяли кооперуванню; добитись кооперування жіноцтва до лютого 1929 року на 25 % загального числа пайовиків; до 1 квітня кооперувати не менш 10 %; кооперування вважати бойовим гаслом на селі⁶¹.

Таким чином, з розглянутого матеріалу чітко видно, якими засобами доводилося користуватися місцевим органам влади, щоб впровадити рішення партії й уряду в життя. Починаючи з 1928 року, споживча кооперація використовувалася для зміцнення колгоспного будівництва, чому підпорядковувалася вся її діяльність. Споживча кооперація об'єднувалася в колгоспи. Інтегрована в командно-адміністративну систему, споживча кооперація втратила свої функції загальноекономічної громадської організації неполітичного характеру діяльності. При цьому були порушені перш за все класичні принципи утворення кооперативних організацій (про однаковий пай, продаж товару по середньо-ринкових цінах, купівлю товарів готівкою, продаж доброякісного товару, збереження нейтралітету в політичних і релігійних питаннях). Дотримання цих основоположних принципів дало можливість англійським споживчим товариствам проіснувати з середини ХІХ ст. до нинішнього часу, а радянська влада, за підрахунками автора, лише за 10 років (з 1918 по 1928 рр.) прийняла 12 декретів та постанов, спрямованих на реорганізацію споживчої кооперації і підпорядкування її соціалістичному будівництву.

Джерела та література

¹ Дмитренко В.П. Четыре измерения нэпа // Нэп: приобретения и потери. – М., 1994. – С. 30-31.

² Орлов И.Б. Современная отечественная историография нэпа // Отечественная история. – 1999. - № 1. – С. 107.

³ Голанд Ю. Валютное регулирование в период нэпа. – М., 1993. – С. 104. Новиков А.Н. Краткосрочные государственные займы в период нэпа // Банковское дело. – 1994. - № 1 – С. 36. Советская торговая биржа: 20-е годы. Документы и материалы. – М., 1992. – С. 6.

⁴ Див.: Ильин Ю.А. Отечественная кооперация: библиографический показатель литературы за 1925-1992 годы. – Иваново, 1994.

⁵ Файн Л.Е. Нэповский “эксперимент” над российской кооперацией // Вопросы истории. – 2001. - № 7. – С. 35.

⁶ Десятый съезд РКП (б). Март 1921 г.: Стенографический отчет. – М., 1963. – С. 409.

⁷ Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1921. – Ч. 5. – С. 143.

⁸ Багатолавокка система – декілька магазинів в одному споживчому товаристві, а однолавокка – один магазин.

⁹ Чернігівський кооператор. – 1921. - № 1. – С. 5.

¹⁰ Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1921. – Ч. 5. – Ст. 180.

¹¹ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины (далі – СУ УССР). – 1921. – № 7. – Ст. 193.

¹² СУ УССР. – 1921. - № 25. – Ст. 738.

¹³ Красное знамя. – 1921. – 8 декабря.

¹⁴ Социалистическое строительство на Черниговщине. 1921 – 1941 гг. – К., 1983. – С. 26.

¹⁵ Красное знамя. – 1921. – 8 декабря.

¹⁶ Там само. – 1922. – 17 июня.

¹⁷ Там само.

¹⁸ СУ УССР. – 1922. – Ст. 625.

¹⁹ ДАЧО, ф. Р – 16, оп. 1, спр. 576, арк. 296.

²⁰ Красное знамя. – 1921. – 8 ноября.

²¹ Там само. – 1921. – 23 ноября.

²² ДАЧО, ф. Р – 16, оп. 1, спр. 2321, арк. 58.

²³ Там само. – Арк. 61.

²⁴ Красное знамя. – 1921. – 8 декабря.

²⁵ Там само. – 27 декабря.

²⁶ Там само. – 20 февраля.

²⁷ ДАЧО, ф. Р – 73, оп. 1, спр. 13, арк. 27.

²⁸ Красное знамя. – 1923. – 21 ноября.

²⁹ Там само.

³⁰ ДАЧО, ф. Р – 305, оп. 1, спр. 429, арк. 45.

³¹ Красное знамя. – 1922. – 21 ноября.

³² Там само. – 23 ноября.

³³ Там само. – 15 апреля.

³⁴ ДАЧО, ф. Р – 181, оп. 1, спр. 50, арк. 3.

³⁵ Там само.

³⁶ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – М., 1975. – Т. 1.- С. 385.

³⁷ Кунах Ю. І. Розвиток кооперативного руху на Україні в 1920 – 1924 р. // Український історичний журнал. – 1974. - № 3. - С. 75.

³⁸ ДАЧО, ф. Р – 944, оп. 1, спр. 9, арк. 171.

- ³⁹ КПРС в резолюціях... – К., 1979. – Т. 2. – С. 454.
- ⁴⁰ Очерки истории Черниговской парторганизации. – К., 1980. – С. 120.
- ⁴¹ ДАЧО, ф. Р – 305, оп. 1, спр. 3414, арк. 38.
- ⁴² Черниговский областной государственный архив и его филиалы в Нежине и Прилуках. Путеводитель. – Київ – Чернігів, 1963. – С. 242.
- ⁴³ ДАЧО, ф. Р – 10, оп. 1, спр. 22, арк. 4.
- ⁴⁴ Красное знамя. – 1925. – 4 июня.
- ⁴⁵ Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. – К., 1967. – С. 147.
- ⁴⁶ ДАЧО, ф. Р – 10, оп. 1, спр. 122, арк. 14.
- ⁴⁷ Червоний стяг. – 1928. – 7 липня.
- ⁴⁸ ДАЧО, ф. Р – 944, оп. 1, спр. 20, арк. 119.
- ⁴⁹ Там само, спр. 4077, арк. 52.
- ⁵⁰ Червоний стяг. – 1927 – 10 листопада.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² ДАЧО, ф. Р – 1579, оп. 1, спр. 35, арк. 27.
- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ КПРС в резолюціях... – К., 1980. – Т. 4. – С. 73.
- ⁵⁵ Червоний стяг. – 1928. – 7 липня.
- ⁵⁶ Там само. - 1929. – 4 вересня.
- ⁵⁷ Там само.
- ⁵⁸ Дмитренко В.П., Морозов А.Ф. Партия и кооперация. – М., 1973. – С. 270.
- ⁵⁹ Червоний стяг. 1929. – 26 січня.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ Червоний стяг. – 1929. – 26 січня.

О.О.Мисюра,

Феномен Олександра Кониського (1836-1900 рр.)

Олександр Якович Кониський походив із давнього дрібношляхетського роду, якому понад 400 років. У ньому були і славні козаки, і юристи, і державні діячі. Його предки переселилися з Галичини в 1613 році. Найвідомішим представником роду був Георгій Кониський (1717-1795), двоюрідний прадід Олександра Яковича¹, уродженець Ніжина, український письменник, церковний і культурний діяч, білоруський архієпископ. Олександр Якович народився 6 (18) серпня 1836 року на хуторі Переходівці Ніжинського повіту Чернігівської губернії. На сьомому році свого життя він втратив батька і з ранніх років випробував тяжку долю сироти. В одній з перших біографій майбутнього письменника вказано, що на формування його світогляду мав великий вплив дід по матері – священник Корній Малинка – “сей старий козак в рясі”².

У десятирічному віці його віддали навчатися в ніжинське парафіяльне училище, пізніше до чернігівської гімназії. Діставши від батьків гарне національне виховання, патріотичні почуття він висловлював у запальних поезіях, які розпочав писати ще в шкільні роки. З чернігівської гімназії його виключили на 13-му році життя за написання віршів українською мовою, і він перейшов навчатися в дворянське повітове училище в Ніжині. Однак, як згадував Кониський, “недуга очей і бідність” не дали йому закінчити навіть цієї школи³. Два роки він їздив по Лівобережжі, аж поки з початком Кримської війни його, як “молодого неслужачого дворянина” примусили стати на царську урядову службу, спершу в Пирятині, а пізніше в Полтаві⁴. У вільний від праці час він готувався до адвокатської діяльності, яка тоді ще не вимагала університетської освіти. Негайно після закінчення війни він покинув службу і став адвокатським дрібним урядовцем. У той час Кониський заприятелював з передовими громадянами в Полтаві та захопився працею в місцевій громаді, де в 1861 р. О.Кониський разом з К.Злигостевою проектував газету “Нива”⁵, та викладав у школах, організованих ним самим та його друзями⁶. Тоді ж з’явилися перші шкільні підручники українською мовою: “Буквар южнорусскій” Т.Шевченка (1861 р.), арифметичний збірник Кониського⁷.

Досить жвава проукраїнська діяльність Кониського, незважаючи

на свій чисто культурно-просвітницький характер, не минулася для нього даром. Вибух польського повстання викликав велику націоналістичну реакцію серед російського громадянства, занепокоєного цілісністю своєї імперії. Російська преса почала бити тривогу проти ворогів імперії – сепаратистів, до яких звичайно зарахували українофілів. Український рух названо польською інтригою, яка полягала в тому, що поляки, мовляв, роздмухують український сепаратизм, щоб розколоти єдиний “русский” народ і цим зруйнувати Російську державу. Результатом стали гоніння на діячів українського руху. Окрім цензурних обмежень, вони включали і безпосередні репресії проти діячів. Жертвами останніх були П.Чубинський, П.Єфименко і інші, а між ними й О.Кониський, заарештований наприкінці 1862 року⁸. Всі вони опинилися на засланні, щоправда, не надто далекому. Кониському довелося жити у Вологді, пізніше в Пермі.

Про умови, в яких опинився не дуже фізично здоровий молодий чоловік, свідчать його художні твори, в яких присутній автобіографічний момент. Є ще цікаве документальне свідчення – листи товариша по нещастю П.Єфименка, який у Холмогорах “заслаб був до того, що ледве ногами двигав, у шлунку ні житний хліб, ні свіжа вода не перегорали, чаю не міг пити, тільки теплу воду...”⁹. В свою чергу і О.Кониський хворів так тяжко, що, зрештою, втратив зір. Як і всі засланці, він потерпав від безгрошів’я. Ймовірно, що серйозні проблеми з здоров’ям, жебрацьке існування і підштовхнуло його до шлюбу із донькою місцевого купця – Марією Пестеровою. Сталося це у 1865 році. Цей шлюб став нещастям всього подальшого життя О.Кониського. Можливо, спочатку їх і поєднувало якщо не кохання, то симпатія, якісь теплі почуття, але все дуже швидко відійшло на задній план через відсутність спільних духовних інтересів, відкрити ворожнечу, яку М.Кониська виявляла до громадської роботи чоловіка. У Кониських було кілька дітей, принаймні, відомо про сина і чотирьох доньок, але і в дітях він не був щасливий. На схилі віку він скаржився своїй добрій знайомій Г.Берло: “У Єні (це його донька Євгенія – О.М.) вмирає двоє дітей і чоловік. Марусю і Люсю недуг покалічив навіки! Одна Надя поки що здорова, не покалічена і лиха не зазнала. Чи не є отсе розплата немезиди”¹⁰. Чимало скарг на нестерпні умови сімейного життя знаходимо і в листах до Шрага. Як і всі люди, О.Кониський мріяв про щасливе родинне життя, але ці мрії реалізувалися лише в художніх творах. В оповіданні, написаному 1891 року, “Вісім день з життя Люлі” він змальовує ідеальний образ дівчини-росіянки, котра без вагань пішла за своїм коханим – українцем

Трохименком, але прикрощі особистого життя автора твору відбиваються у гірких словах: “Ще одна цікава річ – трохи чи не кожен видатніший письменник, наче якимось фатально, зазнає особистої неволі і неволі”, “і прикро мені стає й боляче, що такі трудовники - мученики”¹¹. Та повернемося до реалій життя молодого Кониського. У зв’язку з хворобою йому дозволили переїхати у Воронеж, але недуга очей примусила його в 1865 році виїхати до Лейпцигу на лікування, де, незважаючи на лікарську опіку, він втратив одне око. Після повернення йому дозволили жити в Єлисаветграді, але херсонський губернатор виселив його в Бобринець під суворий нагляд поліції¹².

Наприкінці 1866 року йому дозволили жити в Катеринославі, де він ще п’ять років був під наглядом поліції. Митарства скінчилися у 1872 році, коли поліцейський нагляд було знято, і Кониський негайно переїхав до Києва, де прожив до своєї смерті, часто виїжджаючи за кордон, зокрема в Галичину, а під кінець життя на зиму їздив до Криму на лікування. Помер він у Києві 29 листопада (12 грудня) 1900 року. Саме ці останні 30 років і зробили з нього одного з лідерів громадського руху. Проте паралельно він активно і наполегливо працював в царині письменства.

Літературну діяльність Кониський розпочав в “Основі”, де вмістив перші свої поетичні спроби. В Житомирі видав збірку поезії “Порвані струни” під псевдонімом “Яковенко”. Друкував свої статті також у “Черниговском Листке” Глібова, у галицьких та буковинських часописах під псевдонімами “Переходівець”, “Сирота”, “Перебендя”, “Верниволя”, “Маруся”, “Журавель”, “Дрозд”, “Семен Жук”, “О. Яковенко”, “К. Маруся”, “О. Кошовий”, “Лесько”, “Кость Одовець”, “Сирота з України”, “О.Я.” Хутірний, “Вакула з Лубен”, “Степан Шкода”, “Полтавець”, “О.Я.К.”, “О.К.”, “Дрібний”, і ін¹³. В його поезіях спочатку видно вплив Т.Шевченка. В багатьох віршах автор розмірковує над трагічною долею українського народу. В його країні скрізь на листках деревини тремтять краплини крові, а “з народних сліз розійшлися береги рік”. У багатьох поетичних творах відобразилися і сумні реалії життя самого автора.

“Отак, не вирвавшись на волю,
в тюрмі, в неволі і помру!..
В чаду безправ’я і неволі –
В кайданах руки я згорну..
А кат у тісну домовину
положить тіло і заб’є..
Отак, безслідно, без спомину

життя скінчається моє...”¹⁴

Та не завжди поезія О.Кониського носила такий безнадійно мінорний характер. Частіше їй були притаманні риси усвідомлення потреби боротьби, прагнення жити заради свого знедоленого народу. Високий зразок посвяти задля загального добра дає поет у вірші “Ратай”:

“Дивлюсь: схилившись над сохою,
працює ратай на ролі;
В ярмі скорбот нужди, неволі
Важке він тягне, “житіє”
І, затаївши в серці болі,
Не нарікаючи на долю,
Оре він поле не своє...”¹⁵

Про значення ще однієї його знаменитої поезії “Боже, Великий Єдиний” ми вже писали у попередніх публікаціях. В інших поетичних творах він енергійним тоном закликає земляків до праці для рідного краю в тій щирій вірі, що ніколи “не пропадає теє в світі, що гірким потом хто полив”¹⁶.

Не треба бути занадто доскіпливим літературознавцем, щоб помітити значний вплив Т.Шевченка на поетичний доробок О.Кониського. С.Єфремов достатньо високо цинив його: “Як поет, відзначається Кониський прозорою думкою й легким та чистим віршем. Хоч багатьом його поезіям бракує безпосереднього натхнення й вищої творчої сили, та все ж вони служать цікавим документом часу...”¹⁷.

Головним полем його літературної діяльності були оповідання й повісті, яких він написав більше п’ятдесяти. Торкнувся в них автор дуже важливих питань національного й суспільного життя, беручи теми з життя інтелігенції й простого люду. Сумний образ українського села по ліквідації кріпацтва: гірка доля безземельних селян, нестача освіти, крайня безпорадність та безпомічність - з одного боку, а з другого - відокремлені виступи ідейних інтелігентних одиниць на користь народу. В цьому головний зміст оповідань та повістей Кониського. У повістях О.Кониського - проблеми поміщицького життя (“Грішники”), сільських учителів (“Непримиренна”, “Вісім днів з життя Люлі”), та економічного і культурного становища трудящого народу. В інших творах автор показує, як сільські глитаї, писарчуки, крамарі, солдати використовують працю селян для власної наживи та живуть чужим коштом (“Спокуслива нива”, “Наввипередки”). У повістях із життя інтелігенції (“Юрій Горovenko”, “Семен Жук і його родичі”, “Молодий вік Максима Одинця”) можна знайти немало автобіографічних матеріалів. Багато оповідань, теми до яких автор взяв

із життя селян, є неначе фотографіями дійсності. У творчості автора кидається в очі вплив на нього Марко Вовчка. Між тими оповіданнями вирізняються особливо вірним висвітленням побуту “Наймичка” і “Дід Євмен”.

Для нашого дослідження белетристична спадщина О.Кониського стала об'єктом для вивчення і осмислення окремих епізодів його біографії. Важко не погодитися з дослідниками, що ця обставина робить його творчість особливо привабливою в очах істориків¹⁸.

Повісті Кониського у великій мірі тенденційні. В них вирує гаряче бажання автора заохотити людей до праці задля народу, до активної громадської роботи, бо інтелігенти, які такої праці не виконують, - це “Грішники”. Передусім аналізує Кониський людей праці, бо “життя складається з дрібних вчинків і вимагає дрібної, але невсипущої праці”¹⁹.

Заслугує на особливу увагу ще один аспект спрямованість творчості О.Кониського, а саме його шевченкіана. У київській академічній традиції Кониський відіграв важливу роль як фактичний засновник шевченкознавства. Він перший написав велику двотомову біографію Шевченка,²⁰ працював над уточненням хронології його творчості²¹ та на довгі роки визначив рамки, в яких розвивалася ця галузь літературознавчої науки. І хоч згадану монографію Кониського часто і часом гостро критикували, іноді цілком заслужено, але все ж таки це була єдина упродовж більше ніж півстоліття повна біографія Шевченка. Шевченкознавці використовують цю працю дотепер як джерело у в'ясненні окремих суперечливих питань.

Яким чином Кониський став біографом Шевченка? Зі слів дослідника: “Життя Т.Г.Шевченка завжди інтересовало мене до високого ступеня, а проте до р. 1891 не приходило мені ніколи на думку взятися до написання його життєпису”. Спонукало ж до цього, за його словами, послужила необхідність розпочати перший том “Записок Наукового товариства імені Шевченка” біографічною працею про Шевченка, патрона Товариства. Оскільки спроба М.К.Чалого переробити з цієї метою свою книжку 1882 року виявилась невдалою, Кониський, який уже дещо писав про поета, узявся сам за цю справу і написав нарис “Дитинний вік Шевченка”, який був визнаний вдалим. Це заохотило письменника до подальших досліджень протягом наступних п'яти років, результатом яких стала публікація в різних виданнях серії біографічних нарисів. Далі на замовлення відділення Товариства дослідник узявся “скомпонувати суцільну біографію Шевченка”, до якої мав намір занести і ті свої матеріали, що не потрапили до нарисів, і нові, що з'явилися в 90-ті

роки, і в такий спосіб гідно зустріти 25-річчя існування Товариства імені Шевченка.

Необхідність такої концентрованої праці вже стала на чергу дня: минуло чотири десятиріччя від смерті поета, сповнених постійної роботи багатьох людей, причетних до нього й просто шанувальників, над збиранням і публікацією його листування, його творів, мемуарів про нього, пов'язаних з ним документів, його мистецької спадщини, — усе це віднаходилося справді по крупицях, щось і знову втрачалось, потім відшукувалося або й ні, так, досі невідома доля низки матеріалів — російських повістей, деяких автографів, малюнків, листів, які колись були відомі, а деякі навіть і опубліковані².

Значення Шевченкіани О.Кониського не зменшилося і сьогодні. Як підкреслює одна американська дослідниця: “Дуже прикро, що за браком знань і аналітичного розуму, деякі люди українського походження, не розуміючи основного, що вніс доброго Т.Шевченко в національну культуру і духовність, проводять каїнову роботу під впливом навіювань ворогів наших проти величі генія Т.Шевченка”³. Отже, треба більше вивчати та пропагувати й праці О.Кониського, аби протистояти цим новітнім геростратам.

Привертає увагу узагальнююча характеристика, яку дав С.Єфремов у своїй монументальній праці: “Енергійний воружник, запопадливий працівник, він вічно шукав, де б міг прикласти свої сили до діла... Поза українськими справами просто таки не можна було собі уявити цієї людини, що була не тільки людиною ініціативи, але й людиною чорної роботи, якої так багато є, та до якої так мало охочих знаходитися”⁴. Об'єктивність та глибина цього судження, а треба зауважити, що Єфремов добре знав і любив О.Кониського, вражають і дотепер. Ці риси постаті письменника були притаманні, можливо, ще в більшій мірі і його громадській діяльності, і вони, безумовно, викликають повагу і тепер.

Було б несправедливо не звернути увагу ще на одну важливу складову життєвого шляху О.Кониського – він любив людей, прагнув до спілкування з ними, хоча й не завжди успішно. З особливою ніжністю він відносився до своїх земляків. Серед його найближчих друзів було чимало чернігівців. Замолоду він відзначав з-поміж інших Л.Глібова і ці почуття зберіг протягом усього свого життя. У листу 1891 рік чернігівський поет і байкар дякував О.Кониському за привітання: “Думкою пригортаю Вас до щирого серця, радіючи від Вашого привітання. Як квітка Божа скрасило воно мій затишок. Звесели, Боже, трудящу долю Вашу, дай

Вам, Боже, здоров'я, зорю ясну, вечер тихий"²⁵. Цікаво було б дослідити також взаємини між О.Кониським та П.Кулішем. Ще з юнацьких років вони не були гарними. В архіві збереглося дослідження аспіранта М.Іваненка (1928 р.), в основу якого покладено дані про те, що юний Кониський і старший за нього Куліш були закохані в одну й ту ж панянку²⁶. Звичайно, що відносини суперництва згодом зникли, але й не стали добрими, хоча б тому, що у обох цих діячів характери були важкі. У великому нарисі: "З літньої подорожі по Чернігівщині" О.Кониський доброзичливо описує, як він через 13 років зустрівся з П.Кулішем, був вражений злиднями, в оточені яких жило подружжя Кулішів і підкреслив: "Куліш особа історична і осужувати і ціновати його правдиво можна не інакше, як звівши до купи певні факти усієї його 50-літньої роботи"²⁷. Це аж ніяк не означало, що він погоджувався з концепцією П.Куліша стосовно його ідей з такої актуальної проблеми як "возз'єднання" України з Росією. Тому, розмовляючи з П.Кулішем, "Возсоединения" не зачіпав, розумів, "що Кулішевих думок..., вже ніхто з голови його не виб'є, з ними він і спочине"²⁸. У листі до І.Шрага від 8 квітня 1893 р. О.Кониський з обуренням писав: "А чи чули що коїть Куліш? Зовсім здурів старий, навіть втратив розуміння морального! Десь дістав кошти на видання 10 т. примірників свого "Возсоединения"²⁹. Отже, ми бачимо, що О.Кониський не змішував свої особисті почуття з оцінками дій своїх опонентів. З інших інтелігентних мешканців Чернігова та губернії він виділяв І.Шрага, О. Тищинського, І. Руденка, В. Самійленка, а також старших віком – С.Носа та М. Цвіта. Важко не погодитися з висновком, до якого дійшли біографи О.Кониського: "Чернігівські сюжети, пейзажі, постаті постійно присутні у листах, статтях, художніх творах нашого героя"³⁰. На нашу думку, дослідження у цьому напрямку треба активно продовжувати.

Свою колосальну енергію Кониський спрямував на те, щоб "розворушити" національну інтелігенцію, спрямувати її до активної праці, творення рідної літератури, пропаганди просвітництва й демократичних ідеалів. Він встигав усе, вести колосальне листування, писати під різними псевдонімами (а мав їх трохи чи не півтори сотні) поезії, оповідання, романи, нариси, критичні огляди, рецензії, некрологи, спомини тощо. Він і сам визнавав пріоритет публіцистичних настанов над художніми творами, в багатьох з них на чільне місце ставив нескінчені дискусії з суспільних питань. Його твори сприймалися як вияв позиції автора стосовно багатьох проблем сьогодення і викликали пристрасну зацікавленість в колах тогочасної інтелігенції. Сьогодення - саме цим

викликала пристрасна зацікавленість серед інтелігенції, тоді як з погляду художності вони оцінювалися не високо, за винятком оповідань і нарисів з народного життя, які високо оцінив М.Грушевський^{3 1} і практично всі автори, що так чи інакше зачіпали цю тему.

Підсумовуючи даний матеріал, зазначимо, що життєвий шлях О.Кониського був важким, тернистим, сповненим труднощів і поневірянь, але, мабуть, саме тому й типовим для українського інтелігента, представника інтелектуальної та творчої еліти. В цьому і полягав феномен О.Кониського.

Джерела та література

¹ Білокінь С. Доля української національної аристократії // – К., 1996. - № 1 (4) – С. 142.

² Огоновський Ом. Історія літератури рускої // Зоря. – 1890. - № 9. – С. 139.

³ Цит. за: Франко І. Про житє і діяльність Олександра Кониського. – Львів, 1901. – Ч. 235. – Кн. 6. – С. 4.

⁴ Кониський Олександр (1836-1900) // Онацький Є. ІМЕ. – Буенос-Айрес, 1959. – Т. 5-8. – С. 702.

⁵ Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К., - 1993, - С. 155.

⁶ 125 років кївської української академічної традиції 1861-1986 // Збірник УВАН у США, під ред. М. Антоновича. Нью-Йорк, 1993., - С. 181.

⁷ Українська культура. - С. 66.

⁸ 125 років кївської української академічної традиції 1861-1986 // Збірник УВАН у США, під ред. Марка Антоновича. Нью-Йорк, 1993., - С. 183.

⁹ Інститут Рукопису Національної Бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі ІР НБУВ). – К., 16999. – Арк. 8.

¹⁰ ІР НБУВ. – Х. 14732. – Арк. 18.

¹¹ Кониський О. Висим день з життя Люли // На вичну память Котляревському: Літературний збірник. – К., 1904. – С. 12.

¹² Дорошенко В. Герой національної праці // Календар-альманах “Відродження” 1955 р. – Буенос-Айрес, - [1955] – С. 102-103.

¹³ Матушевський-Ефремов. Александр Яковлевич Конисский: Некролог // Киевская старина. – К., 1901, январь, - С. 125.

¹⁴ Кониський О. Оповідання, повісті, поетичні твори. – К., 1990. – С. 531-532.

¹⁵ Там само. – С. 540.

¹⁶ Історія української культури. / За ред. І.Крип'якевича. – К., 1994. – С. 370.

¹⁷ Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995. – С. 423-424.

¹⁸ Демченко Т., Кулінська С. “Надзвичайно характерна постать” на тлі “досвітньої доби” (штрихи до життєпису О.Кониського) // Сіверянський літопис. – 2000. - № 6. – С. 94.

¹⁹ Історія української культури. - С. 371.

²⁰ Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя. 1898-1901.

²¹ Кониський О. Проби улаштування до творів Шевченка // Записки НТШ, - Львів, 1897, - Т. 8 -С. 1-20, - Т. 7, - С. 1-22.

²² Передмова. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. – К., 1991. – С. 5.

²³ Тетерина-Блохин Д. Друзі Т.Г.Шевченка в житті і в останні дні його життя // Визвольний шлях. – 2002. – Кн. 3. – С. 63.

²⁴ Єфремов С. Назв. праця. – С. 427.

²⁵ ІР НБУВ. – X, 17000. – Арк. 11.

²⁶ ІР НБУВ. – X, 17410. – Арк. 1-2.

²⁷ Кониський О. З літньої подорожі по Чернігівщині // Зоря. – 1890. - № 21. – С. 328-329.

²⁸ Там само. – С. 329.

²⁹ Чернігівський історичний музей. - Ал 59-113/603. - Арк. 40.

³⁰ Демченко Т, Кулінська С. Назв. праця. – С. 100.

³¹ Грушевський М. Памяти Олександра Кониського // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1901. – т. XXXIX. – Кн. 1. – С. 10.

Потенціал толерантності як універсальної моральної цінності

У сфері цивілізаційного знання здавна існувала тенденція, яку можна описати як пошук механізмів гармонізації суспільних відносин. Ця тенденція розвивалася переважно у галузях, що мали гуманістичну спрямованість. На противагу принципам насильства, непримиренності, ворожості та заперечення можливості компромісу мислителями висувалася *ідея толерантності*, яка докорінним чином змінювала характер стосунків з усіма “Іншими”, несхожими та неідентичними. І хоча нетерпимість неминуче супроводжувала економічні та політичні кризи в будь-якій країні в усі часи, толерантність як соціальна якість завжди виступала у ролі універсальної загальнолюдської цінності і була основою для розвитку власне людських, гуманних контактів на різних рівнях буття.

Значна кількість дослідників, як вітчизняних (О.Швачко, Л.Пісоцький, В.Горський, О.Мальцева, Ю.Іщенко), так і зарубіжних (О.Хьюффе, Г.Обердік, П.Рікер), стверджують, і небезпідставно, що інтерес до ідеї терпимості набуває особливих розмірів, коли людські спільноти перебувають на такому етапі історичного розвитку, який можна означити як стан економічної чи політичної нестабільності [4; 5; 6; 7]. Масова думка, формуючись в умовах нетерпимості до способу життя, характеру поведінки, культурних норм інших суспільних прошарків та окремих людей, прагне відшукати у повсякденній моралі врівноважуючі цінності та ідеали, прагнення до яких гармонізує буття соціуму, відтворює втрачене, надихає на поступ у майбутнє. Толерантність, як універсальна цінність, стає в таких умовах чи не єдиним засобом виживання людства. Об’єктивний характер існування відмінностей між різними людьми, суспільними групами, етносами тощо сьогодні ніким не заперечується. Більше того, емпіричні дослідження цих відмінностей, констатація диференціацій у суспільстві збільшують і без того досить значну “базу даних” про людство. Але як бути з цим величезним об’ємом інформації? Як узгодити свою власну екзистенцію “Я” з такими різноманітними, часто незрозумілими екзистенціями “не-Я”?

Пошук відповідей на ці буттєві запитання, на нашу думку, слід розпочинати з визнання того, що ті уявлення про людину, суспільство і природу, які були вироблені епохою Просвітництва, і залишалися незмінними протягом останніх століть, сьогодні потребують критичного осмислення. Ще 10-15 років тому вважалося, що існують об’єктивні закони функціонування і розвитку світу, які потрібно пізнавати і використовувати на благо людей. Проте саме зараз, в епоху переходу

від техногенної цивілізації до антропогенної, народжується усвідомлення того, що просвітницька парадигма з її пріоритетом *ratio* не відповідає сучасним реаліям. Ми є свідками небаченого досі процесу стрімкого знецінення знань класичної науки, зазначає В.Шалін [7]. Світ раптом втратив свою ясність, прозорість, визначеність; характерною рисою галузей гуманітарного і природничого знання став **принцип невизначеності**, явище розмивання дисциплінарних меж охопило науки і вже частіше з-поміж багатьох наукових досліджень можна відслідкувати міждисциплінарний підхід в усіх його комбінаціях. Невизначеність феноменального світу породжує еkleктичність загальної картини світобудови і ставить окрему особистість перед величезною кількістю суб'єктивних виборів, що, у свою чергу, спонукає її до пошуків внутрішньої опори на певні цінності, ідеали, моральні принципи. Так зростання невизначеності різко змінює життєву ситуацію людини. Більше не існує готових рішень – їх потрібно самому знаходити, самому приймати, самому нести за них відповідальність. Що це означає? На думку В.А. Лекторського, сучасна особистість, для того, щоб вижити, повинна бути насамперед творчою (в широкому сенсі), вміти виявляти власну активність щодо пошуку рішень, критично мислити, вести дискусію, аргументувати і враховувати аргументи опонента [3].

У такому контексті стає зрозумілим те, що підвищення рангу принципу невизначеності автоматично викликає зростання цінності толерантних стосунків з оточуючими, оскільки стала очевидною неможливість знаходження адекватних рішень без діалогу з “Іншим”.

Теоретичний базис ідеї толерантності має ще одну складову, яка відчутно трансформується під впливом сучасних процесів. Мова йде про зміни, що відбуваються в розумінні **людської свободи**. Проективно-конструктивне ставлення до зовнішнього середовища (світу, людини, соціуму) поступово переростає у таке ставлення, коли кожний приймає іншого таким, який він є. Проте, як зазначають Г.Погодіна та В.Шалін, за таким взаємним визнанням слідує, як правило, взаємодія, що має характер взаємної діяльності, в результаті якої обидва вони змінюються [5; 7]. І тут головною умовою успішної взаємодії також є толерантність. Вона починає виступати в якості невід'ємного елементу сучасного розуміння свободи як найвищої людської цінності і одночасно є важливою частиною структури творчої взаємодії та творчості взагалі, адже на цьому ґрунтуються засади гармонізації суспільних відносин.

Ми далекі від думки про те, що актуалізація ідеї толерантності – це справа кількох виступів чи публікацій в засобах масової інформації. Її впровадження у повсякденне життя скоріше б мало виглядати як самоусвідомлюване розкриття можливостей, що створює толерантне ставлення до оточуючих, – можливостей морального, ділового,

пізнавального, виховного характеру. Проте в основі цього процесу, на наш погляд, повинно бути осмислення того, що ми називаємо толерантністю або ж терпимістю. Здійснення цього завдання в сучасних умовах для особистості супроводжується значними труднощами, які насамперед полягають у певній “розмитості” самої категорії “толерантність”.

Про це свідчить, наприклад, змістовний аналіз даного терміну, проведений А.А. Погодіною [5]. Не зупиняючись на подробицях, зазначимо лише дві його особливості: багатозначність, яка виявляє себе у різних мовах, та багаторівневність, що відображає толерантність і як умову успішної соціалізації і як критерій інтегрованості особистості в систему суспільних стосунків, і як вміння жити в гармонії з мікро- та макросередовищем тощо. Окрім цього, досить часто у документах міжнародних організацій, таких, як ООН, ЮНЕСКО можна зустріти розширені трактування категорії “толерантність”, які породжують певні запитання такого роду: чи означає толерантне ставлення до інших відмову від власних, особистих ціннісних орієнтирів? чи всі люди, не схожі на нас, можуть бути визнані як окремі особистості, що представляють ті чи інші соціальні та етнічні групи? і т.д. Простежується певна еволюція у розвитку поняття “толерантність” – від ототожнення з пасивною споглядальною позицією терпимості до збагаченої різноманітними культурними здобутками і соціальним досвідом активної особистісної позиції, яка має багаторівневу структуру [5].

Сучасне людство з його полікультурним характером розселення перебуває під впливом щонайменше двох історичних чинників, які поставили на порядок денний питання про перехід до нового – толерантного – типу соціальних відносин. Ними є глобалізація сучасного світу і трансформації суспільств, що пережили досвід тоталітарних режимів. Для здійснення цього проекту найбільш важливими, на наш погляд, є формування і масове відтворення такої особистості, яка б володіла розвинутою культурою толерантності. Говорячи про цю соціальну якість як про основу творчої взаємодії, ми прагнемо знайти обґрунтування для широкого застосування принципу толерантності в усіх процесах, що відбуваються в культурно-виховному та освітньому середовищі.

Ряд дослідників у своїх працях [3, 7] зазначають, що останнім часом спостерігається загострення проблеми стосунків між вчителем та учнем, викладачем та студентом. Воно виявляється у тому, що домінуючою фігурою в освіті досі залишається педагог, за словами В.Шаліна, “імперативного складу”, який не відповідає сучасним культурним і соціальним реаліям. Вирішення даної проблеми можливе за умови творчого використання принципу толерантності у навчально-

виховному процесі. Ідучи таким шляхом, ми, з одного боку, закладаємо підвалини ефективності освіти, а з іншого – створюємо сприятливі умови для подальшої експансії толерантності в інші сфери соціальних відносин. Цю стратегію є сенс запроваджувати як у загальноосвітній школі, так і у вищих навчальних закладах, причому у вигляді неперервного процесу.

Виховання толерантних начал має багатоплановий характер і в умовах поліетнічності, полілінгвізму, полікультурності і поліментальності населення України не може не набувати рис полікультурного виховання. Воно, у свою чергу, обов'язково повинно включати в себе:

- глибоке і всебічне оволодіння культурою свого власного народу як необхідну умову інтеграції в інші культури;

- виховання позитивного ставлення до культурних відмінностей, формування уявлення про багатоманіття культур у світі та в Україні;

- формування і розвиток вмінь та навичок ефективної взаємодії з представниками різних культур, конфесійних та етнічних груп, меншин.

У резюме Всесвітньої декларації про вищу освіту сформульовано головні цілі, на які слід сьогодні орієнтувати навчально-виховний процес. Серед них особливим пунктом є те, що адекватність вищої освіти має оцінюватися з точки зору відповідності практичної діяльності навчальних закладів очікуванням суспільства [2]. Діяльність ВНЗ має втілювати у собі довгострокову спрямованість на досягнення соціетальних цілей, включаючи повагу до культур та охорону оточуючого середовища. Особливої уваги заслуговують ті функції навчальних закладів, які пов'язані із слугуванням суспільству, а саме – діяльність, спрямована на подолання зубожіння, нетерпимості, насильства, а також робота, яка сприяє зміцненню миру шляхом застосування міждисциплінарного та трансдисциплінарного підходів. Вищевказаний документ визначає необхідність переробки навчальних порогам з тим, щоб не обмежуватися простим когнітивним засвоєнням дисциплін. Ці програми повинні включати в себе оволодіння навичками, компетентністю та вміннями в комунікативній сфері, творчого і критичного аналізу, незалежного мислення і колективної праці в полікультурному контексті. Іншими словами, технологічна складова сучасної освіти має зайняти гідне місце у системі підготовки спеціаліста-професіонала XXI століття.

Моралізування та велика кількість настанов ще не дають підстав для об'єктивного оцінювання якості виховної роботи у ВНЗ. Ми маємо вирішувати проблему розробки теоретико-практичних курсів, які б дозволили кожному студенту чи викладачу оволодіти дієвими навичками взаємодії, створили б “виробничі” умови для усвідомлення необхідності бути толерантними, уважними до інших. Натомість оволодіння практичними знаннями відбувається скоріше спорадично, у відриві від здобутків сучасної гуманітаристики і складається на основі повсякденних

міжособистісних контактів, серед яких можливі і негативні.

В історії людства є дуже поширеним декларативне проголошення гуманістичних ідеалів, однак конструювання зразків соціальної поведінки, як відомо, не супроводжується масовим додержанням настанов. Тому досить закономірною видається неузгодженість між декларативним і реальним, вчинковими варіантами прийняття такої цінності, як толерантність. Для подолання цієї суперечності існує декілька умов, серед яких найважливішими нам видаються активна пропаганда толерантності на рівні культурних традицій суспільства (історичні приклади, вчення П.Могили, Г.Сковороди); пізнання особливостей сприйняття етичних моделей (наприклад, у молодіжному середовищі); використання відомих соціально-психологічних механізмів закріплення толерантності.

Особливої уваги заслуговує молодь і, насамперед, учнівська та студентська. Вивчення специфіки світогляду, поведінки особистості і складних міжособистісних стосунків у молодіжному середовищі повинно стати важливим кроком у вирішенні проблем майбутнього країни у плані соціально-культурного відродження.

Джерела та література

1. Декларация принципов толерантности // Первое сентября. – 200. – 16 сентября. – С. 6.
2. Резюме Всемирной декларации о высшем образовании // Персонал. – 2001. – 2001. - № 2. – С. 62 – 63.
3. Лекторский В.А. Идеалы и реальность гуманизма // Вопросы философии. – 1994. - № 6. – С. 27.
4. Лекторский В.А. О толерантности, плюрализме и критицизме // Вопросы философии. – 1997. - № 11. – С. 46 – 54.
5. Погодина А.А. Толерантность: термин, позиция, смысл, программа // История. – 2002. - № 11. – С. 4 – 7.
6. Філософська антропологія: екзистенціальні проблеми / Відп. ред. В.Г. Табачковський. – К., 2000. – С. 108 – 130.
7. Шалин В. Образование и культура толерантности // История. – 2002. - № 11. – С. 8 – 10.

Ніжинський Благовіщенський монастир: історія та культура (XVII – XVIII ст.)

У середині XVI - наприкінці XVII ст. історичні джерела фіксують невинне зростання кількості православних монастирів в усіх регіонах України. Особливістю вітчизняних монастирів стало будівництво їх у містах та селах чи поблизу їх. Практика християнського Сходу засновувати монастирі у віддалених від цивілізації місцях (пустелях, глухих лісах, пуцях та ін.) поширення, за незначним винятком, не набула.

Свідченням критично – творчого переосмислення на Києво – руських землях східно-християнської моделі монастирів стала їхня активна включеність у суспільне життя. У них вбачали інститут необхідний, корисний не лише в поширенні нової віри, а й у зміцненні держави, суспільства, моралі, піднесенні освіти, науки, культури, письменства тощо.

Так, у місті Ніжині, в 1716р. був заснований Благовіщенський монастир, названий „Назарет Богородичем”. Будівництво цього монастиря здійснювалося протягом 14 років (1702-1716) на кошти митрополита Стефана Яворського (1658-1722) при безпосередній участі його брата протопопа Павла. Сам Стефан Яворський (світське ім'я – Симеон Іванович) родом зі Львівської області, батьки якого 1667 року переселилися на Чернігівщину. Освіту одержав у Києво – Могилянській академії, а потім у вузах Львова, Любліна, Познані, Вільно. У цей час він писав багато творів польською та українською мовами. Стефан Яворський неодноразово бував у Ніжині. У 1702 році він разом зі своїм братом Павлом, протопопом Ніжинським, розпочав будівництво Благовіщенського собору. У книзі В.Чернова „Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря, называемого Богородичным Назаретом” (М., 1815 г.) подано всі листи, записки до брата, які стосуються будівництва храму. У 1702р. Стефан Яворський домовився з російським архітектором Григорієм Устиновим за 7 тис. карбованців спорудити храм. Собор був завершений у 1716 р. і 22 липня відбулося його освячення. На торжество в Ніжин приїхав сам Стефан Яворський. Крім нього в освяченні брали участь ще три архієреї і київський митрополит Іоасаф Крюковський, єпископ переяславський Кирило Шумлянський, а також архієпископ чернігівський Антоній Стаховський, відомий на той час не тільки як церковний діяч, а й письменник, перекладач. На освяченні Благовіщенського собору було багато присутніх архімандритів, ігуменів та інших представників духовенства¹.

Під час будівництва собору відбулася важлива суспільно –

політична подія – перемога російських військ під Полтавою у 1709 р. Тому Стефан Яворський проголосив собор пам'ятником на честь славної перемоги. У листі до брата Павла він писав: „Віднині хай буде пам'ятник у Ніжинському монастирі про перемогу Богом даровану Всеросійському самодержцю Петру Великому над шведським королем Карлом XII під Полтавою у 1709 році”².

Преосвященний митрополит – будівник надав монастирю дорогоцінні вклади. Особову увагу привертають до себе: два напрестольних срібних позолоті хрести; один вагою 2ф. 46 зол., другий -1фун. 33 зол. Перший з частинками 35 святих, а другий – 39 з чеканною надпискою: „Лета 1712 построил сей святыи крест серебряный позлощенный, со св. мощами, Стефан Яворський митрополит рязанский в граде Нежине в церковь соборную благовещения Пресвятыя Богородицы»³. Золотий наперстковий хрест, прикрашений аметистами, ізумрудами та рубінами; два євангелія, оздоблені сріблом, одне - київською печаткою 1707 р., друге - московською печаткою 1703 р.

Архітектура являє собою оригінальну суміш українського та російського зодчества. В композиції споруди панують принципи суворої урівноваженості, симетрії і центричності. Але властивої українській архітектурі пірамідальності тут немає. Чотири куполи поставлені не хрестоподібно, як це робилось в стилі української традиції, а по кутах, що є характерним для російської архітектури.

Внутрішній вигляд цього монастиря мало нагадує релігійну культуру. Тут ми бачимо звичайні для двоярусного розташування вікон віконні наличники. Є й ложі-ніші, які містяться в західній і східній частинах церкви. Всефасадність будівлі підкреслюється декоративними фронтонами, розміщеними над входами з усіх сторін. Портали собору прикрашені парами великих ракоподібних віконних прорізів дещо витягнутої форми, які нагадують вітражи. Зовнішнє декорування храму майже не збереглося, лише в порталах присутні декоративні ніші різноманітні за формою – крупні, ромбовидні, аркові. Верхи собору оформлені традиційно для української барокової архітектури і завершуються декоративними баньками грушовидної форми.

Церковні розписи характерні своїм реалізмом, багаті жанрово - побутовим сюжетом і лише зрідка нагадують про своє біблійське походження. На північній стороні церкви зображено переможця над шведами Петра I на коні. При відвідуванні міста Ніжина, князь Ю.Долгорукий звернув увагу на чоловічий монастир та на його настоятеля, архімандрита Віктора Чернова „Попечением его прекрасно отделан храм соборной (монастырский): вот что называется Дом Божий! Обширен, высок, богат. Стенное письмо справлено по его мыслям и представляет всю историю сотворения мира; все соборы и таинства

Греческой церкви в лицах. Оригинальным показалось князю и то, что на одном столпе изображены портреты Владимира, Петра I и Олександра I, а против последнего на другом столпе, изображён царь Соломон, отмечающий скипетр и гласящий воздав руки на небо: „всяческая суета“⁴. Є тут і пейзажі з рослинним і тваринним світом. Ці малюнки мало нагадують аскетичні канонічні образи візантійського живопису. Виконані народними майстрами, вони не стільки прославляють потойбічний містичний світ, скільки відображають реальне життя на землі. На жаль, ці знамениті розписи збереглися не повністю.

В одному з приміщень була відома бібліотека Стефана Яворського, подарована митрополитом монастирю. Вона стала однією з найбільших власних зібрань на той час в Російській імперії. Це - одна з найкращих приватних бібліотек Росії того часу. Яворського дуже хвилювала доля книг. Опис книг бібліотеки С.Яворського опублікований С.І.Масловим у 1914 році, зібрання якої налічувало 609 книг, більшість з них була релігійного змісту. В основному це друковані книги, рукописних-тільки 28. Більшість книг латинською мовою, останні - російською та слов'янською, польською, французькою. Серед книжок релігійного характеру - богословська та проповідницька література. Найбільш відомі з них „Алфавит, рифмами сложенный Іоанна Максимовича“, „Обед душевный“ та „Вечеря душевная“ С.Полоцького, „Меч духовный“ Лазаря Барановича, твори Д.Ростовського, патріарха Іоакима. Є тут і книги самого Яворського, наприклад „Камінь віри“; з філософської літератури – твори Аристотеля, Сенеки, Юста, Ліпсія, Макіавеллі, лекції з філософії, які слухав Ст.Яворський у Польщі. З природничої літератури в бібліотеці Яворського представлені книги з географії („География, или краткое земного круга описание“), медицини („Сокращение медицинское“, „Аптечка домовая“), твори Плінія; з художньої літератури – „Одісея“ Гомера, трагедії Софокла, збірки байок та анекдотів, „Апофегма та“ Еразма Роттердамського. Були деякі книжки, пов'язані з поточним політичним життям і світським законодавством⁵.

Така багата і різноманітна бібліотека могла б послужити доброю основою для навчання і загального культурного та освітнього розвитку монахів. На жаль, служила бібліотека лише протягом 10 років. За наказом цариці Анни Іванівни в 1731 році їй було передано Харківській колегії (533 книги). Феофан Прокопович, який був у дуже складних стосунках з С.Яворським, таким чином намагався перешкодити втіленню в життя планів митрополита. Цим самим гинула мрія Ст.Яворського про існування в Ніжині не просто монастиря, а осередку високоосвічених монахів. У 1755 р. тодішній архімандрит Благовіщенського монастиря Митрофан Горленко звернувся до священного Синоду з проханням повернути бібліотеку Яворського монастирю, але воно залишилось без відповіді. У Благовіщенському монастирі існувала бібліотека і після 1731 року, але

вона була значно меншою, ніж зібрання Ст.Яворського. Монастирю належали й такі цінні книги, як рукописний літопис Дмитра Ростовського, давнє рукописне Євангеліє, датоване 1604 роком, листи Ст.Яворського, його грамота 1717 року „Поученія”, видані у 1637 році у Києві та інші книги релігійного змісту, надруковані в XVII – XVIII століттях⁶. Бібліотека відіграла значну роль у розвитку освіти, та розширенні знань у Ніжині в цілому.

Собор зазнав значних пошкоджень під час пожеж 1750, 1757 і особливо 1797 років, коли згоріли 5 бань і дах. Його було відбудовано завдяки В.Чернову на його кошти у 1797 – 1799 роках. Найбільших змін зазнав храм після перебудови 1814 року під керівництвом „каменного мастера и рядчика графа Ильи Андреевича Петухова”⁷. Були перероблені верхні частини стін, замість фронтонів з’явилися трикутні щіпці, були розписані вікна, побудовані нові верхви з характерними для епохи класицизму шпильями. Навколо собору сформувався архітектурний комплекс: зимова церква Петра і Павла з трапезною, крамниці монастиря, келії настоятеля Благовіщенського монастиря, братські келії, господарські будівлі – всі ці споруди були збудовані у 1808 році⁸.

Отже, споруди Ніжинського Благовіщенського монастиря - важливий архітектурний та історичний пам’ятник, збудований на честь визначної події перемоги російських військ над шведами під Полтавою, який заслуговує на наукове дослідження.

Джерела та література

1. Филарет. Историко – статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873.- Кн.3.-С.157 – 165.
2. В.Чернов. Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря. – М., 1815. – С.14.
3. Описание Нежинского Благовещенского монастыря // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1 октября 1867 года. – С.625.
4. Бережков М. Город Нежин в начале XIX века, по описанию московских путешественников. – Нежин, 1895. – С.13-14.
5. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г., Самойленко С.Г. Нариси культури Ніжина. Частина 3. Освіта та наука. – Ніжин, НДПІ, 1996. – С.12.
6. Так само.- С.13.
7. Хойнацкий А.Ф. Очерки истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1906. – С.39.
8. Картины церковной жизни Черниговской Епархии из IX вековой истории. – Киев, 1911.- С.110-111.

**Динаміка чисельності населення
УРСР в 50-х – 80-х рр. ХХ ст.**

Аналізуючи демографічний розвиток сучасної України не можна не звернутися до процесів, котрі відбувалися на її території протягом минулих десятиріч. Нинішні демографічні кризові явища не є випадковими і мають свою історію. Тільки ретельне вивчення витоків проблеми дозволяє успішно її вирішувати. Тому докладний аналіз попередніх демографічних змін у суспільстві дозволить об'єктивно оцінити сучасну демографічну ситуацію і, врахувавши всі недоліки державної політики у цьому аспекті, впевнено дивитись у майбутнє.

Хронологічні рамки дослідження обмежені 30 роками – з 1959 р. по 1989 р. (враховуючи дати проведення Всесоюзних переписів населення, статистичні підсумки яких є головним джерелом роботи). Такий вибір пояснюється наступними факторами: на кінець 50-х рр. ХХ ст. на території УРСР вже відбулися основні адміністративно-територіальні зміни; до 1959 р. демографічна система, на яку негативно вплинули тяжкі наслідки німецько-фашистської навали, почала стабілізуватися і зрештою вже в 1960 р. чисельність населення УРСР досягла довоєнного рівня.

Розглядаючи демографічну ситуацію в Україні, вбачається доцільним звернути увагу на регіональні особливості її розвитку. Виокремлення регіонів – надзвичайно складна справа. В науковій літературі і зараз ще не існує загальноновизнаної схеми регіонального поділу. Враховуючи історичні, демографічні, географічні, соціальні та економічні критерії, а також найсучасніші схеми районування території України, можна відмітити такі соціально-економічні регіони: Центральний (у складі Київської, Чернігівської, Черкаської, Кіровоградської, Житомирської, Вінницької та Хмельницької областей); Східний (Донецька, Луганська, Дніпропетровська і Запорізька області); Північно-Східний (Харківська, Сумська і Полтавська області); Західний (Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька, Волинська, Ровенська і Тернопільська області) та Південний (Миколаївська, Одеська, Херсонська області та автономна республіка Крим).

Характеризуючи демографічну ситуацію, передусім необхідно визначити особливості просторового розміщення населення. Для цього скористаємося показником фізичної щільності населення, який допоможе класифікувати територію за ступенем концентрації населення. Територіальні відмінності в показниках щільності населення відображають загальні закономірності динаміки чисельності населення. При цьому не тільки визначається ступень освоєності регіону на прикладі показника щільності, але й вказується на взаємозв'язок щільності населення з характером урбанізаційних процесів.

В УРСР середня густота населення в 1989 р. збільшилась порівняно з 1959 р. на 24% і становила близько 86 чол. на кв. км. [1], що цілком відповідає інтенсивності зростання абсолютної чисельності населення – з 41869,1 тис. осіб у 1959 р. до 51452 тис. осіб у 1989 р.: співвідношення становить приблизно 24% (зміни в показниках абсолютної чисельності будуть аналізуватися далі).

Незважаючи на те, що територія України заселена більш-менш рівномірно, регіональні показники є достатньо контрастними. Так, у 1989 р. найнижча густота населення була зафіксована у Чернігівській області – 44 чол. на кв. км., а найвища – у Донецькій області – 201 чол. на кв. км. Серед економічних районів лідером був Східний регіон, де в середньому мешкало біля 127 осіб на кв. км., тому не дивно, що й серед обласних показників виділявся показник по Донецькій області. Висока густота у даному випадку пояснюється розвиненою мережею міських поселень та високим рівнем зосередження промисловості, що зумовлювало приплив населення.

Найменш заселеним був Західний регіон, де у 1989 р. показник щільності становив 91 чол. на кв. км. При цьому у Львівській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях цифра збільшувалася до 100 чол. на кв. км. Але у Волинській та Рівненській областях цей показник зменшувався майже вдвічі, що пов'язано з історією освоєння регіону, з впливом природних умов (наявність значних площ, зайнятих лісами, болотами), а також з невисокою концентрацією тут промислового виробництва.

Центральний регіон у 1989 р. характеризувався показником щільності населення, який дорівнював 75 чол. на кв. км. Середній показник тут формувался даними по Київській області (157 чол. на кв. км.). Це майже втричі перевищує показник по Черкаській, Кіровоградській та Чернігівській областях. Лише завдячуючи

Київській області Центральний регіон не опинився на останньому місці за рівнем заселеності. Майже всі інші області регіону характеризувалися від'ємним сальдо міграцій [2]. Це також вплинуло на те, що за період з 1959 р. по 1989 р. щільність населення в Чернігівській, Житомирській, Вінницькій, Хмельницькій областях зменшилася, а в Черкаській і Кіровоградській збільшилася лише на 1-3%. В той же час аналогічний показник по Київській області зріс аж на 62%, чому сприяло передусім стрімке зростання населення столиці і прилеглих міських населених пунктів. Завдячуючи цьому регіональне збільшення щільності населення за тридцять років у середньому склало 9%.

Майже ідентичними особливостями відрізнявся й Північно-Східний регіон, де ситуація формувалася здебільшого Харківською областю з м. Харковом. Щільність населення по області – 102 чол. на кв. км., по регіону – 74 чол. на кв. км. В цілому з 1959 р. по 1989р. розселення в регіоні стало щільнішим на 12%.

Щодо Південного регіону, то він відзначався найшвидшими темпами зростання показника щільності населення. Починаючи із аутсайдерів у 1959 р. (67 чол. на кв. км.), регіон за 30 років збільшив цей показник на 52%. Фахівці схильні пов'язувати це зі швидким тогочасним економічним розвитком південних областей республіки [3].

Конкретизувати уявлення про ситуацію в Україні допоможе аналіз відомостей про кількість населених пунктів та абсолютну чисельність жителів. За 30 років темпи змінення чисельності населення України різнилися як по регіонах, так і по окремих хронологічних періодах. В цілому, як зазначалося вище, за 1959-1989 рр. чисельність населення України зросла на 9,8 млн. чоловік, або на 23,5%. Але процес зростання населення поступово згасав. Якщо в 1970 р. порівняно з 1959 р. населення зросло на 12,6% то приріст населення в Україні у 1979-1989 рр. став втричі повільнішим. Такі ж тенденції притаманні всім названим регіонам України.

Найбільшими темпами зростання чисельності населення відрізнялися Південний (151,4%), Східний (130%) та Західний (125,2%) регіони. Меншими за середньореспубліканський були темпи збільшення чисельності мешканців у Центральному (110,3%) та Північно-Східному (112,6) регіонах. В таблиці показано зміни в чисельності населення регіонів країни і ступень концентрації населення в них.

**Динаміка чисельності населення регіонів України
у 1959-1989 рр.***

Територія (регіони, області)	Чисельність населення		Загальний приріст населення		В % до підсумку	
	1959	1989			1959	1989
Україна	41 869 046	51 706 742	9 837 696	123,5%	100,0%	100,0%
Східний район	10 888 852	14 158 131	3 269 279	130,0%	26,0%	27,4%
Донецька	4 262 048	5 332 395	1 070 347	125,1%	10,2%	10,3%
Луганська	2 452 172	2 862 734	410 562	116,7%	5,9%	5,5%
Дніпропетровська	2 704 783	3 881 224	1 176 441	143,5%	6,5%	7,5%
Запорізька	1 463 849	2 081 778	617 929	142,2%	3,5%	4,0%
Півн.-Східний район	5 665 553	6 380 728	715 175	112,6%	13,5%	12,3%
Харківська	2 520 129	3 195 046	674 917	126,8%	6,0%	6,2%
Сумська	1 513 718	1 432 652	-81 066	94,6%	3,6%	2,8%
Полтавська	1 631 706	1 753 030	121 324	107,4%	3,9%	3,4%
Центральний район	12 455 451	13 734 776	1 279 325	110,3%	29,7%	26,6%
Київська	1 719 100	1 939 973	220 873	112,8%	4,1%	3,8%
м. Київ	1 104 334	2 602 754	1 498 420	235,7%	2,6%	5,0%
Чернігівська	1 553 773	1 415 907	-137 866	91,1%	3,7%	2,7%
Черкаська	1 503 254	1 531 527	28 273	101,9%	3,6%	3,0%
Кіровоградська	1 217 929	1 239 439	21 510	101,8%	2,9%	2,4%
Житомирська	1 603 604	1 545 433	-58 171	96,4%	3,8%	3,0%
Вінницька	2 142 045	1 932 629	-209 416	90,2%	5,1%	3,7%
Хмельницька	1 611 412	1 527 114	-84 298	94,8%	3,8%	3,0%
Західний район	7 799 058	9 761 248	1 962 190	125,2%	18,6%	18,9%
Львівська	2 107 858	2 747 703	639 845	130,4%	5,0%	5,3%
Івано-Франківська	1 094 639	1 423 489	328 850	130,0%	2,6%	2,8%
Закарпатська	920 173	1 252 288	332 115	136,1%	2,2%	2,4%
Чернівецька	774 121	938 029	163 908	121,2%	1,8%	1,8%
Волинська	890 456	1 061 181	170 725	119,2%	2,1%	2,1%
Рівенська	926 225	1 169 687	243 462	126,3%	2,2%	2,3%
Тернопільська	1 085 586	1 168 871	83 285	107,7%	2,6%	2,3%
Південний район	5 066 132	7 671 859	2 605 727	151,4%	12,1%	14,8%
Миколаївська	1 013 839	1 330 634	316 795	131,2%	2,4%	2,6%
Одеська	2 026 609	2 642 601	615 992	130,4%	4,8%	5,1%
Херсонська	824 167	1 239 969	415 802	150,5%	2,0%	2,4%
Кримська АР	1 201 517	2 458 655	1 257 138	204,6%	2,9%	4,8%

* Складено і розраховано автором за: Основні підсумки Всесоюзного перепису населення 1959 року по Українській РСР. Статистичний збірник. - К.: Держстатвидав, 1961. - С. 78-85; Численность населения Украинской ССР на 12 января 1989 г. (по данным Всесоюзной переписи населения).-К.: ЦСУ УССР, 1990. -С.8

Порівнюючи зміни в чисельності населення областей, можна відмітити, що найбільшим приростом населення відрізнялися області, у складі яких були найбільші міста республіки. Високий приріст

населення на цих територіях обумовлювався не стільки високою народжуваністю, скільки імміграційними потоками.

Найгірші демографічні показники мав Центральний регіон. В усіх його областях, за винятком Київської, спостерігалось зменшення абсолютної чисельності населення. При цьому найбільш інтенсивно процес зменшення населення відбувався в сільській місцевості. Зрозуміло, що відплив сільського населення до міст є цілком закономірним процесом, але в Центральному регіоні він набув надзвичайно великих розмірів: сільське населення в цих областях зменшилось на 37-46% [4]. Подібні показники мали ще лише Сумська і Полтавська області (Південно-Східний регіон). Це майже вдвічі більше, ніж в цілому по Україні. Натомість міське населення регіону збільшилось на 125%, що на 44% більше середнього показника по Україні. Втім питома вага міського населення цього регіону залишалася відносно невисокою - 61% у 1989 р. (що на 6 % нижче загальнореспубліканського показника). Важливо й те, що зростання міського населення в Центральному і Північно-Східному регіонах значно випереджало збільшення чисельності населення інших міст України. Однак процес урбанізації не мав необхідного демографічного ефекту, про що свідчать попередні дані.

Ситуація з'ясовується наступними факторами: в центральних областях республіки економічно визначальною була сільськогосподарська діяльність, але сільське населення, яке тут домінувало, характеризувалося більш інтенсивними еміграційними зрушеннями. Це, у свою чергу, стимулювало відплив робочої сили до інших регіонів республіки.

Попередній аналіз демографічних процесів в різних областях України показав, що в демографічному аспекті було б доцільно розглядати Центральний та Північно-Східний регіони разом. Вивчення даних свідчить про те, що в цих регіонах створилась досить складна демографічна ситуація, яка аж ніяк не сприяла нарощуванню темпів соціально-економічного, політичного і культурного розвитку. Лише в областях з великими промисловими центрами (Харківська та Київська) ці процеси мали позитивний характер. В інших регіонах України спостерігались менш значні зміни.

У процесі вивчення особливостей розміщення населення важливо визначити співвідношення міського і сільського населення, а також проаналізувати тенденції розвитку процесу урбанізації. Урбанізаційні зрушення в Україні розпочалися ще в дореволюційний

період, але частка міського населення була незначна. Індустріалізація України і реконструкція сільського господарства позначились на розподілі населення між містом і селом, на концентрації населення в містах і селищах міського типу, на темпах зростання нових міських поселень.

З 1959 по 1989 рр. число міських поселень збільшилося на 285 одиниць. Це збільшення відбулося переважно за рахунок перетворення сільських населених пунктів в селища міського типу і селищ міського типу в міста.

Міста різні за чисельністю жителів зростали не однаковими темпами. Наприклад, в 1959 – 1970 рр. швидше зростали більш великі міста. При цьому найвищими темпами зростання населення характеризувались міста, котрі налічували понад 100 тис. жителів. Однак пізніше відрив між темпами росту населення різних за розмірами міст значно зменшився.

Зростання міського населення супроводжувалось зменшенням абсолютної і відносної чисельності сільського населення. І якщо до 1939 р. чисельність сільського населення на території України зростала, то в післявоєнний період намітилась тенденція до її скорочення. В 1989 р. чисельність сільського населення зменшилась в порівнянні з 1959 р. на 25%, а чисельність міського зросла на 80%.

Збільшення міського населення на території України відбувалося внаслідок таких причин: природного приросту, механічного приросту і перетворення сільських населених пунктів в міські. При середньому по Україні прирості міського населення з 1959 по 1989 р., який дорівнював 80,6%, найбільшим приростом характеризувався Центральний регіон (125%-й показник). Вирішальну роль в збільшенні міського населення в ньому відіграв механічний приріст.

В переважній більшості областей зростання міського населення відбувалося за рахунок значного скорочення сільського населення. Однак в Західному і Південному регіонах, незважаючи на значний приріст міського населення (на 121% - в Західному, та на 107% - в Південному), скорочення сільського населення було незначним. Так, в Західному воно зменшилося на 10%, а в Південному лише на 1%. Крім того, питома вага сільського населення в Західному регіоні протягом 1959-1989 рр. залишалася найвищою серед регіонів України. В західному регіоні визначальним став фактор зростання народжуваності, а в Південному - імміграція населення.

Період 1959-1989 рр. характеризувався підвищенням темпів

зростання міського населення в тих регіонах, промисловий розвиток яких був дещо уповільненим. У зв'язку з цим темпи приросту населення Східного регіону, який відрізнявся найвищою питомою вагою міського населення (85,4% у 1989 р.) були відносно невеликими. За період з 1959 р. по 1989р. міське населення збільшилося на 80,6%. Причому в Донецькому підрегіоні населення збільшилося приблизно на 30%, а в Придніпровському – на 80%. Отже, промислово більш розвинений Донецький підрегіон характеризувався втричі меншими темпами зростання міського населення ніж більш „аграрний” Придніпровський підрегіон.

Ще один регіон, в якому питома вага міського населення перевищувала середній показник по республіці – Північно-Східний (69% міського населення в 1989 р.). В областях цього регіону відбулося значне скорочення сільського населення. За переписний період 1959-1989 рр. воно зменшилося на 36%, а міське зросло на 73%, що робить його тенденційно схожим з Центральним регіоном.

Дослідивши основні тенденції і аспекти демографічного розвитку України, можна стверджувати, що за дослідженням проміжок часу (1959-1989 рр.) в структурі населення радянської України відбулися суттєві зміни. Цей період характеризувався подальшим розвитком процесу урбанізації в республіці, чисельним переважанням міського населення над сільським, значним розвитком великих міст. Втім, як показує аналіз статистичних даних, демографічний розвиток України поступово втрачав інтенсивність. Регіональний аспект аналізу відтворення населення дозволив більш глибоко розкрити безпосередню залежність відтворення чисельності населення від конкретного рівня розвитку виробничих сил.

Нерівномірність розвитку демографічних процесів свідчить про певну незбалансованість державних заходів щодо вирішення соціально-демографічних питань. Ця проблема не лише залишається відкритою, але й набула в сучасній Україні ще більшої гостроти. Врахування досвіду минулого, науковий обґрунтований підхід до вирішення проблемних питань є одним з найголовніших завдань сучасності.

Джерела та література

1. Абсолютні та відносні показники щодо чисельності і щільності населення розраховані автором за: Основні підсумки Всесоюзного перепису населення 1959 року по Українській РСР. Статистичний збірник. - К.: Держстатвидав, 1961. - С. 78-85; Численность населения Украинской

ССР на 12 января 1989 г. (по данным Всесоюзной переписи населения).- К.: ЦСУ УССР, 1990. –С.8.

2. Населення України. 1992 рік. Міністерство статистики України. Відповідальні за випуск О.М. Гладун та І.В. Вакуловська. - К.: Техніка, 1993.-С.93.

3. Стешенко В.С., Чуйко Л.В., Загробская А.Ф. и др. Демографическое развитие Украинской ССР (1959-1970). - К.: Наукова думка, 1977. - С.151.

4. Наступні показники розраховані автором за: Возрастная структура, уровень образования, национальный состав и источники средств существования населения Украинской ССР. Приложение 1 к статистическому бюллетеню 7(188). - К.: ЦСУ УССР , 1972. - С. -28-29; Численность населения Украинской ССР на 12 января 1989 г. (по данным Всесоюзной переписи населения). - К.: ЦСУ УССР, 1990. – С.6.

Навчально-методичне видання

кафедра українознавства
і політології

**Вища школа:
проблеми, пошуки, тенденції**

Матеріали науково-методичного семінару

Відповідальний редактор: ***В.М.Половець***

Технічний редактор: ***О.О.Мисюра***

Коректор: ***Т.В.Супрун***

Набір комп'ютерний

Підписано до друку 20.06.2003. Формат 60x80 $\frac{1}{6}$.

Друк офсетний. Обл. вид. арк. 9.

Наклад 300. Зам. № 290. Вид. № 8.

14000. Чернігів, вул. Воровського, буд. 10. «Просвіта».

Редакційно-видавничий відділ.

Видруковано у ВП «Нова хвиля».

Чернігів, проспект Перемоги, буд. 139.

© Автори статей, 2003

© В.М. Половець, 2003